

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

ਗਿ. ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
'ਸੀਤਲ'

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library

Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library has been created with the approval and personal blessings of Sri Satguru Uday Singh Ji. You can easily access the wealth of teaching, learning and research materials on Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library online, which until now have only been available to a handful of scholars and researchers.

This new Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-library allows school children, students, researchers and armchair scholars anywhere in the world at any time to study and learn from the original documents.

As well as opening access to our historical pieces of world heritage, digitisation ensures the long-term protection and conservation of these fragile treasures. This is a significant milestone in the development of the Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library, but it is just a first step on a long road.

Please join with us in this remarkable transformation of the Library. You can share your books, magazines, pamphlets, photos, music, videos etc. This will ensure they are preserved for generations to come. Each item will be fully acknowledged.

To continue this work, we need your help

Your generous contribution and help will ensure that an ever-growing number of the Library's collections are conserved and digitised, and are made available to students, scholars, and readers the world over. The Sri Satguru Jagjit Singh Ji E-Library collection is growing day by day and some rare and priceless books/magazines/manuscripts and other items have already been digitised.

We would like to thank all the contributors who have kindly provided items from their collections. This is appreciated by us now and many readers in the future.

Contact Details

For further information - please contact

Email: NamdhariElibrary@gmail.com

harnam singh sharma

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

,

Approved by D. P. I. Panjab.
Vide memo. No. 3/86-67-B (E. P.) Dated 28-10-67.

Approved by the Central Library
Commitee, Panjab.
vide No. PR (LIB)-55/13448, Dated 17-8-55.

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

ਲੇਖਕ

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

ਮਿਲਨ ਦਾ ਪਤਾ

ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੨

ਮੁੱਲ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਰੁਪਏ ।

ਸਭ ਹੱਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਹਨ ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ :

ਸ਼ੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ'

ਮਾਲਕ :

ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ

ਸੀਤਲ ਭਵਨ,

ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੨

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ, ਸਤੰਬਰ, ੧੯੫੨ ਈ.

ਤਿੱਜੀ ਵਾਰ, ਮਈ, ੧੯੬੯ ਈ.

ਪ੍ਰਿੰਟਰ :

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਤਵਾਲਾ'

ਮਾਲਕ :

ਮਾਝਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ—੨.

ਤਤਕਰਾ

ਮਿਸਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀਆਂ ?	੭
੧. ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ	੨੦
੨. ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ	੩੦
ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਮਲੇ	੪੬
ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ	੫੮
੩. ਮਿਸਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ	੬੫
੪. ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆਂ	੭੭
੫. ਮਿਸਲ ਨਕਈਆਂ	੮੮
੬. ਮਿਸਲ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ (ਫੈਜ਼ਲਾ ਪੁਰੀਆਂ)	੯੩
੭. ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ (ਨਿਹੰਗਾਂ)	੧੦੨
੮. ਮਿਸਲ ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ	੧੦੬
੯. ਮਿਸਲ ਡੌਲੇਵਾਲੀਆਂ	੧੧੨
੧੦. ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ	੧੧੬
੧੧. ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ (ਰਿ: ਕਪੂਰਥਲਾ)	੧੨੬
੧੨. ਮਿਸਲ ਫੂਲਕੀਆਂ	
ਚਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ	੧੫੩
ਚਿਆਸਤ ਨਾਭਾ	੧੬੧
ਚਿਆਸਤ ਜੀਂਦ	੨੦੦
ਚਿਆਸਤ ਫਰੀਦ ਥੋਟ	੨੧੦
ਚਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆਂ	੨੨੭

ਮੁਢਲੀ ਬੇਨਤੀ

ਬੜੀ ਚਿਰੋਕਣੀ ਸੱਧਰ ਸੀ, ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੜੀ (ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤਕ) ਅਰੰਭ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕਿਵੇਂ ਨਾ ਕਿਵੇਂ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਅੱਜ ਇਹ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਜੀ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਮਿਲਵਰਤਨ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਕੇ ਮਨੁੱ ਲਿਖਣ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਰਚਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਗਈ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪੂਰੀ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਆਸ ਰਖਦਾ ਹਾਂ, ਕਿ ਦਸਾਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰ ਜੀਵਨ ਕਥਾ (ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ) ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਸਕਾਂਗਾ।

ਲੁਧਿਆਣਾ

੧੦-੧-੫੨

ਸਹਣ ਸਿੰਘ

"ਸੀਤਲ"

ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ

ਮਿਸਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਬਣੀਆਂ ?

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ 'ਬਹਾਦਰ' ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਦਸ
ਮਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿਲਕੁਲ ਚੁੱਪ ਰਹੇ । ਫੱਗਣ, ੧੭੮੨ ਬਿ.
(੧੭੨੬ ਈ.) ਵਿਚ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਿੰਡ 'ਵਾਂ' ਵਾਲੇ
ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ । ਏਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਸਿੰਘ
ਫੇਰ ਭੜਕ ਉਠੇ । ਉਹਨਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ।
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ
ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ
ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਨਵਾਬੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ । ਪੰਥ ਨੇ
ਵਿਸਾਖੀ ੧੭੯੦ ਬਿ. (੧੭੩੩ ਈ.) ਵਾਲੇ ਦਿਨ
ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫੌਜ਼ੁਲ ਪੁਰੀਏ ਨੂੰ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ
ਦਿਤਾ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ 'ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ' ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ
ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਇਆ ।

ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦਾ
ਜਥੇਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮੰਨਿਆ
ਜਾਂਦਾ ਸੀ । ਉਹ ਸਾਵਣ, ੧੭੯੧ ਬਿ.
(੧੭੩੪ ਈ.) ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ
ਪੰਥ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ । ਏਸ ਸਮੇਂ

ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਢੇਰ ਵਧ ਗਈ ਸੀ ।
 ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੋ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਸੁਖਿਆਈ ਵਾਸਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ
 ਜਥੇਦਾਰ ਦੋ ਦਲ ਬਣਾ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ
 ਦੋ ਦਲ ਦਲ । ਬੁਢਾ ਦਲ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ
 ਹੇਠਾਂ ਅਕਾਲ ਬੁੰਗੇ ਰਿਹਾ । ਤਰਨਾ ਦਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ
 ਪੰਜ ਜਥੇ ਪੰਜਾਂ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਉਹ
 ਪੰਜ ਜਥੇ ਇਹ ਹਨ :

੧. ਜਥਾ ਸ਼ਹੀਦਾਂ:--ਇਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ
 ਜੀ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨੌਬਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ
 ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ।

੨. ਜਥਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਰੀਆਂ:--ਇਸ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਸ.
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਏ ਖੱਤਰੀ ਸਨ ।

੩. ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਥਾ:--ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ
 ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ ਸੀ, ਜਿਸਦੇ ਨਾਲ ਸ. ਮੀਰਾ
 ਸਿੰਘ ਭੱਲਾ, ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ ਤੇ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋ-
 ਵਾਲੀਆ ਸਨ ।

੪. ਜਥਾ ਭੱਲੇਵਾਲੀਆਂ:--ਇਸ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਦਸੌਂਧਾ
 ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ ਜੱਟ, ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਬੁਢੇ ਦਾ ਸੀ ।

੫. ਰੰਗਰੇਟੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜਥਾ:--ਇਸ ਵਿਚ ਬੀਰ
 ਸਿੰਘ, ਜਿਉਣ ਸਿੰਘ, ਮਦਨ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਮੀ
 ਸਰਦਾਰ ਸਨ ।

ਤਰਨਾ ਦਲ ਦੇ ਜਥੇ ਬਾਹਰ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਚਲੇ ਗਏ ।
 ਪਿਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜਬਤ ਕਰ ਲਈ ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀ ।

ਨਾਦਰ ਦਾ ਹਮਲਾ ੧੭੩੯ ਈ. ਵਿਚ ਨਾਦਰ ਨੇ ਹਿੰਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਜੜ੍ਹਾ ਤਕ ਹਿਲਾ ਦਿਤਾ । ਏਸ ਸਮੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਗ਼ਨੀਮਤ ਜਾਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਚੋਰ ਪਕੜ ਗਏ । ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ 'ਡੱਲੇਵਾਲ' ਬਣਾਇਆ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ।

ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਘੋਲ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ । ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਰਕਾਰ ਦਬਾਉਂਦੀ ਰਹੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਸਿੰਘ ਵਧਦੇ ਗਏ । ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੪੫ ਈ. ਨੂੰ ਦਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਤੀਹ ਛੋਟੇ ਜਥਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਤੀਹ ਜਥਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ :

ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ
ਜਥੇ

੧. ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਫ਼ੈਜ਼ਲਾ ਪੁਰੀਆ (ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆ)
੨. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਨਾਰੋਕੇ, ਜ਼ਿਲਾ ਸਿਆਲਕੋਟ ।
੩. ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਰਲਸੀਆਂ ।
੪. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ, ਪੈਜਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ।
੫. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ,, ,, ,,
੬. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਡੱਲੇਵਾਲ, ਪੰਜਗਣਾ
ਕਲਾਨੌਰ ।
੭. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ,, ,, ,,
੮. ਨੌਧ ਸਿੰਘ, ਸੁਕਰਚਕੀਆਂ ।

੯. ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਕਰਚਕੀਆ ।
੧੦. ਕਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕੰਗ ।
੧੧. ਖਿਆਲਾ ਸਿੰਘ, „ „ ।
੧੨. ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਹੱਲੋਵਾਲ ।
੧੩. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, „ ਆਹਲੂ ।
੧੪. ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪੰਜਵੜ ।
੧੫. ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ, „ „ ।
੧੬. ਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ।
੧੭. ਸੁਧਾ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ।
੧੮. ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਤਖਾਣ, ਮਾੜੀ ਕੋਥੋਕੀ ।
੧੯. ਜਸਾ ਸਿੰਘ ਤਖਾਣ (ਰਾਮਗੜੀਆ) ।
੨੦. ਭੋਮ ਸਿੰਘ, ਕਨ੍ਹਈਆ ।
੨੧. ਜੈ ਸਿੰਘ, ਕਨ੍ਹਈਆ ।
੨੨. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, ਕਨ੍ਹਈਆ ।
੨੩. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਨਕਈ ।
੨੪. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ, ਨਕਈ ।
੨੫. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਨਾਰਲੀ ?)
੨੬. ਧਰਮ ਸਿੰਘ, „ „ ।
੨੭. ਜਿਉਣ ਸਿੰਘ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ।
੨੮. ਬਦਨ ਸਿੰਘ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ।
੨੯. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ।
੩੦. ਅਘੜ ਸਿੰਘ ।

ਇਹ ਜਥੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸੁਤੇਤਰ ਸਨ, ਪਰ ਸਾਂਝੀ ਭੀੜ ਬਣੀ ਉੱਤੇ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਜੱਥੇਦਾਰ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸਮਝੇ

ਜਾਂਦੇ ਸਨ ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੭੪੮ ਈ. ਤੋਂ ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ
 ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ
 ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲੇ ਰਾਜ ਦਾ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਇਕ ਹੋਰ ਪਹਿਲਵਾਨ
 ਅਖਾੜੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਸੌ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਤਕ
 ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਰ ਔਖਾ ਹੋ
 ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਗਿਆ । ਏਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ
 ਜਥਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਦੂਣੀ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਧ
 ਗਈ ਸੀ । ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਸਨ ।

- ੧ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰ,
- ੨ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਆਹਲੂ,
- ੩ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਪੰਜਵੜ,
- ੪ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਪੰਜਵੜ,
- ੫ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਪੰਜਵੜ,
- ੬ ਨੱਥਾ ਸਿੰਘ,
- ੭ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪੱਖ, ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
- ੮ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ,
- ੯ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ,
- ੧੦ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ,
- ੧੧ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ,
- ੧੨ ਨਿਬਾਹੂ ਸਿੰਘ,
- ੧੩ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ,
- ੧੪ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਰੋੜਾਂਵਾਲਾ,
- ੧੫ ਸਾਂਵਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਪਿੰਡ ਵਾਘਾ,
- ੧੬ ਗੁਰਬਖ਼ਸ਼ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਦੋਦਾ.

- ੧੭ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਲਾਲਵਾਲਾ,
 ੧੮ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਚੈਨਪੁਰ,
 ੧੯ ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕੋਟ ਸੈਦ ਮਹਿਮੂਦ,
 ੨੦ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ,
 ੨੧ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਵਡਾਲਾ ਸੰਧੂਆਂ, ਜ਼ਿਲਾ
 ਸਿਆਲਕੋਟ,
 ੨੨ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ,
 ੨੩ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ,
 ੨੪ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ,
 ੨੫ ਮਨੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ,
 ੨੬ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ,
 ੨੭ ਭੀਮ ਸਿੰਘ,
 ੨੮ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਵਾਘਾ,
 ੨੯ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਭਿੱਕਾ,
 ੩੦ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਝੁਬਾਲ,
 ੩੧ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ,
 ੩੨ ਹਰੀ ਸਿੰਘ, ਡੱਲੇਵਾਲੀਆ,
 ੩੩ ਨੋਧ ਸਿੰਘ, ਸੁਕਰਚਕੀਆ,
 ੩੪ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਜੀਠਾ (ਨੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਹੁਰਾ),
 ੩੫ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਜੁਲਕਾ,
 ੩੬ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪੈਜਗੜ੍ਹ,
 ੩੭ ਹਰਾ ਸਿੰਘ,
 ੩੮ ਲੱਜਾ ਸਿੰਘ,
 ੩੯ ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਸਾਂਘਣਾ,
 ੪੦. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ, ਸੂਰਿਆਂਵਾਲਾ,
 ੪੧ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਿੰਗਰਾ,

- ੪੨ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜੀਵਣ ਸਿੰਘ,
 ੪੩ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜਿਆਲਕੋਟੀਆ,
 ੪੪ ਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ'
 ੪੫ ਨੇਥਾ ਸਿੰਘ, 'ਸ਼ਹੀਦ'
 ੪੬ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਰਣੀਆਂ,
 ੪੭ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਰਣੀਆਂ,
 ੪੮ ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਹੱਲੋਵਾਲੀਆ,
 ੪੯ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸੁਲਤਾਨਵੀਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ);
 ੫੦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਲੋਂ,
 ੫੧ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਪਿੰਡ ਬੁਲਾਕੀ ਚੱਕ,
 ੫੨ ਮਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਬੁਲਾਕੀ ਚੱਕ,
 ੫੩ ਬਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ,
 ੫੪ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ,
 ੫੫ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ,
 ੫੬ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ,
 ੫੭ ਲਾਲ ਸਿੰਘ,
 ੫੮ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਪਿੰਡ ਮਾਨਾਂ ਵਾਲਾ,
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ੫੯ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਲਾਲਪੁਰਾ, ਰਸੀਲ ਤਰਨ-
 ਤਾਰਨ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ੬੦ ਰੂਪ ਸਿੰਘ,
 ੬੧ ਅਨੂਪ ਸਿੰਘ, ਨਕਈ,
 ੬੨ ਦਸੋਧਾ ਸਿੰਘ,
 ੬੩ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ,
 ੬੪ ਥਰਮ ਸਿੰਘ ਖੱਤਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ੬੫ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਮਾੜੀ ਕੰਬੋਕੀ,

੬੬ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਈਚੋਗਿੱਲ (ਪਿਛੋਂ ਰਾਮਗੜੀਆ ਅਖਵਾਇਆ) ।

੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੭੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜਥੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੱਠੇ ਹੋਏ । ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਜਥੇਬੰਦੀ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ । ਇਹ ਮਤਾ ਸਾਰਿਆਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਨਾਂ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ।

ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਮੁਢ ਜਥੇਦਾਰ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ । ਉਸਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਯਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ । ਯਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਇਹ ਹਨ :—

੧. ਮਿਸਲ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਕਲਾਲ । (ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਕਲਾਲ ਸਿੱਖ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ) ।

੨. ਮਿਸਲ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ :— ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰੀਆ (ਫੈਜ਼ੁਲਾਪੁਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ' ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਪਰਚਲਤ ਹੈ) ।

੩. ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚਕੀਆਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ (ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੜਦਾਦਾ) ।

੪. ਮਿਸਲ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵਾਲੀ :—ਜਥੇਦਾਰ ਦਸੋਧਾ ਸਿੰਘ (ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਰਦਾਰ) ।

੫. ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ, ਪਿੰਡ ਪੰਜਵੜਾ ।

੬. ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ, ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ ।

੭. ਮਿਸਲ ਨਕਈਆਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ, ਪਿੰਡ ਬਹਿੜਵਾਲ ।

੮. ਮਿਸਲ ਡੱਲੇਵਾਲੀ :—ਜਥੇਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਡੱਲੇਵਾਲ ।

੯. ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ, 'ਸ਼ਹੀਦ' ।

੧੦. ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ :—ਜਥੇਦਾਰ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪੈਜਗੜ੍ਹ ।

੧੧. ਮਿਸਲ ਸਾਂਘਣੀਆਂ :—(ਪਿਛੋਂ ਮਿਸਲ ਰਾਮ-ਗੜ੍ਹੀਆਂ) ਜਥੇਦਾਰ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸਾਂਘਣਾ ।

(ਨੋਟ :—ਬਾਰੂਵੀਂ ਮਿਸਲ ਫੂਲਕੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵਖਰੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਬਾਨੀ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਹੈ ।)

ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਥ ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦਿਤੀ ਗਈ, ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਚਾਹਵੇ, ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਹਰ ਮਿਸਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਪੰਥ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸਭ ਨੂੰ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਜਥੇਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ ।

ਏਸ ਦਿਨ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ 'ਰਾਮ

ਰਉਣੀ' ਬਨਾਉਣਾ ਅਰੰਭਿਆ, ਜੋ ਪਿਛੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਬਣਿਆਂ ।

੧੭੫੫-੬ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਉੱਤੇ 'ਰਾਖੀ' ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰ ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਆ । ਜਿਹੜੇ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ 'ਰਾਖੀ' ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਤੇ ਫ਼ਸਲ ਵਿਚੋਂ 'ਦਲ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਲੁੱਟਮਾਰ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਹੱਥੋਂ ਲੁੱਟੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੇ । ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਨਾਲ਼ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਆ ਗਏ । ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਅੱਡੇ ਅੱਡੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਜ਼ਬਾ ਕਰ ਕੇ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀਆਂ । ਸ. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਸਤਿਲੁਜ ਤੋਂ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਚਲੇ ਗਏ । ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਏ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਪੱਤਣ ਹਰੀ ਕੇ ਤੋਂ ਥੱਲੇ ਦਰਿਆ ਸਤਿਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨੱਕੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਤਸੀਲ ਚੂਣੀਆਂ) ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਕਨ੍ਹਈਏ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿਚ ਨੀਯਤ ਹੋਏ । ਸੁਕਰਚਕੀਏ ਤੇ ਭੰਗੀ ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਤੇ ਚੱਜ ਵਿਚ ਕਾਬਜ਼ ਹੋ ਗਏ । ਨਸ਼ਾਨਾਂਵਾਲੀ ਤੇ ਡੱਲੇਵਾਲੀ ਮਿਸਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹੀਆਂ, ਤਾਂ ਜੋ ਕਿਤੇ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਮਦਦ ਦਿਤੀ ਜਾ ਸਕੇ ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਜਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੫੬ ਈ. ਵਿਚ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਮਥਰਾ

ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ
ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ

ਤਕ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ (ਸੂਬਾ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲਾ ਚੁਕਾ ਸੀ) । ਸੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੀਤਾ ਕਰਾਇਆ ਕੰਮ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਗੋਂ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਵੇਂ ਹਮਲੇ (ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਲੜਾਈ) ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਸ਼ਕਸਤ ਦਿਤੀ । ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਵਾਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਦਾ ਆਸ਼ਕਾ ਚਲਾਇਆ । ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ । ਉਸਨੇ ਇਹ ਹਮਲਾ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੀਤਾ ।

ਵੱਡਾ ਘਲੂਘਾਰਾ
ਪੰਜ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੭੬੨ ਈ. ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । 'ਕੁਪ' ਤੋਂ ਬਰਨਾਲੇ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ । ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਅਠਾਰਾਂ-ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਬਾਲ ਬੱਚੇ ਤੇ ਇਸਤਰੀਆਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖ 'ਵੱਡਾ ਘਲੂਘਾਰਾ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਤੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਭੈ ਅਸਲੇਂ ਲਹਿ ਗਿਆ । ਏਥੋਂ ਤਕ, ਕਿ ਘਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਕੇ ਗਿਆ (੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੬੨ ਈ.)

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੨ ਈ. ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੱਠੇ ਆ

ਹੋਏ । 'ਦਲ ਖਾਲਸੇ' ਦੀ ਜਥੇ ਬੰਦੀ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਕੀਤੀ ਗਈ । ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਜਥੇ 'ਬੁਢਾ ਦਲ' ਤੇ 'ਤਰਨਾ ਦਲ' ਬਣਾਏ ਗਏ । ਬੁਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ.

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਿਆ ।

ਬੁਢਾ ਦਲ ਇਸ ਵਿਚ ਛੇ ਮਿਸਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ :
ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ

ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ, ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਦੀ, ਭੱਲੇਵਾਲੀਆਂ ਦੀ, ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦੀ, ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ । ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਤਰਨਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਬਣਿਆ । ਇਸ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਿਸਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ : ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ, ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ, ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀ, ਨਕਈਆਂ ਦੀ ਤੇ ਸੁਕਰਚਕੀਆਂ ਦੀ । ਇਸ ਦਲ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗੁਰਧਾਮਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਬਖਸ਼ੀ ਗਈ ।

ਤਰਨਾ ਦਲ ਨੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਨੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਰਲ ਕੇ ਬਟਾਲਾ ਮਾਰ ਲਿਆ । ਫਿਰ ਸਰਹਿੰਦ ਛਤ ਹਿ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਹੋਣ ਲੱਗੀ । ਏਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ

ਜੈਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਸਲਾਂ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ । ਅੰਤ ਇਕ ਮਾਰ ਕੇ ਸੂਬਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ੪ ਮਾਘ, ਸਰਹਿੰਦ ਉਤੇ ੧੮੨੦ ਬਿ. (੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਕਬਜ਼ਾ

ਈ.) ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੈਨਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਏਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ । ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ—ਬਵੰਜਾ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ—ਅੱਠਾਂ ਮਿਸਲਾਂ (ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ,

ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ, ਭੰਗੀਆਂ, ਡੱਲੇਵਾਲੀਆਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ, ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤੇ ਫੂਲਕੀਆਂ) ਨੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿਚ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬਾ, ਰਿਆੜਕੀ, ਮਾਝਾ, ਨੱਕਾ ਤੇ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾ ਮੱਲਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਟਕ ਤਕ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਸਿੱਖ-ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ੧੫ ਮਈ, ੧੭੬੫ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

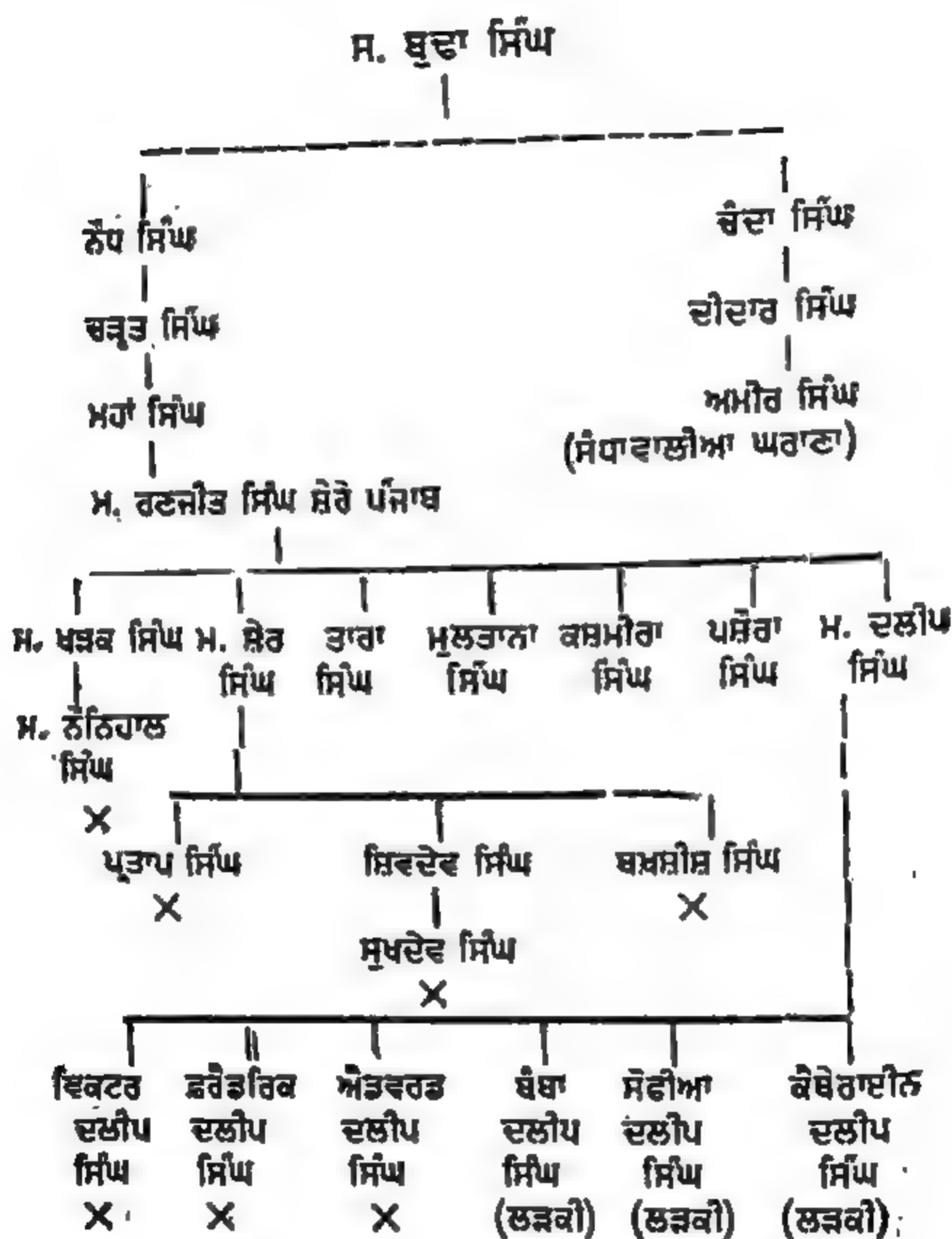
ਦਸੰਬਰ ੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਛੱਡਣਾ

ਪਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਖਰੀ ਦਿਨ

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਦੌਵੇਂ ਹਮਲੇ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਨ। ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ (ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੮ ਈ.) ਨੂੰ ਉਹ ਬਨਾਂ ਤੋਂ, ਤੇ ਯਰੂਵੀਂ ਵਾਰ (ਦਸੰਬਰ ੧੭੬੯ ਈ.) ਨੂੰ ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਬਿਨਾਂ ਲੜਿਆ ਜਿਹਲਮੋਂ ਪਾਰੋਂ ਹੀ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ*। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਖਰਾ ਵਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ੧੭੭੦ ਈ. ਤਕ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ?' ਵਿਚ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਇਆ।

੧. ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚਕੀਆਂ

ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਅਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਸਿਖ ਸ, ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ । ਉਹ ੪੮ ਸਾਲ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ੧੭੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਸ. ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ । ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ ਤੇ ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੰਸ ਵਿਚੋਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਘਰਾਣਾ । ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸੁਕਰਚਕੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸ. ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆਂ । ਉਹ ੧੭੫੨ ਈ. ਵਿਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ।

ਸ. ਨੌਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆਂ । ਉਹਨੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਸੁਕਰਚੱਕ ਛੱਡ ਕੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਆਣ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ । ੧੭੫੬ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੀਏ ਸ. ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨੇ ਰਾਜਾਸਾਂਸੀ ਦੀ ਥਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ ।

ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ । ਉਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਰ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਦੁਫਾਨੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ । ਜਦ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਕੁਛ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵੰਡ

ਲਿਆ, ਤਾਂ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਰੁਹਤਾਸ, ਧੰਨੀ, ਪੋਠੋਹਾਰ, ਚਕਵਾਲ, ਜਲਾਲ ਪੁਰ, ਸਈਦ ਪੁਰ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਂ, ਮਿਆਣੀ, ਆਦਿ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ*। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਹਨੇ ਦਰਿਆ ਰਾਵੀ ਤੇ ਜਿਹਲਮ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਮੱਲ ਮਾਰ ਲਈ।

ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੭੭੪) ਈ. ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ ਫਟਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ ਦੀ ਲੜਕੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ।

ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੰਤ 'ਅਚੱਲ' ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ (੧੭੮੪ ਈ.)। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਫੇਰ ਮਿਲਾਪ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਏਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹਾਲ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ' ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਏਥੇ ਬੜਾ ਬੜਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸਤਾਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ (੧੭੯੨ ਈ:) । ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦੋ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੮੦ ਈ. ਨੂੰ
 ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਜਕੌਰ
 ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ । ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ
 ਹੀ ਚੀਚਕ ਨਿਕਲਨ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ
 ਇਕ ਅੱਖ ਮਾਰੀ ਗਈ । ਉਹਨੇ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ
 ਅੱਖਰੀ ਵਿੱਦਿਆ (ਗੁਰਮੁਖੀ) ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਪੰਡਤ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ
 ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਵਿੱਦਿਆ ਸਿੱਖੀ । ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਹੀ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਜੰਗਾਂ ਜੁੱਧਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣ
 ਲੱਗ ਪਿਆ । ਉਹ ਮਸਾਂ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸੀ, ਜਦ ਸ. ਮਹਾਂ
 ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਪੈ ਗਈ ।

ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਸੰਭਲਿਆ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ,
 ਜਾਂ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲੇ* ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ । ਉਹਨੇ
 ਦਸੰਬਰ, ੧੭੯੩ ਈ. ਤੋਂ ਜਨਵਰੀ,
 ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਤੇ ੧੭੯੯ ਈ. ਤਕ ਪੰਜਾਬ ਉਤੇ ਚਾਰ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ । ੩੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੮ ਈ.
 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਹ
 ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਜਾ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਥੋੜੇ ਜੇਹੇ ਚੋਣਵੇਂ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ

*ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ'
 ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ ।

ਲਾਹੌਰ ਆਣ ਧਮਕਿਆ । ਉਹਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸੰਮਣ ਬੁਰਜ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾ ਕੇ ਕੁਛ ਪਠਾਣ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਮਾਰ ਦਿਤੇ । ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਓ, ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ! ਤੈਨੂੰ ਵੱਡੇ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੋਤਰਾ ਵੰਗਾਰ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਆ, ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ, 'ਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ।" ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ, ਕਿ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਮੂੰਹ ਕਢ ਕੇ ਝਾਤੀ ਵੀ ਮਾਰਦਾ । ਕੁਛ ਚਿਰ ਉੱਤਰ ਉਡੀਕ ਕੇ, ਜਦ ਅੱਗੋਂ ਕਿਸੇ ਵਾਜ਼ ਨਾ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਉਂਦੇ ਘੋੜੇ ਭਜਾ ਲੈ ਗਏ । ਏਸ ਘਟਨਾ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਦਿਲ, 'ਤੇ ਏਨਾ ਡਰ ਬੈਠਾ, ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਕਾਬਲ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਆਖਰੀ ਹਮਲਾ ਸੀ ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਜਾਂਦਿਆਂ ਹੀ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਸੁੰਦਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਥਾਂ ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ (ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਬਣੇ । ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਦੀ ਅਜੋੜ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪਰਜਾ ਦੁਖੀ ਹੋ ਗਈ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ।

ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ
ਸੋ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਛੇ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੯੯ ਈ. ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਸੱਲੀ ਜਮਾ ਕੇ ੧੨ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੧ ਈ. (ਵਿਸਾਖੀ, ੧੮੫੮ ਬਿ.) ਦੇ ਦਿਨ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਲਕਬ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਦਿਨ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੋਹਰ ਵਾਲਾ ਸਲੋਕ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਦੇਗ ਉ ਤੇਗ ਫਤਹਿ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ।

ਯਾਫਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਫਿਰ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਕੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਤਹਿਤ ਜਮਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹਮਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਕਸੂਰ, ਨੂਰਪੁਰ, ਸੁਜਾਨਪੁਰ, ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ, ਧੰਨੀ, ਚਨਿਓਟ, ਡਸਕਾ, ਮੁਲਤਾਨ, ਫਗਵਾੜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਬਜਵਾੜਾ, ਆਦਿ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ। ਮਾਰਚ, ੧੮੦੪ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਏਸ ਸਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਰਬਾਰ ਕਰਕੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਇਨਾਮ ਦਿਤੇ ਗਏ।

੧੮੦੬ ਈ. ਤੇ ੧੮੦੭ ਈ. ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਬੇੜਨ ਵਾਸਤੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ।

ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜੇ, ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਚਲੇ ਗਏ। ਅੰਤ

ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਵਿਚ ੨੫ ਅਪਰੈਲ, ੧੮੦੬ ਈ. ਨੂੰ
 ਸੁਲ੍ਹਾ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ
 ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਰਣਜੀਤ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ
 ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰਵਾਨ
 ਕਰ ਲਏ ।

ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਲਈ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਮ.
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਛਮੀ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੇ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ।
 ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਨਵਾਬਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਿੱਖ
 ਰਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਇਕ ਤਾਕਤਵਰ ਅਮਨ ਦਾ
 ਰਾਜ ਸਥਾਪਨ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਅਸਥਾਨਾਂ
 ਦੇ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਇਹ ਹਨ :—ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ,
 ੧੮੦੪ ਈ., ਕਸੂਰ ੧੮੦੭ ਈ., ਸ਼ੇਖੂਪੁਰਾ ੧੮੦੮ ਈ.,
 ਕਾਂਗੜਾ ੧੮੦੯ ਈ., ਗੁਜਰਾਤ, ਖੁਸ਼ਾਬ, ਸਾਹੀਵਾਲ,
 ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਤੇ ਡਸਕਾ, ੧੮੧੦ ਈ., ਨਕਈਆਂ ਦਾ
 ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਏ ਬੁੱਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਜਾਲੰਧਰ,
 ਪੱਟੀ) ੧੮੧੧ ਈ., ਅਟਕ ੧੮੧੩ ਈ., ਝੰਗ ੧੮੧੬ ਈ.,
 ਮੁਲਤਾਨ ੧੮੧੮ ਈ., ਕਸ਼ਮੀਰ ੧੮੧੯ ਈ., ਮਾਨਕੇਰਾ
 ੧੮੨੨ ਈ., ਪਿਸ਼ਾਵਰ ੧੮੩੪ ਈ., ਲਦਾਖ ੧੮੩੫
 ਈ. ਡੇਹਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖਾਂ ੧੮੩੬ ਈ. ।

ਅੰਤ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ
 ਸਿੰਘ ੧੫ ਹਾੜ, ੧੮੬੬ ਬਿ. (੨੭ ਜੂਨ,
 ੧੮੩੯ ਈ.), ਵੀਰਵਾਰ, ਪੂਰਨਮਾਸ਼ੀ ਦੇ ਦਿਨ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਸੂਰਜ ਢਲਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਤਾਕਤ ਡੋਗਰਾ ਭਰਾਵਾਂ (ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ ਦਾ ਮੁਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਦਾ ਸ਼ਕਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ੮ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੩੯ ਈ. ਨੂੰ ਮ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਦਿਤਾ। ਇਕ ਸਾਲ ਤੇ ਅਠਾਈ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ (੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੪੦ ਈ.) ਮ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਏਸੇ ਦਿਨ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਮ. ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੌਨਹਾਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ*।

ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ਨੌਂ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ (ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ) ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਦੋ ਸਾਲ, ੭ ਮਹੀਨੇ ਤੇ ੨੭ ਦਿਨ ਰਾਜ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੪੩ ਈ. ਨੂੰ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ।

*ਏਸ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ?'

ਏਸੇ ਦਿਨ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ (ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਟਿੱਕਾ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਡੋਗਰੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਦੋਹਾਂ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਫਿਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆਂ । ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਕਰਾ ਦਿਤਾ (੭ ਮਈ, ੧੮੪੪ ਈ.) । ਏਸ

ਗੁਨਾਹ ਵਿਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ੨੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੪ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਫਿਰ ਮ. ਜ਼ਿੰਦਾਂ ਦਾ ਭਰੋਂ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆਂ । ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ (੩੦ ਅਗਸਤ, ੧੮੪੫ ਈ.) ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿਤਾ । ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਭੜਕ ਕੇ ਸ. ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ (੨੧ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੪੫ ਈ.) ।

ਫਿਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਤਾਕਤ ਆ ਗਈ । ਉਹਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਛੇੜ ਦਿਤੀ : ਅੰਤ ਇਹਨਾਂ ਦੀ

ਗੱਦਾਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਏ । ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਦੁਆਬਾ

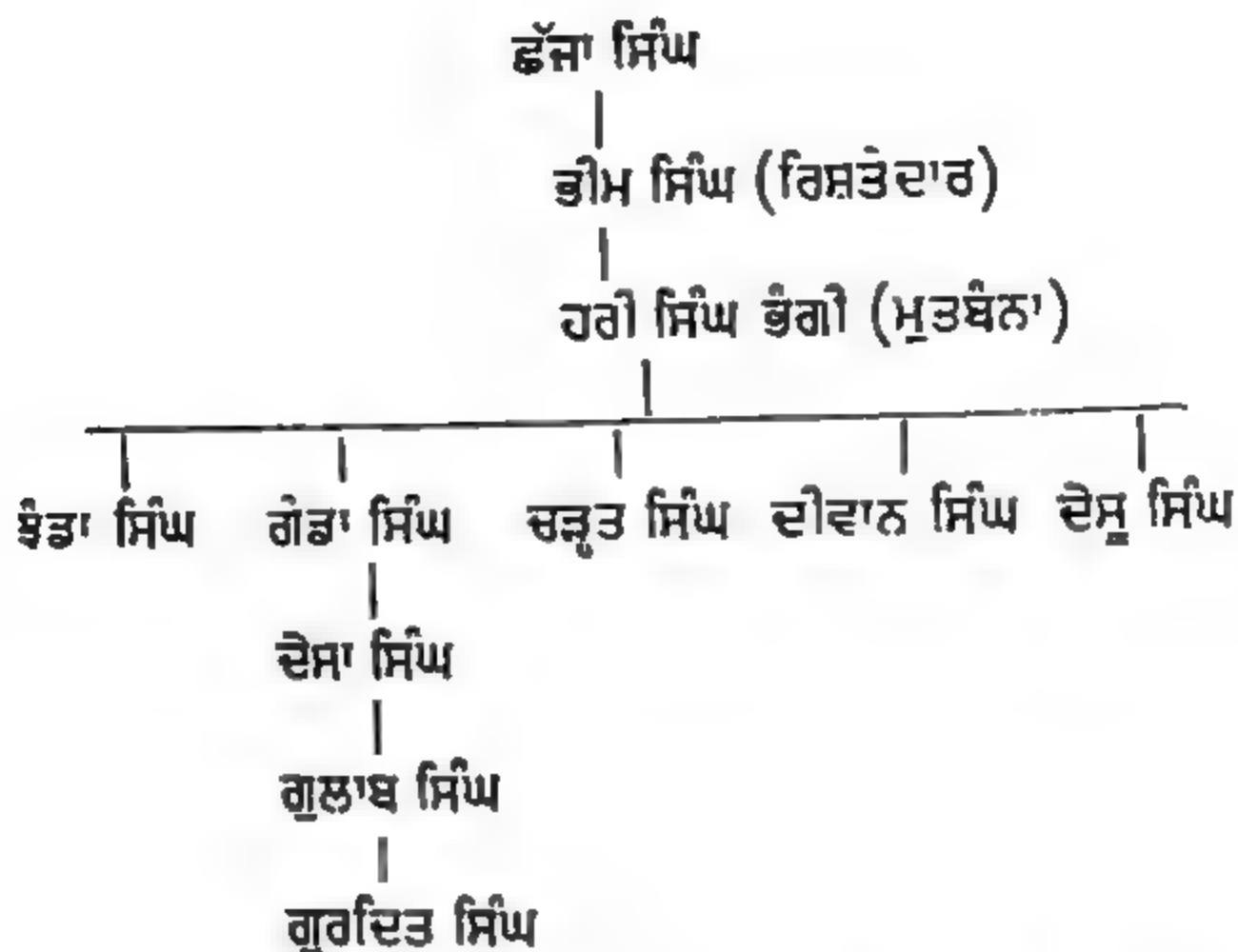
ਜ਼ਾਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਜੰਮੂ-ਕਸ਼ਮੀਰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰਕੇ ਡੋਗਰੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ।

ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਸ ਨਿਕਾਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਤੇਜ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਈ । ਉਹਨੇ ਭਰੋਵਾਲ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ (੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੬ ਈ. ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ (ਅਮਾਨਤ ਵਜੋਂ) ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਂਗਲੀ ਫੜ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਫੜਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਅੰਤ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਨਾਪਤੀ ਗਫ਼ ਨਾਲ ਚਾਰ ਲੜਾਈਆਂ (ਰਾਮ ਨਗਰ, ਸੈਦੂਲਾ ਪੁਰ, ਚੇਲਿਆਂਵਾਲੀ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ) ਲੜਿਆ । ਆਖ਼ਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਦਾਰੂ-ਸਿੱਕਾ ਮੁੱਕ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹਾਰ ਗਿਆ । ਅੱਗੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਵੇਖੋ । ਬਗ਼ਾਵਤ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਬਾਲਕ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਜ ਖੋਹ ਲਿਆ । ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੯ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖਰਾਜ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ।

ਅੰਤ ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ ਵਲਾਇਤ ਵਿਚ ਕੈਦੀ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਅੰਦਰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ* ।

*ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮ. ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ 'ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁਤ' ।

੨ ਮਿਸਲ ਭੰਗੀਆਂ

ਏਸ ਜਥੇ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸ. ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ*
ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਜੱਟ ਪਿੰਡ ਪੰਜਵਤ ਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬਾਬਾ
ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਉਸਨੇ
ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ—ਭੀਮ ਸਿੰਘ, ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ,
ਜਗਤ ਸਿੰਘ—ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

*ਲਤੀਫ (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਕਰਤਾ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ
ਲਤੀਫ, ਫਪੀ ੧੮੯੧ ਈ.) ਪੰਨਾ ੨੯੬; ਰਾਜਖਾਲਸਾ [ਉਰਦੂ, ਕਰਤਾ,
ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਫਪੀ ੧੯੨੫ ਈ.] ਪੰਨਾ ੨; ਪਰ ਮੈਕਗਰੇਗਰ
[ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਕਰਤਾ ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਫਪੀ
੧੮੮੬ ਈ.] ਪੰਨਾ ੧੨੦ 'ਤੇ ਪੰਜਵਤ ਦਾ ਜੱਟ ਨਾਮ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਿੰਗਰਾ, ਸਾਂਵਲ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਵਾਘਾ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜੱਟ ਪਿੰਡ ਰੋੜਾਂ ਵਾਲਾ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਧਾੜੇ ਮਾਰਨਾ ਮਾੜਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਣਿਆਂ ਜਾਂਦਾ। ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਚੰਗਾ ਧਾੜਵੀ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਭੰਗ ਪੀਂਦਾ ਸੀ*, ਸੋ ਜਥੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਭੰਗੀ' ਪੈ ਗਿਆ।

ਸ. ਛੱਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉਤੇ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆਂ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਜਥੇ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤਕ ਵਧਾ ਲਈ। ਭੀਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗ-ਵਾਸ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਭਤੀਜਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰੇਲਾ† ਹਰੀ ਸਿੰਘ (ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆਂ। ਇਹਨੇ ਆਪਣੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤਾਕਤ ਦੇਰ ਵਧਾ ਲਈ। ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਇਹ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੭੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਵਿਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਹਨੇ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ। ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਭੰਗ ਪੀਂਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਂ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ

*ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੨੦।

†ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ (ਸਰ ਲੌਪਲ ਗਰਿਫਥ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ ਦਾ ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ, ਅਨੁਵਾਦਿਕ ਸੱਯਦ ਨਵਾਜ਼ ਅਲੀ, ਛਪੀ ੧੯੧੧ ਈ.) ਪੰਨਾ ੭੭੬।

‡ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੨੯੬; ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੭੬।

ਜਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਜਦ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਤਰਨਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਬਣਿਆ। ੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬਾ ਵੰਡਿਆ, ਤਾਂ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਿਆ।

ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ
ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ

ਉਸ ਵੇਲੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਸਨ : ਭੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ (ਪੰਜੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ), ਰਾਏ ਸਿੰਘ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਤਿੰਨੇ) ਬੂੜੀਆ ਵਾਲੇ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ, ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਦੋਦਾ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲ ਕੋਟੀ, ਸਾਂਵਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਰਤਨਗੜ੍ਹ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲਾ, ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੱਟੂ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋਵਾਲੀਆ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ, ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਬੇਹਪੁਰੀਆ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ, ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂ ਵਾਲਾ, ਆਦਿ।

ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ : ਬੂੜੀਆ, ਦਿਆਲਗੜ੍ਹ, ਜਗਾਧਰੀ, ਦਾਦੂਪੁਰ, ਖਰਵਾਨ, ਦਾਮਲਾ, ਛੀਰੋਦਪੁਰ, ਖਾਈ, ਵਾਂ, ਵਜ਼ੀਦਪੁਰ, ਆਦਿ।

ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤਾਂ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੁੱਟਮਾਰ ਕਰਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਦੁਆਬਾ ਜ਼ਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਆਣ ਵੜਿਆ। ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ

ਨੱਸ ਗਿਆ । ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਖਾਲੀ ਦਿਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ
 ਕਮਾਨ ਵਿਚ ਤਰਨਾਂ ਦਲ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਾ
 ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ । ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਉਦਾਲਾ ਪੁਦਾਲਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ
 ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਡਰਦਾ ਸ਼ਹਿਰ
 ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ । ਉਹਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ
 ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿਤੇ । ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਿਆ
 ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ । ਤਰਨਾਂ ਦਲ ਨੇ ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ
 ਰੱਖੀਆਂ : (੧) ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੁੱਚੜ (ਗਾਈਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ)
 ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰੋ, (੨) ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਗਊ-ਹੱਤਿਆ ਬੰਦ ਕਰੋ,
 ਤੇ (੩) ਪੰਥ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਉ । ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨਾ
 ਮੰਨਿਆ । ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਣਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ
 ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਅੱਗੋਂ ਟਾਕਰਾਂ ਕਿਸ ਕਰਨਾ ਸੀ ? ਸਿੰਘ
 ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜ ਕੇ ਅੰਦਰ ਵੜ ਗਏ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਉਹ ਹਿੱਸਾ
 ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹੋਸ਼ ਟਿਕਾਣੇ ਆ ਗਏ ਤੇ
 ਉਹਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਲਈਆਂ । ਉਹਨੇ ਕੁਝ
 ਬੁੱਚੜ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ
 ਦਿਤਾ । ਅੱਗੋਂ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ
 ਰੱਖਣ ਬਦਲੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੁਖਤਿਆਰ—ਟੇਕ
 ਚੰਦ—ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਸਰ-
 ਕਾਰ ਪਾਸੋਂ ਦਸ ਰੁਪੈ ਰੋਜ਼ ਲੈਂਦਾ ਤੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਨੂੰ
 ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਸਲਾਹ ਦੇਂਦਾ । ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਲਾਹੌਰ

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ । ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਲਿਆ ।

ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਨਿਆਜ਼ ਬੇਗ ਮੱਲ ਲਿਆ । ਉਹ ਉਸ ਪਾਸਿਓਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟਣ ਲੱਗ ਪਿਆ । ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ, ਕਿ ਮਾਲ ਨਾ ਲੁੱਟੋ ਤੇ ਸ਼ਾਹਾਲਮੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਆਪਣਾ ਕਰਿੰਦਾ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਸ਼ੂਲ ਲੈ ਲਵੇ ।

ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਸੱਤਵਾਂ ਹਮਲਾ (ਮਾਰਚ-ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੬੪ ਈ.) ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ* ।

ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤਾਂ ਮੁੜਦੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਦੇ ਰੁਹਤਾਸ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜੇ, ਤੇ ਭੰਗੀ ਤੇ ਨਕਈ ਲਾਹੌਰ ਉਦਾਲੇ
 ਰੁੱਝ ਗਏ । ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ
 ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਭੋਰਾਜਾਤ ਲੁਟੇ ਇਲਾਕਾ ਨੱਕਾ ਤੇ ਲੰਮਾਂ ਮੱਲ ਲਿਆ ।
 ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ (ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੬੪ ਈ.) ਮੁਲਤਾਨ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ । ਫਿਰ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਕੇ ਉਹਨੇ ਭੋਰਾਜਾਤ ਜਾ ਲੁੱਟੇ । ਉਥੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ—ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ—ਨੇ ਝੰਗ, ਚਨਿਓਟ, ਖੁਸ਼ਾਬ ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ।

*ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ' ਪੰਨਾ ੨੨੯-੩੦ ।

ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਨਾਲ
ਜੰਮੂ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ
ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ
ਨੇ ਭੰਗੀਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਖਰਵਾਨ ਕਰਕੇ
ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ* ।

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅਠਵਾਂ
ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਕੁੰਜਪੁਰੇ ਤਕ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਮੁੜਦਾ
ਹੋਇਆ, ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ.
ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਅਠਵਾਂ ਹਮਲਾ
ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲਾ ਨੇ ਉਸਦੀ ਈਨ
ਮੰਨ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਲੈ ਲਈ।
ਜਿੱਥੇ ਬਾਕੀ ਯਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਇਸ ਵਾਰ ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲ ਇਕ-
ਏਕੜੀ ਕਰਨ ਲਈ ਡਟੀਆਂ ਖਲੀਆਂ ਸਨ, ਉਥੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ
(ਮਿਸਲ ਫੂਲਕੀਆਂ) ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਸਾਥੀ ਬਣ ਗਿਆ।
ਇਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ
ਖਾ ਕੇ ਗਿਆ।

ਅਬਦਾਲੀ ਵੱਲੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੋਂ
ਤਰਨਾ ਦਲ (ਅਪ੍ਰੈਲ?) ੧੭੬੫ ਈ. ਵਿਚ
ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਮਰਿਆ
ਪਟਿਆਲੇ ਉੱਤੇ ਪਏ। ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ
ਉੱਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਗੱਸਾ
ਸੀ। ਦੋਹੀਂ ਧਿਰੀਂ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ
ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉੱਘਾ ਜਰਨੈਲ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਮਾਰਿਆ
ਗਿਆ। ਖਾਨਾ-ਜੰਗੀ ਵਧਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-
ਵਾਲੀਏ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ
ਪਾਸੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ।

*ਲਤੀਫ਼, ਪਨਾ ੨੬੭।

ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ। ਉਹ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ* ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ। ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਹਿਲੀ (ਸ. ਮੂਲਾ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਪੰਜਵਤ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਵਿਚੋਂ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹੋਏ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ (ਬਾਸੂ ਸਿੰਘ ?) ਹੋਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਵਧ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਬੜੇ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰ
 ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਈ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਕਾਬਲੀ
 ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਮੱਲ ਅੱਠਵੇਂ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਅਬਦਾਲੀ
 ਨੂੰ ਤੋਰਨ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਉਸਦਾ
 ਭਤੀਜਾ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਅੱਯਾਸ਼ ਤੇ ਚਾਲਮ ਸੀ।
 ਪਰਜਾ ਉਸ ਉੱਤੇ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ
 ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਬਗਵਾਨ ਪੁਰੇ
 ਆ ਬੈਠੇ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਅਰਾਈਂ—ਮਿਹਰ ਸੁਲਤਾਨ, ਗੁਲਾਮ
 ਰਸੂਲ, ਅਸਰਫ਼, ਚੰਨੂੰ, ਬਾਕਰ—ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਦਾ ਕੰਮ
 ਕਰਦੇ ਸਨ।

*ਲੜੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੨੯੭, ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੩, ਕੰਨਿੰਘਮ
 [ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਕਰਤਾ ਕੰਨਿੰਘਮ, ਛਪੀ ੧੯੧੮ ਈ.]
 ਪੰਨਾ ੧੧੪।

ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਥਾਂ ਤੋਂ ਰਾਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਕੰਧ ਪਾੜ ਕੇ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰ ਜਾ ਵੜੇ । ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਨਾਚ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਮੁੜਗ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੫ ਮਈ, ੧੭੬੫ ਈ. ਨੂੰ ਭੰਗੀਆਂ ਦਾ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਨਿਆਜ਼ ਬੇਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਦੋ ਸੌ ਅਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ । ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ । ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤੇ—ਚੌਧਰੀ ਰੂਪਾ, ਮੀਰ ਨਬੂ ਸ਼ਾਹ, ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਸ਼ਕ, ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼, (ਦੀਵਾਨ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਲਾਲਾ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਸਿੰਘ, ਆਦਿ—ਪੂਰੇ (ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ) ਬਣ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਕੋਲ ਆਏ, ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਭੇਟਾ ਕੀਤੇ, ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਅਮਨ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ । ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਢੰਡਰਾ ਫੇਰਿਆ ।

ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਦਾ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਪਰਵਾਰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਕਾਬਲੀ ਮੱਲ ਦੇ ਮਗਰੇ ਜੰਮੂ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ
 ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿੱਕਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਥ ਦੇ ਬਾਨੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਚਾਲੂ ਕੀਤਾ, ਜਿਸਨੂੰ 'ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ' ਸਿੱਕਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਉੱਤੇ

ਫ਼ਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ :

ਦੇਗ ਉ ਤੇਗ ਉ ਫ਼ਤਹਿ ਉ ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ
ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ।

ਫਿਰ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਤਕ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ । ਉਸਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਖ਼ਤ ਬਣਾਇਆ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਸ਼ਾਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ, ਖ਼ਿਜ਼ਰੀ, ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੇ ਮਸਤੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ । ਉਸਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰੱਖੀ । ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਦੱਖਣੀ ਤੇ ਪੱਛਮੀ ਹਿੱਸਾ, ਮੁਜ਼ੰਗ, ਕੋਟ ਅਬਦੁੱਲਾ ਸ਼ਾਹ, ਇੱਛਰਾ, ਚੌਬੁਰਜੀ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਏ । ਉਸਨੇ ਜ਼ੇਬੰਦਾ ਬੇਗਮ (ਪ੍ਰਸਿਧ ਜ਼ੇਬੁੰਨਿਸਾ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਪੱਕੀ ਕੰਧ ਕਰਕੇ, ਉਸਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਾਂਗ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਤਖ਼ਤ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਮ 'ਨਵਾਕੋਟ' ਰੱਖਿਆ ।

ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ ਵੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਿਆ । ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ ਤੋਪ ਜ਼ਮਜ਼ਮਾ (ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ) ਦੇ ਦਿਤੀ । ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਲੈ ਗਿਆ ।

ਫਿਰ ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਹੀ ਸਿੱਖ ਸਾਰ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਛਾ ਗਏ । ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ :
ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਉਦਾਲਾ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਦਾ ਉਦਾਲਾ, ਛੀਨਿਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ,

(ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ), ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ । ਕਾਲੇਵਾਲਾ, ਅਲਾਰ, ਪਨਵਾਨਾ, ਚੱਕ ਰਾਮਦਾਸ, ਚੋਬਾਰਾ [ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ], ਸਿਆਲਕੋਟ ਤੇ ਇਲਾਕਾ [ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ], ਫੀਰੋਜ਼ਕੋ, ਕਾਲੇਕੋ, ਬਜਰਾ [ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ], ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ । ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਤ [ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ], ਗੁਜਰਾਤ ਤੇ ਵੜਾਇਚਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ ਵਿਚ । ਮਿਢ ਤੇ ਮੂਸਾ ਚੂਹਾ [ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ], ਪਿੰਡ ਮਿਆਣੀ [ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ] ।

੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ—ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ—ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਂ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਪਾਕਪਟਨ 'ਤੇ ਵਿਚ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਪਾਕਪਟਨ ਤੇ ਇਲਾਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਹਾਕਮ ਉਥੋਂ ਸੁਜਾਅ ਖਾਂ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਉੱਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਨਵਾਬ ਮੁਬਾਰਕ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ । ਦੋਹਾਂ ਦਲਾਂ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਕੰਢੇ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਜਦ ਕੋਈ ਧਿਰ ਵੀ ਵਿਰੋਧੀ ਉੱਤੇ ਛਤਹਿ ਨਾ ਪਾ ਸੱਕੀ, ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਪਾਕਪਟਨ ਨੂੰ ਹੱਦ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ।

ਲਡੀਫ, ਪੰਨਾ ੨੬੭ ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ
ਨਾਂਵਾਂ ਹਮਲਾ

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਨਾਂਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਏ, ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਤੇ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਪਾਕਪਟਨ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ੨੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਖਾਲੀ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਈ ਸਿਰ-ਕਰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਮੀ ਨਾ ਭਰੀ। ਅੰਤ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਕੋਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, "ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਪਰਜਾ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਉ। ਉਹ ਨੇਕ, ਇਨਸਾਫ਼ ਪਸੰਦ ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸਾਂਝਾ ਹਾਕਮ ਹੈ। ਉਹ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜੇਹਾ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਈਦ ਦੇ ਦਿਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇਜ਼ਤ ਵਜੋਂ ਪਗੜੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਸਨ। ਤੇ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਉਸਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਨਹੀਂ ਦੇਣਗੇ।"

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਲੱਗੀ। ਉਸਨੇ ਪਿੰਡ 'ਮੋਦੇ' ਦੇ ਰਹਿਮਤੁੱਲਾ ਬੇਗ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਰਾਜਦੂਤ ਬਣਾ ਕੇ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਦੇ ਹੱਥ

ਅਬਦਾਲੀ ਤੇ
ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ

ਆਪਣੀ ਦੋਸਤਾਨਾ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਤੁਹਫ਼ੇ ਵਜੋਂ ਕਾਬਲੀ ਮੋਵਿਆਂ ਦੇ ਉਠ ਭੇਜੇ। ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਦੋਸਤੀ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ

ਮੇਵੇ ਮੋੜ ਘੱਲ ਤੇ ਨਾਲ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਦੇ ਮੁੱਠਾਂ ਛੋਲਿਆ
 ਦੇ ਦਾਣੇ ਭੇਜ ਦਿਤੇ । ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਉਸਨੇ
 ਲਿਖਿਆ, "ਮੇਵੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਹੈ । ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ
 ਸਿਪਾਹੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਐਸੇ ਜੇਹੀ ਸਾਦਾ ਖੁਰਾਕ (ਛੋਲਿਆਂ) ਉੱਤੇ
 ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹਾਂ । ਬਾਕੀ ਗੱਲ ਰਹੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੀ ।
 ਮੈਂ ਉਸ ਪੰਥ ਦਾ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਹਾਂ, ਜੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
 ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਤਾ ਹੋਇਆ
 ਤ੍ਰੈਲੋਕੀ ਦਾ ਰਾਜ ਲਣ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ।"

ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ
 ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ । ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ,
 ਜਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ—ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਸੱਭਾ
 ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਤੇ
 ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ—ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਲਾਮਾਰ ਬਾਗ਼ ਆ
 ਬੈਠੇ । ਉਹਨਾਂ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ,
 ਕਿ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿਉ, ਜਾਂ
 ਲੜਾਈ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਉ । ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ
 ਕਰਨ ਦੀ ਦਾਦਨ ਖਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਕਿੱਥੇ ਸੀ ? ਉਹ ਸ਼ਹਿਰ
 ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਰਵੇਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ
 ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਗਿਆ । ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ
 ਬੜੀ ਇਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਵੀਹ ਰੁਪੇ ਰੋਜ਼ ਭੱਤਾ ਨੀਯਤ ਕਰ
 ਦਿਤਾ । ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਅਮਨ ਨਾਲ ਹੀ ਭੰਗੀਆਂ ਨੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ
 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਬਹਾਲ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘ ਫਿਰ
 ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਸ.
 ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ
 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ
 ਉਦਾਲੇ ਦਾ ਗੱਖੜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਕੇ

ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਥੇਹਪੁਰੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ।
ਉਸਨੇ, ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਬਣਾ ਲਈ ।
੧੭੬੭ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਉਹਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਝੋਖ
ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਹਮਲੇ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਕਮਜ਼ੋਰ
ਘਨ । ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਉਹ ਝਨਾਂ ਤੋਂ (ਬਿਨਾਂ ਲੜੇ) ਤੇ ਯਾਰੂਵੀਂ
ਵਾਰ (ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੯ ਈ.) ਜਿਹਲਮੋਂ ਪਾਰੋਂ ਹੀ ਮੁੜ
ਗਿਆ । ਪਿੱਛੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਾਲਕ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਰਹਿ
ਗਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ [੧੭੬੯ ਈ.] ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੇਠ

ਲਿਖੇ ਇਲਾਕੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ
੧੭੬੯ ਵਿਚ ਵਿਚ ਸਨ । ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚੋਂ:—ਬੁੜੀਆ,
ਭੰਗੀ ਇਲਾਕੇ ਜਗਾਧਰੀ ਆਦਿ ੨੦੪ ਪਿੰਡ ਸ. ਰਾਏ

ਸਿੰਘ, ਬਾਘ ਸਿੰਘ, ਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ [ਤਿੰਨੇ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ—
ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ—ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਤੇ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ—
ਭੰਗੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ] ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ । ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ
ਵਿਚ ੩੭ ਪਿੰਡ ਸਨ:—ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਖਾਸ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ
ਭੰਗੀ ਵੱਲੋਂ [ਉਸਦੇ ਭਣੇਵਿਆਂ] ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਮਸਤਾਨ
ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਤੇ ਖਾਈ, ਵਾਂ, ਵਜੀਦਪੁਰ ਆਦਿ ਜੈ ਸਿੰਘ
ਘੜੀਆ ਭੰਗੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ:—ਪਠਾਨਕੋਟ,
ਬੁਲਾਕੀ ਚੱਕ [੨੯ ਪਿੰਡ], ਛੀਨਾ, ਸੈਂਸਰਾਂ, ਤਰਨ ਤਾਰਨ,
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਲਾਹੌਰ, ਆਦਿ । ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ:—ਸਿਆਲ
ਕੋਟ, ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ ਤੇ ਝੰਗ ਜ਼ਿਲਿਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਸ.
ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ । ਭਸਕਾ, ਵਡਾਲਾ,
ਜੱਬੋਕੇ, ਨਿਡਾਲਾ, ਮੋਖਲ, ਅਕਬਰ, ਭੱਟੀ ਭੰਗੂ, ਗਲੋਟੀਆਂ ਤੇ
ਧਾਮੋਕੇ ਸ. ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਹੱਟ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਜ਼ਫ਼ਰਵਾਲ, ਥੱਲ,

ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ, ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੂਬਾ ਸਿੰਘ, ਦੇਢਾ, ਸੈਂਕਣਵਿੰਡ, ਚੰਗੀ ਚੰਗਾ, ਕੱਸੇਵਾਲਾ, ਦੋਰੀਕੀ, ਬੁਢਾ ਗੋਰਾਇਆ, ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹੱਲੇਵਾਲੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਕਲਾਲਵਾਲਾ, ਪਰਵਾਨਾ, ਚੰਬਾਰਾ, ਮਹਾਰਾਜਕੇ ਸ. ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ ਵਾਲੀਆ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਬਾਜਰਾ, ਰੁੜਕੀ, ਛੀਰੋਜਕੇ, ਕਾਲੋਕੇ, ਸੀਓਕੇ, ਖੰਨਾ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਛੀਨਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਪਸਰੂਰ, ਲੱਲਾ, ਸੰਖੱਤਰਾ, ਧਾਮਬਲ, ਮਰਾਰਾ, ਸੀਹੋਵਾਲ, ਜ਼ਹੂਰ, ਦਰੋਹ, ਚਵਿੰਡਾ, ਸਾਹਜਾਦਾ, ਮੁੰਡੇਕੇ, ਬਡਿਆਨਾ, ਖਾਨੋਵਾਲੀ ਸ. ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ ਚਮਿਆਰੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਬਜਵਾਤ, ਸੁਹਾਵਾ, ਰਾਜੇਵਾਲਾ, ਹਮੀਦਪੁਰ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਘੜਬਲ, ਗੋਜਰਾਂ, ਮਿੱਤਰਾਂ ਵਾਲੀ, ਤਲਵੰਡੀ ਮੂਸਾ ਖਾਂ, ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਚਪਰਾਰ, ਗੋਂਦਲ, ਰੰਗਪੁਰ ਕੋਟਲੀ ਲੁਹਾਰਾਂ, ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਕਾਲੋਵਾਲ, ਉਗੋਕੇ, ਸਾਹੋ-ਵਾਲਾ, ਬੁਧੋਕੇ, ਆਦਮਕੇ, ਕੋਪਤਾ, ਬੇਗੋਵਾਲ, ਗੋਇੰਦਕੇ, ਰਚਾਰਾ, ਬਨਬਾਜਵਾ, ਕੁਲ ਬਾਜਵਾ, ਸੋਹਦਰਾ, ਭਾਗੋਵਾਲ, ਮੁਰਾਦਪੁਰ, ਚਿੱਟੀ ਖੇਖਾਂ, ਸਿਆਲਕੋਟ, ਪਠਾਣਵਾਲੀ, ਕਮਾਨ ਵਾਲਾ, ਕੁੰਦਨਪੁਰ, ਚਨਿਓਟ, ਝੰਗ, ਆਦਿ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਨ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਅਗੁੰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਸਨ । ਦੁਆਬਾ ਚੱਜ ਵਿਚ :—ਗੁਜਰਾਤ, ਵੜਾਇਚ, ਮਿਢ, ਮੂਸਾ ਚੂਹਾ, ਕਾਦਰਾਬਾਦ, ਆਦਿ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ । ਦੁਆਬਾ ਸਿੰਧ ਸਾਗਰ ਵਿਚ :—ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਤੇ ਇਲਾਕਾ, ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਪਤਾਨ ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਬੇਹਪੁਰੀਆ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ।*

*ਗੁਪਤਾ (ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਕਰਤਾ—

ਕਦੇ ਕੋਈ ਜਿਉਂਦੀ ਕੌਮ ਦੌੜ ਵਿਚ ਝਿਜਕ ਤੋਂ
ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਵੀ ਰਾਤ
ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ।

੧੭੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ
ਕਰਕੇ ਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਤੋਂ ਖਰਾਜ ਲਿਆ । ੧੭੭੧ ਈ.
ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਦੇ ਪੰਡਤਾਂ ਨੇ ਓਥੋਂ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ
ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਵਿਰੁਧ ਫ਼ਰਯਾਦ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਉਹ ਗਾਂਢੀ
ਹਮਲਾ ਮਾਰਦੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ 'ਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ।
ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਰਾਹੀਂ ਕਸੂਰ 'ਤੇ
ਜਾ ਪਏ । ਹਮੀਦ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਕਸੂਰੀਏ ਲੜ ਕੇ
ਹਾਰ ਗਏ । ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ
ਕਰ ਲਈ । ਉਹਨਾਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇ
ਦਿਤਾ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆਂ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ [੧੭੭੧ ਈ. ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਮੱਜਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਜਰਨੈਲ ਸ. ਮੱਜਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ
ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ । ਉਸਨੇ
ਕਤਲ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ।

→ਪ੍ਰੋ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਕੁਪਤਾ, (M.A., ph.D.) ਪੰਨੇ ੩ ਤੋਂ ੬ ।
ਪਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਇਹ ਖੋਜ ਭਰੀਆਂ
ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਬੜੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਮੈਂ ਆਪ ਜੀ ਦਾ
ਦਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ।

ਸੁਜਾਅ ਖਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਮੱਜਾ ਸਿੰਘ ਕਤਲ* ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਸੁਜਾਅ ਖਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਹਾਜੀ ਸ਼ਰੀਫ ਖਾਂ ਸੱਦੋਜ਼ਈ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ। ਫਿਰ ਉਸਨੂੰ ਹਟਾ ਕੇ ਸ਼ਰੀਫ ਬੇਗ ਤਕਲੂ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਤਕਲੂ ਨੇ ਇਕ ਲੱਖ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣਾ ਕਰ ਕੇ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਝੱਟ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੁਜਾਅ ਖਾਂ ਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਹਾਰ ਗਏ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ੨੫ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੭੨ ਈ. ਨੂੰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਛਾਛੋਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ।†

ਸੁਜਾਅ ਖਾਂ ਏਥੋਂ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ। ਸ਼ਰੀਫ ਬੇਗ ਤਕਲੂ ਮੌਰ ਪੁਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਬੇੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਲ ਵੱਸ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਲੜੀਫ, ਪੰਨਾ ੨੯੭; ਕਿਨੀਘਮ, ਪੰਨਾ ੨੧੪।

†ਲੜੀਫ ਪੰਨਾ ੨੯੭; ਰਾਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੭੮; ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੨੨; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੩; ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ ਪੰਨਾ ੧੫।

ਸ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ। ਉਹ ਮਾਨਸ਼ੇਰਾ, ਕਾਲਾ ਬਾਗ, ਝੰਗ ਤੋਂ ਖਰਾਜ ਵਸੂਲ ਕਰਕੇ ਰਾਮਨਗਰ ਚੱਠਿਆ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਚੱਠੇ ਲੜ ਕੇ ਹਾਰ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਤੋਪ ਜਮਜਮਾ ਦੇ ਕੇ ਭੰਗੀਆਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਏਹਾ ਤੋਪ ਪਿੱਛੋਂ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਅਖਵਾਈ।

ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਇਹ ਤੋਪ ੧੭੬੧ ਈ. ਵਿਚ ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, ਵਜ਼ੀਰ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਨਜ਼ੀਰ ਕਾਰੀਗਰ ਕੋਲੋਂ, ਤਾਂਬੇ ਤੇ ਪਿੱਤਲ ਦੀ ਢਲਵਾਈ। ਇਹਦੇ ਢਾਲਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਇਹਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਨਾਮ 'ਪੀਕਰੇ ਅਜ਼ਦਹਾਏ ਆਤਸ਼ ਬਾਰ' ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਅਬਜ਼ਦ' ਦੇ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਸਦਾ ਸੰਨ ੧੧੭੪ ਹਿਜਰੀ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ, ਜੋ ੧੭੬੧ ਈ. ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ। ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਅਬਦਾਲੀ ਇਹ ਤੋਪ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਖਵਾਜਾ ਉਬੇਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਗਿਆ। ਜਦ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੋਪ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਇਹ ਤੋਪ ਚੱਠਿਆਂ ਨੇ ਖੋਹ ਲਈ। ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਰਸੂਲ ਨਗਰ ਲੈ ਗਏ। ਮੁਲਤਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੱਠਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ, ਤੋਪ ਖੋਹ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲੈ ਆਂਦੀ। ਏਥੋਂ ਇਸਦਾ ਨਾਮ 'ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ' ਪੈ ਗਿਆ। ੧੮੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਛੱਡ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਹ ਤੋਪ ਉਸਦੇ

ਹੱਥ ਆ ਗਈ। ਜਦ ਸਿੱਖਰਾਜ ਖਤਮ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਇਹ
ਤੋਪ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਲਾਹੌਰ
ਵਿਚ ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਈ ਹੈ* ।

ਰਾਮ ਨਗਰ ਆਦਿ ਇਲਾਕਾ ਛਤਹਿ ਕਰਕੇ ਭਗ
ਸਰਦਾਰ ਵਾਪਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ, ਦਰਬਾਰ
ਕਿਲ੍ਹਾ ਭੰਗੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਤੇ 'ਕਿਲ੍ਹਾ
ਭੰਗੀਆਂ' ਬਣਾਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਨਜ਼ਾਨ ਅੱਜਕੱਲ੍ਹ
ਲੂਣ ਮੰਡੀ ਕੋਲ ਹਨ† ।

ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਕਤਲ ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਣਜੀਤ
ਦੇਵ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਵਿਚ
ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਦਦ
ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ ਬੁਲਾ ਲਏ। ਰਣਜੀਤ ਦੇਵ ਦੇ ਪਾਸੇ ਸ. ਝੰਡਾ
ਸਿੰਘ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਦੀ
ਮਦਦ 'ਤੇ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਆ ਗਏ। ਕੋਈ ਦਿਨ ਲੜਾਈ
ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬੰਦੂਕ ਦੀ ਨਾਲੀ
ਫਟਣ ਨਾਲ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਨੂੰ ਸ.
ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੇ—ਓਸੇ ਦੇ ਨੌਕਰ ਕੋਲੋਂ ਗੋਲੀ ਮਰਵਾਕੇ
—ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ। ਭੰਗੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਵਾਪਸ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ।

*ਰਾਉਸਾ—ਏ—ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੭੮ ।

†ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੨੯੭ ।

ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਲੀਡਰ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ* ।

ਸੂਜਾ ਖਾਂ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ
ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਸੁਜਾਆਬਾਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ ।
ਸ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਜਾਆਬਾਦ ਉੱਤੇ
ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਦਾ ਹਮਲਾ
ਤੇ ਸ਼ਕਸਤ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋ ਜਕਿਆ ।
ਫਿਰ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੂੰ
ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਉਹਨਾਂ ਧੌਖੇ ਨਾਲ
ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁੱਟ ਲਿਆ । ਦੀਵਾਨ
ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠਾ । ਕੁਛ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਗੰਡਾ
ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਪੁੱਜਾ । ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ,
ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਤੇ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਹਾਰ ਕੇ
ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਜਾ ਵੜੇ । ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਿਆ ।

ਪਠਾਣਕੋਟ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ (ਉਰਫ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸੀ ।
੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ
ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਤਾਰਾ
ਸਿੰਘ (ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਭਰੋਂ) ਨਾਲ
ਵਿਆਹ ਦਿਤੀ ਤੇ ਪਠਾਣਕੋਟ ਓਸਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ
ਦਿਤਾ । ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਜਾਗੀਰੀ ਪਟਾ ਪਰਵਾਨ
ਨਾ ਕੀਤਾ । ਉਹਨੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ
ਪਠਾਣਕੋਟ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ । ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ

*'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ', (ਕਰਤਾ ਲਿਖਤ) ਪੰਨਾ ੨੭ ।

†ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੬ ।

ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਜਿੰਘ ਆ ਗਏ। ਦੀਨਾ ਨਗਰ ਕੋਲ ਦਸ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸੀ, ਸੋ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰੋਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ। ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਏਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭੰਗੀ ਪਿੜ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ। ਫਿਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ ਤੇ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਵਜ਼ੀਰ*।

ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੀ ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਾਤਹਿਤੋਂ ਕੁਛ ਸਰਦਾਰ (ਜਿਵੇਂ ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋਵਾਲੀਆ) ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ। ਭੰਗ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਆਉਣੋਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਧਰ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਤੈਮੂਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਘਰ, ਮਸ਼ਅਦ ਤੈਮੂਰ (ਈਰਾਨ) ਅੰਦਰ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਜਨਮਿਆਂ। ੧੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੭੭੨ ਈ. ਨੂੰ ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਮਰਿਆ, ਤਾਂ ਤੈਮੂਰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆਂ। ਉਹਨੇ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਧਾਰੀ। ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜੇ। ਫ਼ੈਜ਼ਅੱਲਾ ਖ਼ਾਂ ਖ਼ਲੀਲ ਨੇ ਵੀ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ

ਤੈਮੂਰ ਦਾ
ਪਹਿਲਾ ਹਮਲਾ

*ਲੜੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੨੯੮; ਰਉਸਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ

ਪੰਨੇ ੭੮੦-੧।

ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ । ਨਵੰਬਰ, ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਕਾਬਲੋਂ ਤੁਰਿਆ । ਜਦ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਫ਼ੈਜ਼ਅੱਲਾ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ । ੧੫ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੭੫ ਈ. ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਹੋਇਆ । ਸ. ਮਿਲਖਾ ਸਿੰਘ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ ਨੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਤਸੱਲੀ ਨਾਲ ਜਿੱਤ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾ ਸਕਿਆ । ਸਿੱਖ ਹਟ ਕੇ ਝਨਾਂ 'ਤੇ ਆ ਖਲੇ ਤੇ ਤੈਮੂਰ ਘਬਰਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ਅੱਲਾ ਖਾਂ ਨੇ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਨੇਪਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹੀ । ਫ਼ੈਜ਼ ਤਾਂ ਨੱਸ ਗਿਆ, ਪਰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਅੰਦਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿਚ ਕਤਲਾਮ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਫੇ ਹਜ਼ਾਰ ਬੰਦਾ ਕਤਲ ਕਰਾ ਦਿਤਾ* । ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਫ਼ੈਜ਼ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ।

ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਪਹਿਲਾ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਦੂਸਰੇ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ੧੭੭੮ ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਬਹਾਰੂ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਫ਼ਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ । ਉਹ ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਮਦਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ, ਮਗਰ ਉਹ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ

*ਪੰਜਾਬ ਮੁਗ਼ਲ, (ਲੇਟਰ ਮੁਗ਼ਲ ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਕਰਤਾ ਪ੍ਰੋ: ਹਰੀ ਰਾਮ ਗੁਪਤਾ) ਪੰਨਾ ੨੩੬ ।

ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ।

੧੭੭੯ ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਆਪ ਚੜ੍ਹਾਈ
ਦੁੱਜਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤੀ । ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ
ਗਿਆ । ਉਹਨੇ ਹਾਜੀ ਅਲੀ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ
ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ । ਉਹ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀਆਂ ਧਮਕੀਆਂ
ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਈਨ ਮਨਾਉਣ ਲੱਗਾ । ਜੋਸ਼ ਵਿਚ
ਉਹਨੇ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਹਿ
ਦਿਤੀਆਂ । ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਭੜਕੀਲੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਸਨੂੰ
ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਜੰਗੀ ਖਾਂ ਦੁਰਾਨੀ ਨੂੰ ੧੮
ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਰੁਹਤਾਸ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ
ਭੇਜਿਆ । ਰੁਹਤਾਸ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਸਾਂ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ
ਸਨ । ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਦ ਹੀ ਪਤਾ ਲਗਾ, ਜਾਂ ਚੋਖੇ ਤੜਕੇ
ਜੰਗੀ ਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ 'ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ । ਅੱਗੋਂ ਸਿੱਖ
ਇਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੇ, ਕਿ ਵੈਰੀ ਲੜਾਈ ਜਿੱਤ ਕੇ
ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ । ਲੜਾਈ
ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਿਲ੍ਹਾ
ਛੱਡ ਕੇ ਝਨਾਂ ਵੱਲ ਆ ਗਏ* । ਜੰਗੀ ਖਾਂ ਫਤਹਿ ਦੇ
ਵਾਜੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਗਿਆ ।

ਤੈਮੂਰ ਭਾਰੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਨਾਲ
ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਵਧਿਆ । ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ
ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ
ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ । ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
ਫੌਜ ਥੋੜੀ ਹੀ ਸੀ । ਜਨਵਰੀ, ੧੭੮੦ ਈ. ਵਿਚ
ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਨਵਾਬ

*ਪੰਜਾਬ ਮੁਗ਼ਲ, ਪੰਨਾ ੨੪੦ ।

ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਨੇ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੈਮੂਰ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜ ਦਿਤੀ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਵਧੇ । ਅੱਠ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੮੦ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਜਾਆਬਾਦ ਕੋਲ ਤੈਮੂਰ ਨਾਲ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਖਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਸਿੱਖ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ* । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਭੈਂ ਕੇ

ਮੁਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ ।
ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਸ਼ਹਿਰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ

ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕਤਲਾਮ ਕੀਤੀ । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ । ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆ ਗਈ । ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੮ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੮੦ ਈ. ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਲਤਾਨ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਉਸਨੇ

ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾਇਆ† । ਆਪ ਉਹ ਪੰਦਰਾਂ ਦਿਨ ਮੁਲਤਾਨ ਰਹਿਕੇ ਵਾਪਸ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਸਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

੧੭੮੦ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਉਹ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਰਾਹੀਂ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਬਹਾਵਲ ਪੁਰ ਤਬਾਹ ਕਰਕੇ, ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਈਨ

*ਲੜੀਫ਼ ਪੰਨਾ ੨੯੯ । †ਪੰਜਾਬ ਮੁਗ਼ਲ, ਪੰਨਾ ੨੪੧ ।

ਮਨਾ ਕੇ ਤੇ ਖਰਾਜ ਲੈ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਉਸੇ ਰਸਤੇ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੮੫ ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਫਿਰ ਚੋਬਾ ਹਮਲਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ ਬੈਠਾ । ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਸਾਹ-ਜ਼ਾਦੇ ਹਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਹਸਨਅਬਦਾਲ (ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ) ਤਕ ਆਇਆ । ਉਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਅਗ੍ਹਾਂ ਵਧਣ ਦੀ ਥਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਅਜ਼ਾਦ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ।

ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰੁਹੇਲੇ ਨੇ ੩੦ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੮੮ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਸਾਨੀ (ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ) ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹ ਦਿਤਾ ਤੇ ੧੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਪੰਜਵਾਂ ਹਮਲਾ ਹਿੰਦ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ । ੧੦ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੮੮ ਈ. ਨੂੰ ਉਹ ਪਿਸ਼ਾਵਰੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ੧੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਟਪਿਆ, ਅੱਗੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ । ਸੋ ਤੈਮੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ । ਤੈਮੂਰ ਨਾਲ ਇਸ ਵਾਰੀ ਸਵਾ ਲੱਖ ਫੌਜ ਸੀ । ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਤੇ ਨਾ ਹੋਈ । ਜਨਵਰੀ, ੧੭੮੯ ਈ. ਵਿਚ ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਨਵਾਬ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ । ਤੈਮੂਰ ਨੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ, ਵਿਚ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕਤਲਾਮ ਕੀਤੀ । ਪਿੱਛੋਂ ਨਵਾਬ ਨੇ ੧੦ ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਦੇ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ । ਫਿਰ 'ਸਿੰਧ ਦੇ

ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਸੱਠ ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਉਗਰਾਹ ਕੇ ਤੈਮੂਰ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ।* ਇਹ ਉਸਦਾ ਆਖਰੀ ਹਮਲਾ ਸੀ। ੧੮ ਮਈ, ੧੭੯੩ ਈ. ਨੂੰ ਤੈਮੂਰ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਲੜਕਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ।†

ਮੁਲਤਾਨ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੋਢੀ ਘਰਾਣਾ ਅਸਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸ.

ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਪਿਛੋਂ ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ (ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ)

ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਵਜ਼ੀਰ। ਸ. ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਿਆ, ਤੇ ਅੰਤ ਇਕ ਲੜਾਈ ਅਦਰ, ੧੭੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ‡।

ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ ਉਸਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ()। ਜਦ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ[] ਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਉਸਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਭਸੀਣ ਆ ਬੈਠੇ (੧੮੦੦ ਈ.)। ਓਥੇ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਇਕ ਦਿਨ ਵਹੁਤੀ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਣ ਕਰਕੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਪੰਜਾਬ ਮੁਗਲ, ਪੰਨਾ ੨੫੧।

†ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ?' ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਹਾਲ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ' ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।

‡ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੦੦; ਰਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੮੨।

.()ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੦੩; ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੨੪।

। ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ' ਪੰਨਾ ੫੬।

ਉਹਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਥੀ ਵੀ ਭਸੀਣ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ੧੦ ਸਾਲ ਦਾ ਲੜਕਾ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬਣੀ । ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਸੀ । ਮਾਰਚ, ੧੮੦੪ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਿੰਡ ਪੰਜਵੜ ਆ ਵੱਸਿਆ* ।

ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੇ ਦਾ ਸੀ । ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਾਲੀ ਪਿੰਡ ਸਨ । ੧੭੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਬੇ-ਔਲਾਦ ਮਰ ਗਿਆ । ਉਸਨੇ (ਦਰਗਾਹੀਆ ਸਿੰਘ, ਪਿੰਡ ਸਾਧਾ ਵਾਲਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ) ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੁੱਤਰੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ । ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾਕੇ ਜਾਗੀਰ ਅੱਧੋ ਅੱਧ ਵੰਡ ਦਿਤੀ । ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂ ਵਾਲੇ

*ਰਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ; ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੮੪ ।

ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਰਣਗੜ੍ਹ ਜਾ ਵੱਸਿਆ* ।

ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ੧੫ ਮਈ, ੧੭੬੫ ਈ. ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ (ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦਾ ਭਤੀਜਾ) ਨਿਆਜ਼ਬੇਗ ਵਾਲਾ ਵੀ ਨਾਲ ਆ ਰਿਹਾ । ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਨੌਵਾਂ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਏ । ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦੂਤ ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਅਬਦਾਲੀ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਭੰਗੀਆਂ ਫੇਰ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੀ ਭੈਣ—ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ—ਨਾਲ ਹੋਇਆ ।

ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਲੜਕੇ ਸਨ :
ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ।

ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗੁਜਰਾਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ । ਉਸਦੀ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਕੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ । ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ । ਪਿੱਛੋਂ

*ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੮੫; ਲਤਾਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੦੦ ।

†ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ' ਪੰਨਾ ੪੨੮ ।

ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

੧੭੯੧ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ*। ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਖੁਦ-ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਮੁਖਤਿਆਰ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆਂ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਪਿਛਲੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਭੰਗੀ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਮਹਾਂ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮੰਗਿਆ। ਲੜਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕੀਤੀ। ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਨਾ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸੋਹਦਰਾ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠਾ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਹਦਰੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਗੁਜਰਾਵਾਲੇ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਸੰਪਣਾ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਰ ਆਇਆ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਲੂ (ਚਨਿਓਟ) ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ (ਕੋਟ ਮਹਾਰਾਜਾ ਕੋਲ) ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਚਨਚੱਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ (੧੭੯੨) ਈ.) ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਸੋ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘਾਂ ਸੋਹਦਰੇ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੮।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ
ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ

ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੬ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ
ਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਤਿੱਜਾ ਹਮਲਾ* ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ
ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਈਨ ਮੰਨ
ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਸੰਤਾਲ ਲਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਹਾ ਲਹਿਣਾ
ਸਿੰਘ ਸੀ, ਜਿਸਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨੀ, ਤਾਂ
ਹੁਣ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਸਨੇ ਅੱਗੋਂ ਉੱਤਰ
ਦਿਤਾ, "ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ! ਸਿੱਖ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ
ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਈਨ ਮੰਨਣਾ ਨਹੀਂ।"

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਕੋਲ ਬੜਾ ਭਾਰਾ ਤੋਪ ਖਾਨਾ ਸੀ। ਸ.
ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਉਸਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਏ। ਖਾਲੀ ਪਏ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ
ਪਹਿਲੀ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੭ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ
ਕਰ ਲਿਆ। ੧੨ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ 'ਤੇ
ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਮਰਵਾ ਕੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ
ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ
ਤੋਂ ਭੈ ਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਮਾਨ ੨੦ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ
ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਜਾਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ, ਭੰਗੀਆਂ
ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।
ਲਾਹੌਰ ਦੇ
ਨਵੇਂ ਹਾਕਮ ਸਾਲ (੧੭੯੭ ਈ.) ਸ. ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ

*ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ 'ਸੰਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰ
ਪੰਜਾਬ', ਵਿਚ ਵੇਖੋ।

ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ* । ਸ. ਸੱਭਾ
ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ
ਹਾਕਮ ਬਣਿਆ ।

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੯੮ ਈ. ਵਿਚ
ਜ਼ਮਾਨ ਦਾ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਨੇ ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ।
ਚੌਥਾ ਹਮਲਾ ਉਹ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ
ਲੜਾਈਆਂ ਲੜਦਾ ਲੜਾਉਂਦਾ ੩੦ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ
ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ । ਉਸਦੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ
ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਏ । ਜ਼ਮਾਨ
ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਪੰਜ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ
ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚੈਨ ਨਾ ਲੈਣ ਦਿਤਾ । ਉਹਦੇ ਜਰਨੈਲ
ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਟੁਕੇ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜੇ । ਅੰਤ ਤੰਗ
ਆ ਕੇ ੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੯੯ ਈ. ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ
ਲਾਹੌਰ ਖਾਲੀ ਕਰਕੇ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਗਿਆ । ਉਹ ਅਜ
ਰਾਵੀ ਹੀ ਟੱਪਿਆ ਸੀ, ਜਾਂ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ
ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਤਿੰਨੇ ਸਿੱਖ ਹਾਕਮ--ਲਹਿਣਾ
ਸਿੰਘ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ, ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ--ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕੇ
ਸਨ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ (ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ)
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ (ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਤੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ
(ਸੱਭਾ ਸਿੰਘ ਦਾ) ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ । ਉਹਨਾਂ
ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣਦੀ । ਸਾਹਿਬ
ਸਿੰਘ ਵਧੇਰੇ ਗੁੱਜਰਾਤ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ । ਦੁੱਜੇ ਦੋਵੇਂ ਆਪਸ

* ਲੁਭੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੦੨; ਰਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੮੮ ।

ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਪਰਜਾ ਬੜੀ ਤੰਗ ਆ
 ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਬੇਲਿਹਾਜ਼ ਤੇ ਧੱਕੇਖੋਰ ਹਾਕਮ
 ਸੀ। ਉਹਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਮੀਆਂ ਆਸ਼ਕ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ
 ਜਵਾਈ ਮੀਆਂ ਬਦਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ
 ਪਤਵੰਤੇ ਮੇਲਾ ਬਣ ਕੇ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਗਏ, ਪਰ
 ਉਹਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਕਰਕੇ ਮੋੜਿਆ। ਅੰਤ ਤੰਗ ਆ ਕੇ
 ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ
 ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।

ਚਾਹ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੋਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਵਜ਼ੀਰ
 ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ
 ਖਾਂ ਦੇ ਬਾਗ਼* ਵਿਚ ਆ ਉਤਰੇ। ਲਾਹੌਰ
 ਦੇ ਲਗਭਗ ਸਾਰੇ ਪਤਵੰਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ। ਛੇ
 ਜੁਲਾਈ, ੧੭੯੯ ਈ. ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਅੱਠ ਵਜੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਸਦਾ ਕੋਰ ਨੇ
 ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ
 ਰਾਖੀ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਰਾਖੇ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਝੂਠੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾ
 ਦਿਤੀ, ਕਿ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ
 ਦਿਤਾ ਹੈ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਓਧਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

*ਏਥੇ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਅਜਾਇਬਘਰ ਹੈ।

ਪਹੁੰਚ ਪਿਆ। ਮੀਆਂ ਮੁਹਕਮ ਦੀਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲੁਹਾਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਧਰ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਵੀ ਰਾਖਿਆਂ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਵੜੀ। ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲ ਗਈਆਂ। ਘਰ ਪਾਟਾ ਵੇਖ ਕੇ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਤੋਪਾਂ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਵਣੀਕੇ ਵਿਚ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਲੈ ਲਈ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ 'ਤੇ ਜਾ ਵੱਸਿਆ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ।

ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਉਣਾ ਸੁਣ ਕੇ ਹੀ, ਨੱਸ ਗਿਆ ਸੀ।

੧੮੧੫ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ। ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ

ਅਤਰ
ਸਿੰਘ

ਹੁਕਮ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ--ਅਤਰ ਸਿੰਘ--ਜਨਮਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨਾਂ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਦਿਤੀ।

*ਰਚਿਤਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੮੬।

ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ
ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ।
ਅਗਲੇ ਸਾਲ (੧੮੦੧ ਈ.) ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦਲ ਸਿੰਘ
(ਹਾਕਮ ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ) ਗੁੱਜਰਾਂਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ
ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਖ਼ਬਰ ਪਾ ਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ

ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦ ਕਰ
ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਗੁਜਰਾਤ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁਜਰਾਤ ਉੱਤੇ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ
ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ

ਮੀਲ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਲੜਿਆ।
ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਪਿੜ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ
ਜਾ ਵਸਿਆ। ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਅੱਗ ਵੱਸਣ ਲੱਗੀ।
ਹਾਰ ਹੁੰਦੀ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੋਢੀ ਕੇਸਰਾ ਸਿੰਘ
ਤੇ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ।
ਦੋਹਾਂ ਬਾਬਿਆਂ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ।
ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ
ਮੰਨ ਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਗੁਜਰਾਤ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ.
ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ
ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਹੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ
ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਮੱਠ
ਕਰਦਾ। ੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਆਪਣੇ-ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ
ਸਿੰਘ--ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਸਮਾਂ ਤਾੜ ਕੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗੁਜਰਾਤ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
ਬਿਨਾਂ ਟਾਕਰੇ ਹੀ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ

ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ (ਗੁਜਰਾਤ, ਜਲਾਲਪੁਰ, ਇਸਲਾਮ ਰੜ੍ਹ, ਆਦਿ) ਉੱਤੇ ਫੌਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ (੧੮੧੧ ਈ.) ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ (ਮਾਈ ਲਛਮੀ) ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਾੜਾਂ 'ਚੋਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਜਵੰਤ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੀ। ਸ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਏਸੇ ਸਾਲ ਮਰ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿੱਤੀ। ੧੮੩੨ ਈ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ, ਸੋ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਹੋ ਗਈ* ।

ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਤਿੱਜੇ ਲੜਕੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੀਏ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ। ਫਿਰ ਉਧਰੋਂ

ਛੱਡ ਕੇ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ। ਉਹ ਬੰਨ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੮੩੪ ਈ.) ਵਿਚ

ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਨੌਕਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ੧੮੭੧ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਹੋਇਆ ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਸਹਿਜ ਸਹਿਜ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋ ਗਏ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ 'ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ' ਨਾਮੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।

*ਰਉਸ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿਸਾ ਪਹਿਲਾ, ੭੯੫ ।

ਬੰਸਾਵਲੀ ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ

ਸ. ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ

(ਵਿਸਾਖੀ ਦੇ ਦਿਨ) ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਿਸਲ ਸਾਘਣੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਏਹਾ ਮਿਸਲ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋਈ। ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ—ਤਿੰਨੇ ਭਰਾ—ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸੈਨਾਪਤੀ ਬਣਾ ਲਿਆ*।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਾਦਾ ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ
 ਹਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਤਖ਼ਾਣ ਪਿੰਡ ਸੁਰਸਿੰਘ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ
 ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ
 ਸੀ।

ਉਸਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ।
 ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਈਚੋ
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਗਿੱਲ‡ ਜਾ ਵੱਸਿਆ। ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ
 ਦੇ ਅੱਗੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਜੇ ਸਿੰਘ,
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ।

ਸ. ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ 'ਤੇ ਜੱਸਾ
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ।

੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ

*ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੦, ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੦੬।

†ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੮; ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੦੬, ਰਊਸਾ-
 ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੧੫।

‡ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੩੦; ਰਾਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ
 ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੧੫; ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੮।

ਸਿੰਘਣੀ ਨੇ ਕੰਨਿਆਂ ਮਾਰ ਦਿਤੀ* । ਇਸ ਗੁਨਾਹ ਪਿੱਛੇ
 ਪ੍ਰੰਥ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੇਕ ਦਿਤਾ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ
 ਭਰਾਵਾਂ—ਜੈ ਸਿੰਘ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ--ਤੇ ਸੌ
 ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਸਣੇ ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ
 ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦਾ ਨੌਕਰ ਜਾ ਹੋਇਆ ।
 ਉਸਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਭਰਾ--ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ--ਸਦਾ
 ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ, ਉਹਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਦੀ
 ਨੌਕਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ।

ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ਦੀਵਾਲੀ ਉੱਤੇ ਕੱਠੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ
 ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਦਿਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਆ
 ਪਾਇਆ । ਪੰਜ ਸੌ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਕੱਚੇ ਕਿਲ੍ਹੇ
 ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਵਿਚ ਹੋ ਬੈਠੇ ਤੇ ਬੜੀ ਲਾਗੇ ਦੇ ਜੰਗਲ
 ਵਿਚ ਜਾ ਲੁਕੇ । ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਨੂੰ
 ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਲੱਗੀ ਬਾਹਰਾਂ ਕਾਂਢੀ ਤੇ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਨ ।
 ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਘੇਰਾ ਰਿਹਾ । ਅੰਦਰ ਦੁੱਖ ਪਠਾ ਅਸਲ ਮੁੱਕ
 ਗਿਆ । ਸਿੰਘ ਤੇ ਘੋੜੇ ਭੁੱਖ ਦੇ ਦੁੱਖੋਂ ਮਰਨ ਲੱਗੇ । ਦੋ
 ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੋ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ।
 ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਨੇ ਮਤਾ ਪਕਾਇਆ, ਕਿ ਭੁੱਖੇ ਮਰਨ ਨਾਲੋਂ
 ਇਕ ਦਿਨ ਵੇਰੀ ਦੇ ਗਲ ਪੈ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਈਏ ।

ਘੇਰੇ ਦੀ ਜ਼ੁੰਮੇਵਾਰੀ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਦੇ ਦੋ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ
 --ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ--ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ । ਅਦੀਨਾ
 ਬੇਗ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਈਚੋਗਿੱਲੀਆ ਵੀ
 ਆਪਣੇ ਤਿੰਨ ਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਸਣੇ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ।

*ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼, ਪੰਨਾ ੬੮੭ ।

ਅੰਦਰਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਹਰਲੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪਤਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਇਕ ਸਿੰਘ ਭੇਜ ਬਦਲ ਕੇ ਬਾਹਰ ਵੇਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਪਤਾ

ਕਰਨ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਹੱਛਾ! ਤੁਸੀਂ ਹੋ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕਾਤਲ?" ਇਹ

ਸੁਣ ਕੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਬੜੇ ਤਰਲੇ ਨਾਲ ਕਿਹਾ, "ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਕਰੋ। ਜਿਵੇਂ ਪੰਥ ਸਾਨੂੰ ਵਿਛੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਲਵੇ।" ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ, "ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਭਲਕੇ ਵੇਰੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਅੰਦਰ ਦਾਣਾ ਪੱਠਾ ਮੁੱਕ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਿੰਘ ਭੁੱਖੇ ਮਰ ਰਹੇ ਨੇ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਿਚ ਹਿੱਸੇਦਾਰ ਬਣਨਾ ਚਾਹੋ, ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਫਲ ਤੁਹਾਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇਣਗੇ।"

ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ, ਕਿ ਅੰਦਰਲੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿੰਘ ਭਲਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ 'ਤੇ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਉਹਨੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਭੇਜੀ, 'ਪੰਥ ਮੇਰੀ ਪਿਛਲੀ ਭੁੱਲ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਅੰਦਰ ਆਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਬਖਸ਼ੋ; ਮੈਂ ਵੇਰੀ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਆਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਾਂ।' ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਅੰਦਰੋਂ ਤੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹੀ ਜਵਾਬੀ ਚਿੱਠੀ ਘੱਲੀ, 'ਪੰਥ ਸਦਾ ਬਖਸ਼ਣ ਹਾਰ ਹੈ; ਤੂੰ ਚਾਹਵੇਂ; ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ*।' ਇਹ ਉੱਤਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਸਣੇ ਸਾਥੀਆਂ, ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਖੁਰਾਕ ਤੇ ਦਾਰੂ

*ਭੰਗੂ, ਪੰਨੇ ੧੪-੧੫।

ਸਿੱਕਾ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤੋ ਰਾਤ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਏਨੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਬੜਾ ਹੌਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਕੁਛ ਚਿਰ ਹੋਰ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਕਰੋ । ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਖਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਅਬਦਾਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰੀ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ* । ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਖਬਰ ਆਈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਸਫ਼ਦਰ ਜੰਗ, ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਰਿਹਾ ਹੈ । ਇਹਨਾਂ ਖਬਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਨੇ ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ, ਕਿ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਜੋ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਮੰਨ ਕੇ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਪੱਟੀ ਦੇ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
ਜਾਗੀਰ
ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ, ਨਾਲੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਦਾ ਜ਼ਬਤ ਹੋਇਆ ਮਾਮਲਾ ਬਹਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

ਮਈ, ੧੭੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ਾਹਨਿਵਾਜ਼ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਮੀਰ ਮੰਨੂੰ ਨੇ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਰਾਹੀਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ । ੧੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਕੌੜਾ ਮੱਲ ਦੇ ਨਾਲ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
ਮੀਰਮੰਨੂੰ ਦੀ
ਮਦਦ ਕੀਤੀ

*ਕਠਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੯੫ ।

ਮੁਲਤਾਨ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਏ । ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਮਾਰਿਆ
ਗਿਆ । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਈਚੋਗਿੱਲੀਆ ਬੀਮਾਰ ਸੀ, ਸੋ ਉਹ
ਪਿੱਛੇ ਰਾਮ ਰਉਣੀ ਹੀ ਰਿਹਾ । ਕੁਛ ਸਾਲਾਂ
ਰਾਮਗੜੀਆ ਲਕਬ ਪਿੱਛੇ ਦੇਸੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮ ਰਉਣੀ
ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਤਿਓਂ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਮ 'ਰਾਮ
ਗੜ੍ਹ' ਰਖਿਆ । ਦੇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖ 'ਰਾਮਗੜੀਆ'
ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਦੋ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ
ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ । ਸੋ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਨ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਨੂੰ
ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ' (ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ ਦਾ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ) ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ 'ਰਾਮ
ਗੜੀਆ' (ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮ ਗੜ੍ਹ ਤੋਂ) । ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ
ਤਖਾਨ ਸੀ, ਸੋ ਸਾਰੇ ਤਖਾਣ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਰਾਮ
ਗੜੀਏ' ਅਖਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਦੇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ. ਜੱਸਾ
ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ 'ਕਲਾਲ' ਸੀ, ਸੋ ਸਾਰੇ ਕਲਾਲ
ਸਿੱਖ ਹੁਣ 'ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੈ ਸਿੰਘ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ
ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਬਾਕੀਆਂ ਵਿਚੋਂ
ਤਿੰਨ ਭਰ੍ਹਾਂ (ਜਸਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਤਾਰਾ
ਸਿੰਘ) ਰਾਮਗੜੀਏ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹਏ ।

ਜਦ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਰਾਮਗੜੀਏ
ਸਰਦਾਰ ਤਰਨਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ । ਕਸੂਰ ਦੇ
ਹਾਕਮ ਉਸਮਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਇਕ ਪੰਡਤ ਦੀ ਪੰਡਤਾਣੀ ਖੋਹ

ਉਸਮਾਨ ਖਾਂ
ਕਸੂਰੀ ਕਤਲ ਲਈ । ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖਾਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ
ਜਾ ਪਿੱਟਿਆ । ਤਰਨਾ ਦਲ ਨੇ ਹਮਲਾ
ਕਰਕੇ ਮਈ, ੧੭੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਉਸਮਾਨ
ਖਾਂ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਕਸੂਰ ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪੈ ਧਨ ਲੁੱਟਿਆ ।
ਰਾਮਗੜੀਏ ਤੇ ਕਨ੍ਹੀਏ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕੱਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ
ਸਾਂਝੀ ਲੁਟਮਾਰ ਕਰਕੇ ਪਿੱਛੋਂ ਅੱਧੇ ਅੱਧ ਵੰਡ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ।
ਕਸੂਰ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਧਨੀ ਦਿਲੇ ਰਾਮ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਹਿਰਦੇ ਰਾਮ
ਕੋਲੋਂ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ (ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ ਭਰਾ) ਨੇ
ਪੰਜਾਹ ਲੱਖ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ । ਕਨ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ
ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਕੀਤੇ ਹੱਥੇ ਫੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ
ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਧਨ ਵਿਚੋਂ ਅੱਧ ਮੰਗਿਆ । ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਹਿੱਸਾ ਦੇਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿਤੀ, ਤਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਲੜਾਈ
ਵਾਨਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਈਆਂ । ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਚ
ਪੈ ਕੇ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ ਕਨ੍ਹੀਆਂ ਨੂੰ ਦੁਆ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ
ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ । ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਨਾਂ
ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਰੰਜ ਨਾ ਗਿਆ ਤੇ ਏਸੇ ਕਾਰਨ
ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਿਸਲਾਂ ਲੜਦੀਆਂ ਭਗੜਦੀਆਂ
ਰਹੀਆਂ ।

੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ
ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵੰਡਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ
ਇਲਾਕਾ ਨਾ ਮੱਲਿਆ । ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਰਿਆੜਕੀ ਤੇ
ਬਿਆਸ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਮੁਲਕ ਆਣ
੧੭੬੯ ਵਿਚ
ਕਬਜ਼ੇ ਮੱਲਿਆ । ੧੭੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ
ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ੧੦ ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ
ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ : ਮਿਆਣੀ, ਸਿਹਰੀ,

ਮਰਾਲਾ, ਉੜਮੁੜ ਟਾਂਡਾ, ਮੋਘੋਵਾਲ, ਮਨੀਵਾਲ, ਦਬਵਨ, ਝੋੜਾ, ਮੁਕੰਦਪੁਰ, ਸਰੀਹਾ* ਆਦਿ, ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ । ਬਟਾਲਾ, ਦੀਨਾ ਨਗਰ, ਕਲਾਨੌਰ, ਕਾਦੀਆਂ, ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰਾ, ਮੱਤੇਵਾਲ, ਘੁਮਾਣ ਆਦਿ, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ । ਇਹ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟਾਲਾ ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇ ਕਲਾਨੌਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ ਆਪ ਰੱਖ ਲਏ । ੧੭੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਜੱਸਵਾਂ, ਨੂਰ ਪੁਰ, ਚੰਬਾ, ਹਰੀਪੁਰ, ਕਟੌਚ ਆਦਿ, ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਈਨ ਵਿਚ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ । ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਾਸਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਲਵਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸ. ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਣੇ ਹਾਕਮ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ । ੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ() ।

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੦, ਪੰਥ ਪਰਕਾਸ਼ (ਕਰਤਾ ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਫੋਵੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਅਕਤੂਬਰ, ੧੯੨੩ ਈ.) ਪੰਨਾ ੧੦੦੨ ।

†ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੦੮, ਮੈਕਗਰੇਗਰ; ਪੰਨਾ ੧੩੪ ।

‡ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਪੰਨਾ ੧੦ ।

()ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੫ ।

ਜ਼ਹੂਰਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪਾਸੇ
ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਨਾਲ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਹਲੂ-
ਵਾਲੀਆਂ ਨਾਲ ਨਿਤ ਲੜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ
ਸੀ । ੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਬਿਆਸ ਕੰਢੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਹੂਰਾ ਕੋਲ
ਦੋਵੇਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਲੜ ਪਏ । ਰਾਮਗੜੀਆ ਗੋਲੀ ਨਾਲ
ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਪਿੜ ਛੱਡ ਆਇਆ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਿੰਡ
ਜ਼ਹੂਰਾ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਏ ਨੂੰ ਦੇ
ਦਿਤਾ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ ਗਿਫਤਾਰ ੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
ਆਹਲੂ ਅੱਚਲ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਗਿਆ,
ਤਾਂ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰਕੇ
ਫੜ ਲਿਆ । ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦ
ਪੁਰੇ ਲੈ ਗਏ, ਜੋ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ । ਸ. ਜੱਸਾ
ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ ਤੇ
ਸਤਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਘੋੜਾ, ਦੁਸਾਲੇ ਆਦਿ
ਤੁਹਫ਼ੇ ਦੇ ਕੇ ਉਸਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫਤਹਿਆਬਾਦ ਪੁਰਾ ਦਿਤਾ* ।

ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ ਮੁਲਕ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ ੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਜੈ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਕਤ
ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ.
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਮਹਾਂ
ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ, ਆਦਿ ਨੇ ਰਲ ਕੇ
ਰਾਮਗੜੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਸ੍ਰੀ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਪੁਰਾ,
ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਸਖਤ ਲੜਾਈਆਂ

*ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੭੧੭ ।

ਹੋਈਆਂ । ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿਸਾਰ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ । ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦਾ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਖੁਸਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਖਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਇਆ* ।

ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ
 ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ । ਸ. ਜੱਸਾ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ
 ਇਕ ਪੰਡਤ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਛੁਡਾਈਆਂ । ਮੇਟਠ ਤਕ ਧਾਵਾ
 ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਵਾਰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ
 ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਿਆਇਆ* ।

੧੭੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਤੇ
 ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈ ਗਿਆ । ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ
 ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਾਪਸ
 ਦੁਆਉਣ ਵਿਚ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ । ਖ਼ਬਰ
 ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਵਿਚ ਰਿਆਤੜੀ ਵਿਚ ਮਿਲਦਿਆਂ ਸਾਰ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਧਾਈ ਕਰ
 ਆਏ । ੧੭੮੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
 ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ, ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ
 ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ । ਅੱਚਲ ਦੇ ਕੋਲ ਸਖਤ
 ਲੜਾਈ ਹੋਈ । ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ
 ਰਣ ਤੋਂ ਤੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਕਨ੍ਹਈਏ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ
 ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ । ਕਾਂਗੜਾ ਰਾਜ,

*ਰਾਜ ਖ਼ਲਸਾ; ਪੰਨਾ ੧੧ ।

†ਰਾਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ ਪੰਨਾ ੭੧੮ । ਲੜੀਫ਼ ਪੰਨਾ ੩੦੮ ।

ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ।*

ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਦੀ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਈ ।
ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਆਏ ਦਿਨ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ
ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ । ੧੭੯੬
ਈ. ਵਿਚ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ
ਮਿਆਣੀ ਦਾ ਘੋੜਾ ਨਾਲ ਬਿਆਸ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਿਆਣੀ ਵਿਚ ਸ.
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਾ
ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸ
ਫੈਸਲੇ ਹੀ ਘੇਰਾ ਉਠਾ ਲਿਆ ।

ਭਸੀਣ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜੀਏ ਵੀ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ । ਏਸੇ ਸਾਲ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ
ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ
ਰਾਮਗੜੀਏ ਹਾਰ ਗਏ ਦਿਤਾ । ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜੀਏ
ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹਾਰ ਗਏ । ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਮਾਰਾ
ਇਲਾਕਾ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ । ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ
ਇਹ ਮਿਸਲ ਅਸਲੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ।

੧੮੦੩ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਹੋ
ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਲੜਕਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ
ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ । ਉਸਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ
ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਕਰ ਲਈ । ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ

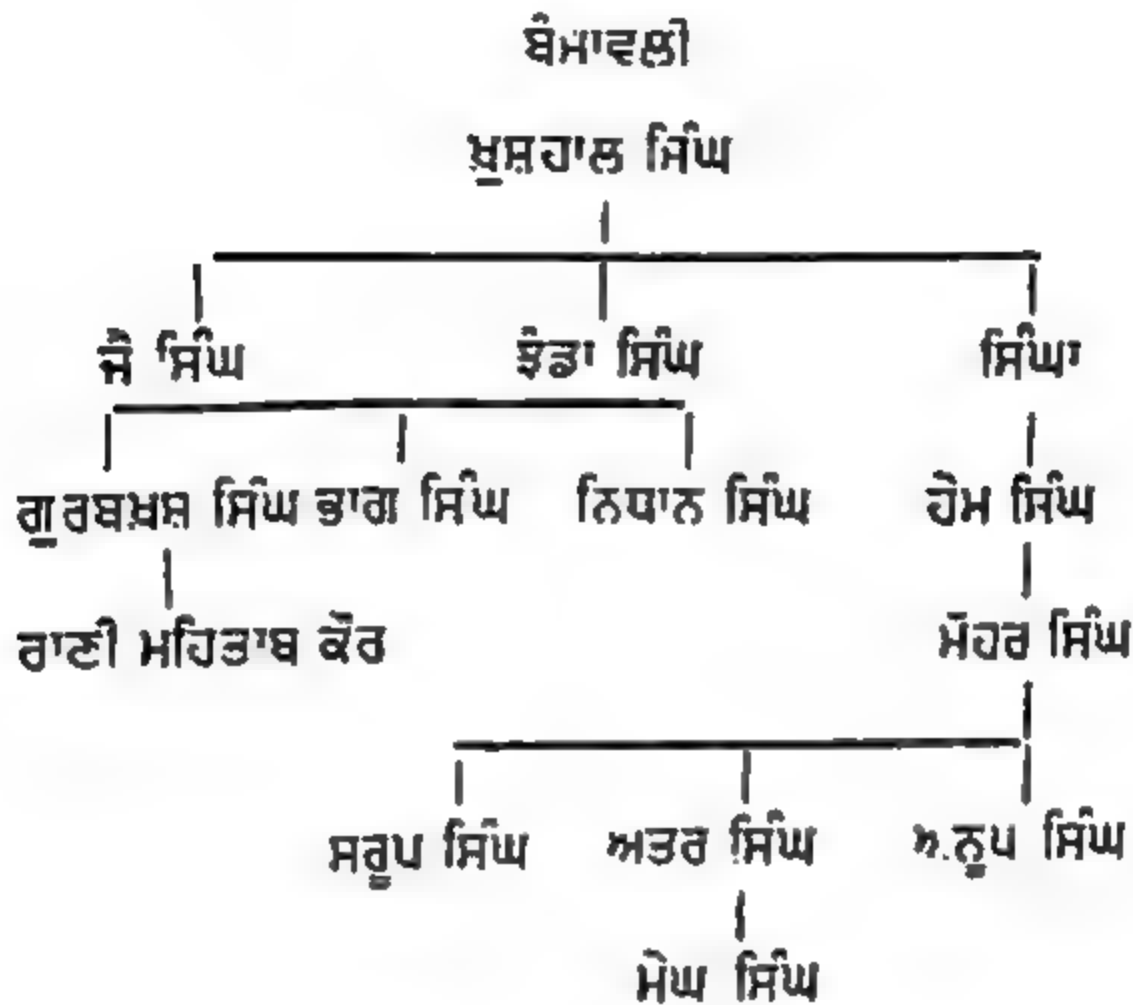
*ਏਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ'
ਪੰਨਾ ੩੨ ।

†ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੰਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੭੨੦ । ਰਾਜ
ਖਾਲਸਾ; ਪੰਨਾ ੧੩ ।

ਉਸਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸਨੂੰ 'ਬਾਬਾ ਜੀ' ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ ।

ਸਤੰਬਰ, ੧੮੧੫ ਈ. ਵਿਚ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹਦੇ ਵਾਰਸ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਝਗੜਨ ਲੱਗ ਪਏ । ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ, ਵੀਰ ਸਿੰਘ (ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਈ) ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ (ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ।

੪. ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆਂ

ਜਥੇ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਜੱਟ ਪਿੰਡ 'ਕਾਹਨਾ' ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ ਕਾਹਨਾ ਤੋਂ ਹੀ ਏਸਦਾ ਲਕਬ 'ਕਨ੍ਹਈਆ' ਪੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਕਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਵੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਖੂਬਸੂਰਤ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਭਗਵਾਨ ਖੂਬਸੂਰਤ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 'ਕਨ੍ਹਈਆ'

ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਸੋ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਲੋਕ 'ਕਨ੍ਹਈਆ' ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਏ। ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਲ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਬਣਾ ਲਈ। ਬੁਢਾ ਦਲ, ਤਰਨਾ ਦਲ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਤਰਨਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ੧੭੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਕਸੂਰ ਮਾਰਿਆ, ਤਾਂ ਲੁੱਟ ਦੇ ਮਾਲ ਤੋਂ ਰਾਸਗੜ੍ਹੀਆਂ ਤੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਪੈ ਗਿਆ*। ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਜੈਨ ਖਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵੰਡਿਆ। ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਵਾਪਸ ਰਿਆਤਕੀ ਵੱਲ ਆ ਗਏ। ਇਹ ਪੰਥ ਦੀ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ। ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਸਨ : ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਸਿੰਘਾ (ਦੋਵੇਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰੋਂ), ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਾਘਾ, ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਿੰਗਰਾ, ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਧਰਮਕੋਟ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਾਕਰ ਪੁਰੀਆ, ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਕਰੋਹ, ਆਦਿ†।

੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਇਹ ਥਾਂ ਸਨ : ਹਾਜੀਪੁਰ, ਮੁਕੇਰੀਆਂ, ਕਰੋਟਾਂ, ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ। ਬਟਾਲਾ ਪਰਗਣਾ ਵਿਚੋਂ ਕੁਛ ਪਿੰਡ, ਪੜੋਲ, ਘਰੋਟਾ, ਤਾਰਾ ਗੜ੍ਹ, ਅਦਾਲਤਗੜ੍ਹ ਨੰਗਲਭੂਰ, ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ, ਸ਼ਕਾਰਗੜ੍ਹ, ਸੋਹੀਆਂ, ਗਿਲਵਾਲੀ,

*ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ' ਪੰਨੇ ੨੧੬-੭।

†ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੭।

‡ਰਓਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੬੨੫।

ਪੰਜ ਗਰਾਈਂ ਆਦਿ, (ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ), ਸੁਜਾਨ ਪੁਰ, ਸੁਕਾਲ ਗੜ੍ਹ ਪਲਾਹੀ, ਧਰਮਕੋਟ, ਬਹਿਰਮਪੁਰ (ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਾਘਾ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ), ਤੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਹੋਰ ਮਾਤਹਿਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ। ਸੰਭਤਿਆਲ, ਸਤਰਾਹ, ਮਲਕਾਂ ਵਾਲਾ, ਸਿਰਾਂਵਾਲੀ ਨੁਨਾਰ, (ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ) ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ।

ਨਧਾਨ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ (ਜੈ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਰੋਂ) ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਨਾਲ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਲਾਕੇ ਵੰਡੇ, ਤਾਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਗਤ ਪੁਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ਬ ਸਿੰਘ (ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਿਸਤੇਦਾਰ) ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਕਲਾਨੌਰ ਵੀ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤਾ, ਜੋ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਰਿਹਾ।

ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੭੭੪ ਈ.) ਵਿਚ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੇ ਧੱਖੇ ਨਾਲ ਸ. ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਭੇਗੀ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ, ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਭੇਗੀ ਮਿਸਲ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ। ੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨੂਰਪੁਰ, ਚੰਬਾ ਆਦਿ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਸਰਦਾਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਨ।

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੱਜਾ, ਪਾਨੇ ੩-੪।

†ਰਊਸਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੬੨੫; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ ਪੰਨਾ ੧੭।

੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਹਿਜਰ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ ।

੧੭੮੧ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜੰਮੂ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਦੀ ਮਦਦ, ਭੰਗੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਜੰਮੂ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ । ਤਾਂ ਜੰਮੂ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਪਰਵਾਨ ਕਰਕੇ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆ* ।

ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਟੌਚ ਦੇ ਰਾਜੇ ਘੁਮੰਡ ਚੰਦ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨੀ ਸੀ । ਉਹ ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੇਗ ਚੰਦ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ । ਉਹ ੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ । ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹਰ ਵੇਲੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕਾਂਗੜਾ ਲੈਣ ਦੀ ਰੀਝ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ਕਾਂਗੜੇ ਉੱਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੁਗਲ ਫੌਜਦਾਰ ਸੈਫਅਲੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ । ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ । ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਕਜੜਾ ਸਿੰਘੀਏ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇਕੇ ਭੇਜਿਆ । ਉਹਨਾਂ ੧੭੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਕਾਂਗੜੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਜੋ ਸਾਲ ਧਰ ਰਿਹਾ । ੧੭੮੩ ਈ. ਵਿਚ ਸੈਫ ਅਲੀ ਕੁਦਰਤੀ ਮੌਤ ਮਰ ਗਿਆ । ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਅੰਦਰ ਖਾਨੇ ਸੈਫ ਅਲੀ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨਾਲ ਯੋਧਾ ਲੜੀ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਵੇ । ਸੈਫ ਅਲੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜੀਵਨ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ

*'ਮਿਸਲਾਂ ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਪੰਜਾਬ' ਪੰਨਾ ੨੬ ।

ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ । ਸੌ ਜਦ ਸੈਫ ਅਲੀ ਦੀ ਅਰਥੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੀ
ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ-ਕਾਂਗੜਾ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ* ।

੧੭੮੧ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ ਜੰਮੂ ਨੇ ਸੌ
ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਨੂੰ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ
ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨਿਆ ਸੀ । ਅਗਲੇ
ਸਾਲ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਰਾਜ ਮੰਗਿਆ,
ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਜੰਮੂ ਨੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਜੰਮੂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕ ਦੇ ਨੂੰ
ਮਦਦ ਲਈ ਬੁਲਾ ਲਿਆ । ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਚਫਰਵਾਲੇ ਵੱਲੋਂ ਤੇ
ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਚਪਰਾਲ ਵੱਲੋਂ ਜੰਮੂ ਵੱਲ ਵਧੇ । ਬ੍ਰਿਜਰਾਜ ਦੇਵ
ਡਰਦਾ ਤ੍ਰਿਕੁਟਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ । ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ
ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜੰਮੂ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ
ਜੰਮੂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ-ਕੁ ਕਰੋੜ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਗਿਆ ।
ਪਿੱਛੋਂ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ,
ਪਰ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨੀ ਨਾ । ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਦੋਹਾਂ
ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਗਾੜ ਪੈ ਗਿਆ । ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੱਟੀ
ਉਮਰ ਵਿਚ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਉਸਦੀ ਕਾਫੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ
ਰਿਹਾ ਸੀ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੭੮੨ ਈ.) ਕਲਾਨੌਰ ਵਿਚ ਸ.
ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ।

ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ,
ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਬੁਢੇ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੂੰ ਮਿਲਨ

*ਰਾਜ. ਮਾਲਸਾ, ਪੰਨੇ ੧੭-੮, ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਤਿੰਜਾ, ਪੰਨੇ ੨੬-੭ ।

†ਲਤੀਫ; ਪੰਨੇ ੩੬੨-੩ ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗਿਆ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ ਮਠਿਆਈ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚੋਂ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਿਆ। ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਹਿੱਸਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜਾ ਨਿਰਾਦਰ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਕਢਿਆ। ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਬਦਲੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਵਾਪਸ ਲਵੋ, ਮੈਂ ਮਦਦ ਕਰਾਂਗਾ।

ਥੋੜੇ ਸਮੇਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਛ ਇਲਾਕੇ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚਾ। ਮਜੀਠ ਕੋਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਨ੍ਹਈਏ ਹਾਰ ਕੇ ਜੰਡਿਆਂਲੇ ਜਾ ਵੜੇ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਆ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ੧੭੮੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ, ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਏ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਟਾਕਰੇ 'ਤੇ ਆਏ। 'ਅਚੱਲ' ਕੋਲ ਬੜੀ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਕਨ੍ਹਈਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਨੇ ਬਟਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਮੱਲ ਲਿਆ*।

ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਕੋਲ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਿਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਕਨ੍ਹਈਆ ਸਰਦਾਰ ਏਥੇ ਵੀ ਹਾਰ ਗਿਆ।

ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੮।

†ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੪੪।

ਹੀ ਲਾਇਕ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਮਰਨ ਨਾਲ ਮਿਸਲ ਦੀ ਤਾਕਤ ਅਸਲੋਂ ਖੇਰੂ ਖੇਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਸਰਦਾਰਨੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਡਿਗਦੇ ਵਕਾਰ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦਾ ਰਾਹ ਸੋਚ ਲਿਆ। ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੱਗਿਆ

ਨਾਲ ੧੭੮੫ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ
ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਰਣਜੀਤ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ
ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤੀ ਤੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ (੧੭੮੬ ਈ.) ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਨੇ ਮਿਸਲ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲਈ।

੧੭੮੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਤਾਂ ਮਿਸਲ ਦੀ ਲੀਡਰ ਉਸਦੀ ਨੌਹ--ਸਦਾ ਕੌਰ--
ਸਦਾ ਕੌਰ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਣੀ। ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-- 'ਸਦਾ
ਕੌਰ ਬੜੇ ਹੌਲੇ ਵਾਲੀ ਨੇ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ

ਕਰਨ ਲਈ ਤੀਬਰ ਇੱਛਿਆ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਨ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮਹਾਰਜੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ। ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਸਨ, 'ਕ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਲੀ-ਅਹਿਦ (ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਤਖ਼ਤ ਦਾ ਵਾਰਸ) ਉਸਦਾ ਦੋਹਤਰਾ ਬਣੇਗਾ ਤੇ ਸਿੱਖਰਾਜ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਉਚੇਚਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹੇਗਾ'। ਪਰ ਉਹਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜੇਠ ਪੁੱਤਰ (ਖੜਕ ਸਿੰਘ) ੧੮੦੨ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਣੀ ਨਕਾਇਣ ਦੇ ਘਰ ਜਨਮਿਆ। ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ (ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਲੜਕੀ) ਦੇ ਕੁੱਖੋਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੧੮੦੭ ਈ. ਵਿਚ

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੭੫।

ਹੋਇਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ (ਜੋੜੇ) ਸਦਾ ਕੌਰ ਕੋਲ ਹੀ ਪਲੇ
ਸਨ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ

ਦੇਵੇਗਾ। ਸੋ, ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇਸ ਪਾਸਿਓਂ
ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਅੰਦਰ ਖਾਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ
ਗੱਢਣ ਲੱਗ ਪਈ। ੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ

ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੇਰਾ
ਹੱਕ ਮਾਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ
ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ*। ਏਸ ਚਿੱਠੀ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ
ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਏਸ ਗੱਲ ਦੀ
ਸਫ਼ਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ।

੧੮੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਖੜਕ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਤਿਲਕ ਦੇ ਕੇ ਗੱਦੀ ਦਾ ਵਾਰਸ (ਵਲੀ-ਅਹਿਦ
ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਈ। ੧੮੨੧)
ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਫਿਰ ਕੁਛ ਅਜੇਹੀਆਂ ਹਰਕਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ
ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ
ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਤਾਕਤ ਘਟਾਉਣ ਦੀ ਸੋਚੀ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ

ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਆਪਣੇ
ਸਦਾ ਕੌਰ
ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਦੌਹਤਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਜਾਗੀਰ ਦੇਵੋ।

ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਸਦਾ ਕੌਰ ਏਨੀ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਈ, ਕਿ ਉਹ
ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਣ ਦੀ ਧਮਕੀ
ਦੇਣ ਲੱਗੀ। ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੭।।

ਦਿਤਾ। ਏਸਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਤੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਂ ਜਾਗੀਰ ਲਿਖਵਾਈ ਗਈ। ਸਦਾ ਕੌਰ ਚੋਰੀ ਲਾਹੌਰੋਂ ਨੱਸ ਗਈ, ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਨੇ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, “ਰਾਣੀ ਸਦਾ ਕੌਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਮਿਸਲ ਦੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਲੀਡਰ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਹਨ ਇਸ ਵਾਂਸਤੇ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਹੈ*।” ਇਹਨਾਂ

ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਦਾ ਕੌਰ ਬਾਕੀ ਦੀ ਉਮਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਹੀ ਰਹੀ। ਉਹ ੧੮੩੨ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਅੰ ਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਅੰਦਰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਈ।

ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੂੱਜੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ--ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ--ਹਾਜੀਪੁਰ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਐਨਾਂ ਭੈੜਾ ਸੀ, ਕਿ ਪਰਜਾ ਉਹਨਾਂ ਹੱਥੋਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ। ੧੮੧੧ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਦੂੱਜਾ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜੱਟ ਪਿੰਡ ਜੁਲਕਾ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ।

*ਕਨਿਘਮ ਪੰਨਾ ੧੬੦।

†ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੯੦।

ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ । ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਮਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੇ ਨੇੜੇ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਚਤੋੜ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ ।

੧੮੮੨ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ

ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ੧੧ ਸਾਲ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ । ੧੮੦੩ ਈ. ਸ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਦੀ

ਲੜਕੀ— ਬੀਬੀ ਚੰਦ ਕੌਰ—ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸ. ਖੜਕ ਸਿੰਘ

ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਹੋਈ । ੬ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੮੧੨ ਈ. ਫ਼ਤਹਿਗੜ੍ਹ

ਚੰਦ ਕੌਰ (ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸ ਪੁਰ) ਵਿਚ ਬੜੀ ਧੂਮ ਧਾਮ ਨਾਲ

ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋਇਆ । ਏਸੇ

ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੨੧ ਈ. ਨੂੰ ਕੰਵਰ

ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ ।

ਅਗਸਤ, ੧੮੧੨ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ

ਹੋ ਗਿਆ । ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਜਬਤ ਕਰ

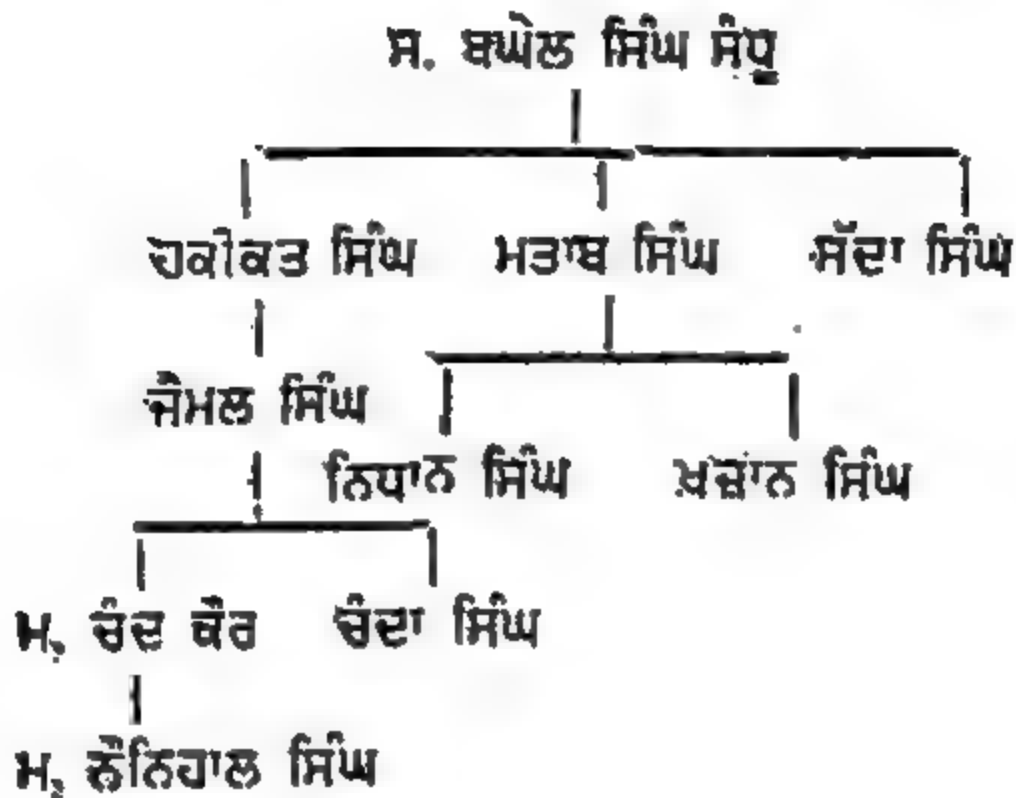
ਲਿਆ । ਤਿੰਨਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਉਸਦੇ ਘਰ

ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ—ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ—ਜਨਮਿਆ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ

ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਦਿਤੀ* ।

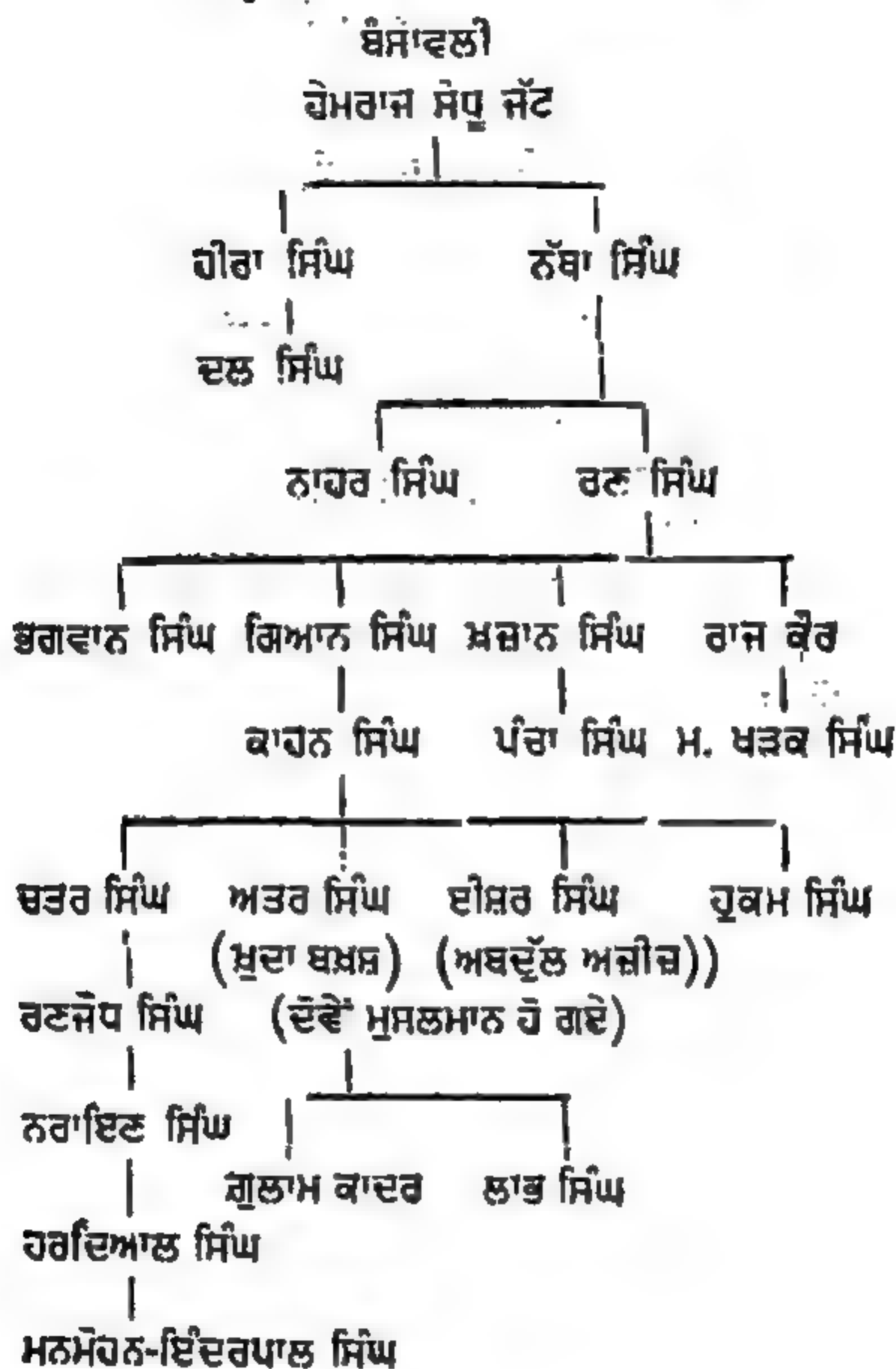
*ਲਡੀਵ, ਪੰਨਾ ੩੬ : , ਰਉਸਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੯ ।

ਬੰਸਾਵਲੀ ਸ. ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ

..

੫. ਮਿਸਲ ਨਕਈਆਂ

- ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਛੋਟੀ ਸੀ। ਸ.
 ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ (ਚੌਧਰੀ ਹੇਮਰਾਜ ਸੰਧੂ ਜੱਟ, ਪਿੰਡ
 ਬਹਿੜ ਵਾਲ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ, ਦਾ ਪੁੱਤਰ) ਆਪਣੇ
 ਇਲਾਕੇ 'ਨੱਕਾ' ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ 'ਨਕਈ' ਅਖਵਾਉਂਦਾ
 ਸੀ। ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸ. ਹੀਰਾ
 ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ
 ਨਾਮ 'ਮਿਸਲ ਨਕਈ' ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ
 ਮੁਲਕ ਮੱਲਿਆ, ਤਾਂ ਨਕਈ ਮਿਸਲ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਨੱਕਾ ਤੇ ਲੰਮਾਂ
 ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ (੧੭੬੪ ਈ.)।
- ੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਨੇ ਪਾਕ-
 ਪਟਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਪਾਕਪਟਨ ਦੇ ਦੀਵਾਨ
 ਨਾਲ ਭੂਮਣ ਸ਼ਾਹ ਕੋਲ ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਸ. ਹੀਰਾ
 ਸਿੰਘ ਮੈਦਾਨ ਵਿਹ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਨਕਈ ਲੜਾਈ ਛੱਡ ਕੇ
 ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਤੀਜਾ
 ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ —ਨਾਹਰ ਸਿੰਘ—ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ।
 ਕਿਉਂਕਿ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ—ਦਲ ਸਿੰਘ
 —ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸੀ।
- ੧੭੬੮ ਈ. ਵਿਚ ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਦੇ ਖਰਲਾਂ ਨਾਲ
 ਬੜੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਨਾਹਰ
 ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ*। ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਭਰਾ ਰਣ
 ਸਿੰਘ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਏਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ

*ਰਊਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੪੭੧। ਲੜੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੧੩।

ਇਹ ਸਭ ਤੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਸਰਦਾਰ ਹੋ ਬੀਤਿਆ ਹੈ । ਇਸਨੇ ਬੁੱਚੇਕੇ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, ਜੇਠਪੁਰ, ਚੂਣੀਆਂ, ਸ਼ਕਰਪੁਰ, ਗੁਰੇਰਾ, ਆਦਿ ਕਈ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ।

ਕਬਜ਼ੇ ੧੭੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਸੀ:—ਬਹਿੜਵਾਲ, ਚੂਣੀਆਂ, ਦੀਪਾਲ ਪੁਰ, ਕੰਗਣ ਪੁਰ, ਜੇਠ ਪੁਰ, ਖੁੱਡੀਆਂ, ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ, ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ, ਦੇਉ ਸਿਆਲ, ਫਰੀਦਾਬਾਦ, ਜੰਬਰ, ਛਾਂਗਾ ਮਾਂਗਾ, ਗੁਰੇਰਾ, ਆਦਿ* ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ । ਕੋਟ ਕਮਾਲੀਆ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ (ਕਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ) ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਸ਼ਕਰਪੁਰ ਦਾ ਕੁਛ ਹਿੱਸਾ (ਰਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ)† ਦੁਆਬਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ । ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਨੌਂ ਲੱਖ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਆਮਦਨ ਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਕੋਲ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਅਸਵਾਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਹਿੜਵਾਲ ਸੀ ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਕਮਰ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ (ਭਰੌਂ), ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਰੂਪਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ. ਕਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਨ । ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੱਯਦ ਵਾਲਾ ਬਣਾ ਲਈ । ਕਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਣ ਸਿੰਘ ਸਦਾ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਕਮਰ ਸਿੰਘ ੧੭੮੦ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਭਰੌਂ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ । ੧੭੮੧ ਈ. ਵਿਚ ਰਣ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗ-ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ

*ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੨ ।

† " " " ੨੨ ।

ਬਣਿਆਂ । ਫਿਰ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ । ੧੭੮੪ ਈ. ਨੂੰ
 ਜੈ ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਆ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ
 ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨੇ ਸ. ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ
 ਸਿੰਘ (ਨਕਈ) ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾਇਆ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ
 (ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਹੀ ਲੜ ਪਏ
 (੧੭੮੫ ਈ.) । ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ
 ਗਿਆ* । ਫਿਰ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬੜਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਕਈ ਦੇ
 ਪੁੱਤਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ
 ਕਰ ਦਿਤਾ । ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਦਲ ਸਿੰਘ
 ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ (੧੭੮੫ ਈ.) ।

੧੭੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੈਣ—ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ—ਦਾ ਵਿਆਹ
 ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ
 ਕੁੱਖੋਂ ਖੜਕ ਸਿੰਘ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ।

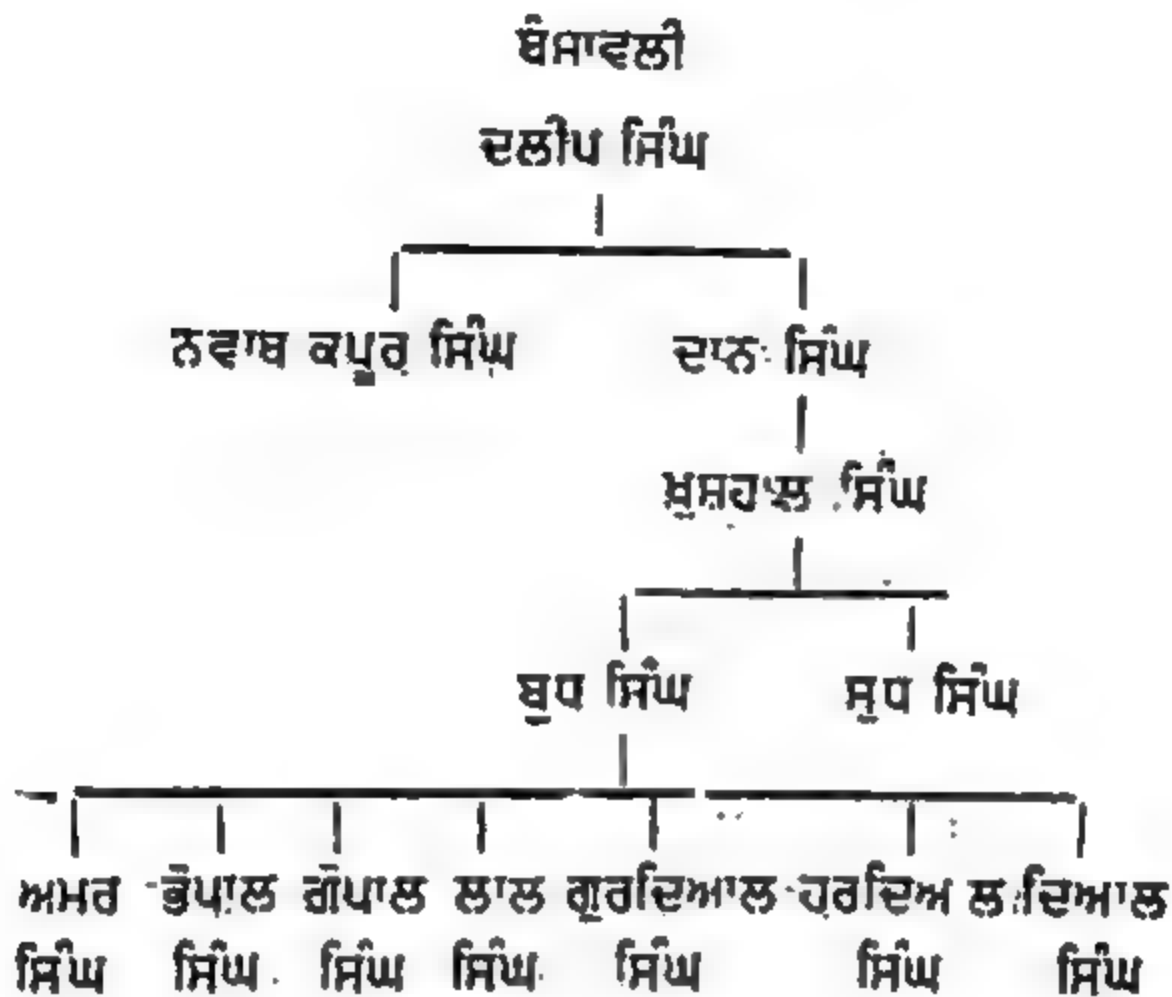
ਸ. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ੧੮੦੭ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ
 ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ ।
 ੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਕਈ

*ਰਉਸਾ-ਏ-ਪੰਜਾਬ; ਪੰਨਾ ੪੭੨-੩ ।

ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ (ਨੌਂ ਲੱਖ ਦਾ) ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਫ਼ਰਿਆਦੀ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬਹਿੜ ਵਾਲ ਵਿਚ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ।

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਰਕਰਦਾ ਸ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਕਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ੀਰਾ, ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੀਰਾ ਤੇ ਪਾਖਾਂ (ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਚ ਜ਼ਮੀਨ ਅਲਾਟ ਹੋਈ ਹੈ।

੬. ਮਿਸਲ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ

ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਿਰਕ
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੱਟ (ਪਿੰਡ ਫੈਚੁਲਾਪੁਰ* ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਸੀ।
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ

*ਫੈਚੁਲਾਪੁਰ ਕਦੇ ਫੈਚੁਲਾਖਾ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ
ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਨਾਮ 'ਸਿੰਘਪੁਰ' ਰੱਖ ਦਿਤਾ;
ਜੋ ਅੱਜ ਤਕ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੈ।

ਛਕਿਆ। ਫਿਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਬਰਾਦਰੀ ਦੇ ਕਈ ਹੋਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੭੩੩ ਈ. ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਗਵਰਨਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਸ਼ਬੇਗ ਸਿੰਘ 'ਨਵਾਬੀ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਪਟਾ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਤਾਂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਕੋਈ ਪਰਵਾਨ ਨਾ ਕਰੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪੱਖਾ ਝੱਲ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਖਿਲਾਅਤ (ਸਿਰੋਪਾ) ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਧਰ ਦਿਤਾ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਪੰਥ ਵਿਚ 'ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੋਂਪਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ। (ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਰਦਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ)।

ਸਾਵਣ, ੧੭੬੧ ਬਿ. (੧੭੩੪ ਈ.) ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਪੰਥ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਪੰਥ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਉਸਨੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਦੋ ਜਥੇ ਬਣਾ ਦਿਤੇ : ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ। ਬੁਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਦੇ ਪੰਜ ਜਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤੇ।

੨੯ ਮਾਰਚ, ੧੭੪੮ ਈ. (ਵਿਸਾਖੀ) ਦੇ ਦਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਇਕ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ। ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਉਹਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਸਲ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ (ਜਾਂ ਫੈਜ਼ੁਲਾ ਪੁਰੀਆਂ) ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਮੌਮਨ ਖਾਂ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਦਾ ਨਾਇਬ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਜ਼ਾਲਮ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਵੇਰੀ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਕੋਈ ਇਕੱਲਾ ਸੂਰਮਾ ਮੌਮਨ ਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਲਿਆਵੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਸ. ਅਘਤ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਦੀ ਅੱਗਿਆ ਪਾ ਕੇ ਮੌਮਨ ਖਾਂ ਦਾ ਨੌੜਰ ਜਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੌਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆ ਧਰਿਆ*। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਤੇ ਪੰਥ ਵੱਲੋਂ ਸਿਰੰਪਾ ਦਿਤਾ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧੭੫੪ ਈ. ਦੀ ਹੈ।

੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੭੫੮ ਈ. ਨੂੰ ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ੩੦ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੫੮ ਈ. ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਮਨਾ ਕੇ ਸਿੰਘ ਦੁਆਬੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਪਏ। ਉੜਮੁੜ ਟਾਂਡਾ ਕੰਤ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਪੁੱਤਰ

*ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਵੇਖੋ 'ਸਿਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ?' ਪੰਨਾ ੧੭੦।

ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ
ਕਤਲ

ਹਸਨ ਬੇਗ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਨਾਲ
ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਗੋਲੀ ਲੱਗ ਕੇ
ਮਰ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਸਿਰ ਵਢ ਕੇ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਜਾ ਧਰਿਆ। ਵੈਰੀ ਦੀ ਫੌਜ ਪਿੜ
ਛੱਡ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ। ਇਲਾਕਾ ਸਾਰਾ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਵੰਡ
ਲਿਆ।

ਜੁਦ ੧੭੬੧ ਈ. ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ
ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ, ਉਦੋਂ
ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ।

੧੭੬੨ ਈ. ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ
ਦੀ ਮਿਸਲ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਾਪਸ
ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਦੋ ਵੱਡੇ ਜਥੇ ਬਣੇ,
ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬੁਢਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ।

੧੭ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੬੩ ਈ. (ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਤੇਰਾਂ) ਨੂੰ
ਜਦ (ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਢਾਹੇ ਹੋਏ) 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਸਾਹਿਬ ਦੀ
ਦੁਬਾਰਾ ਨੀਂਹ ਧਰੀ, ਤਾਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਇੱਟ
ਰਖਵਾਈ ਗਈ।

ਜੈਨ ਖਾਂ
ਕਤਲ

ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ
ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਲੜਿਆ। ੧੪ ਜਨਵਰੀ,
੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ
ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਜੈਨ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ।
ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਥਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਨ ਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰ

ਵਢ ਕੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਜਾ ਧਰਿਆ। ਜਦ ਬਾਕੀ
ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸੂਬੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਪੁਰੀਆਂ ਦੇ
ਮਿਸਲ ਨੇ ਵੀ ਹੇਠ ਇਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ
ਪ੍ਰਸਿਧ ਪਰਗਣੇ ਇਹ ਸਨ : ਅਬੋਹਰ, ਆਦਮਪੁਰ, ਛੱਤ, ਬਨੂੜ,
ਮਨੌਲੀ, ਘਨੌਲੀ, ਭਰਤ ਗੜ, ਕੰਧੋਲਾ, ਚੂਨੀ ਮਛਲੀ, ਭਰੇਲੀ,
ਬੰਗਾ, ਬੇਲਾ, ਅਟੱਲ ਗੜ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬੋਤਾ ਸਮਾਂ ਪਿਛੋਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-
ਸਰ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ*। ਉਸਦੀ
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ
ਸਮਾਧ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਦੇ ਕੋਲ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੀ
ਉਮਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਧਾਰਮਕ ਲੀਡਰ ਰਿਹਾ।

*ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ
ਬਾਰੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਾਏ ਹੈ। ਲਤੀਫ (ਪੰਨਾ
੩੨੩) ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਨ (ਪੰਜਾਬ ਰਾਜ ਦਾ ਪੰਨਾ ੫੦੫) ੧੭੫੩ ਈ.
ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਗੁਪਤਾ (ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੫੮) ਕਈ
ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ,
੧੭੬੧ ਈ. ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-
ਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖ਼ਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ
ਦਿਤਾ। ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ (੧੭੬੨ ਈ.) ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ
'ਹਰੀਮੰਦਰ' ਸਾਹਿਬ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦੁਬਾਰਾ ਨੀਂਹ
ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੀਂ (੧੭ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੬੩ ਈ.)
ਰਖਾਈ ਗਈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਖੀਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀਨਾ-ਬ-ਸੀਨਾ
ਵੀ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ, ਕਿ ੧੭੫੩ ਈ.
ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣਾ ਦਰੁਸਤ ਨਹੀਂ।←

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ। ਕੜਾਹੇ ਭਰ ਕੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪੰਗਤ ਵਿਚ ਛਕਾਉਂਦਾ। ਵਧੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉਹ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਝਾੜੀਆਂ 'ਤੇ ਛੱਟੇ ਮਾਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ 'ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਖਿਲਾਰਦਾ ਫਿਰਦਾ ਹਾਂ।' ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਣਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਬਾਨੀ ਸ: ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਓਸੇ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹ (ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ) ਏਨਾ ਧਨੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹਨੇ ਪੰਜ ਸੌ ਮੁਸਲਮਾਨ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਉਹਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਛੱਟਾਂ ਦੇ ਦਾਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਸੀ।

← ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਖੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੰਨਾ ੧੦੧੧ ਉੱਤੇ ਨਵਾਬ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਬਿ. (੧੭੬੧ ਈ.) ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਬਰਾਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੈਨ ਖਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢਕੇ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਜਾ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ੧, ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਹੋਈ। ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਜੀ ਨੂਰਮੁਹੰਮਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੰਗਨਾਮੇ ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਲਿਖਦਾ। ਸੋ ਸਿੱਧ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਜਨਵਰੀ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮੈਂ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ੧੭੬੪ ਈ. ਮੰਨੀ ਹੈ।

ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਿੱਛੇ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।
ਉਮਦਾ ਭਤੀਜਾ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ
ਬਣਿਆਂ । ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਨੌਵੇਂ ਹਮਲੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਪਸ
ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਨੌਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲਣੇ ਆਰੰਭ
ਦਿੱਤੇ । ਜਲੰਧਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਓਦੋਂ ਸ਼ੇਖ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਸੀ । ਸ.
ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਪੁਰੀਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਬੁਧ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਜ਼ਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਕਸਤ
ਦੇ ਕੇ ਜਲੰਧਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।
ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਬੁਲੰਦ ਗੜ੍ਹ, ਬਹਿਰਾਮਪੁਰ,
ਨੂਰਪੁਰ ਤੇ ਹੈਬਤ ਪੁਰ ਪੱਟੀ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਹ
ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ ।

੧੭੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਏਸ ਮਿਸਲ ਦੇ
੧੭੬੯ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ਹੇਠ ਇਥੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ੇ ਸਨ :
ਜਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਤੇ ਜਲਾ ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ ਦੇ
ਕੁਛ ਹਿੱਸੇ (ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ) ਜਲੰਧਰ ਦੁਆਬ ਵਿਚ,
ਖਾਪੜਖੇੜੀ, ਸਿੰਘਪੁਰਾ, ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ, ਅਬੋਹਰ, ਆਦਮਪੁਰ,
ਛੱਤ ਬਨੂੜ, ਮਨੋਲੀ, ਘਨੌਲੀ, ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ, ਕੰਧੋਲਾ, ਚੂਨੀ ਮਛਲੀ,
ਭਰੇਲੀ, ਬੰਗਾ, ਬੇਲਾ, ਅਟੱਲ ਗੜ੍ਹ, ਆਦਿ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵਿਚ ।

ਸ. ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਕਈ
ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ । ਉਹ ੧੭੬੫
ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ
ਸ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆਂ ।

ਜਦ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਨੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਦਾ ਸਰੋਵਰ

ਤਰਨ ਤਾਰਨ
ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ

(ਤਾਲਾਬ) ਬਨਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਇੱਟਾਂ ਪਕਾਈਆਂ,
ਤਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਨੂਰ ਦੀਨ ਉਹ ਇੱਟ,
ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁਕਵਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ (ਸਰਾਏ
ਨੂਰਦੀਨ) ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾ ਲਏ। ਗੁਰੂ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵਾਕ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਕਦੇ ਕੋਈ ਸਾਡਾ ਸਿੱਖ
ਇਹ ਇੱਟਾਂ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ* ਲਿਆ ਕੇ ਫਿਰ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਵੇਗਾ।
ਸ: ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਪੁਰੀਏ ਨੇ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਉਹ ਵਾਕ ਪੂਰਾ
ਕੀਤਾ। ਉਹਨੇ ਨੂਰਦੀਨ ਦੇ ਮਕਾਨ ਢਾਹ ਕੇ ਉਹ ਇੱਟਾਂ ਹੱਥੋਂ
ਹੱਥ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਲਿਆ ਕੇ ਸਰੋਵਰ ਬਣਾਇਆ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਛ ਚਿਰ ਸ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ,
ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਛ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ
ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਪੂਰੀ
ਜਾਲੰਧਰ ਜ਼ਬਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਅਧੀਨ
ਕਰ ਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਦਾ। ੧੮੧੧ ਈ. ਵਿਚ
ਉਸਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ
ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ
ਦਿਤਾ। ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਹਕਮ ਚੰਦ,
ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਰਾਮ ਗੜ੍ਹੀਏ
ਨੂੰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ

*ਨੂਰਦੀਨ ਦੀ ਸਰਾਂ ਤੋਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤਕ ਸੰਗਤਾਂ ਪਾਲ
ਬੰਨ੍ਹਕੇ ਖਲੋ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਇਕ ਸਿੱਖ ਨਾਲ ਦੇ ਖਲੋ ਨੂੰ ਇੱਟ
ਫੜਾਉਂਦਾ ਉਹ ਅਗਲੇ ਨਾਲ ਦੇ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦੇਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਸਾਰੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਲਿਆਂਦੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਭੇਜਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਤਾਂ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਗੋਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੰਤ ਹਾਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸਦਾ ਸਤਲੁਜ ਤੋਂ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਬੁਧ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਸ. ਬੁਧ ਸਿੰਘ ੧੮੧੬ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗ-
ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਿੱਛੇ ਉਸ ਦੇ ਸੱਤ ਲੜਕੇ ਸਨ।
ਵੱਡੇ ਲੜਕੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਰਤ ਗੜ੍ਹ ਆਪਣੇ
ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ
ਜਾਗੀਰ ਵੰਡ ਦਿਤੀ:—ਭੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘਨੌਲੀ, ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਮਨੌਲੀ; ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੰਗਾ, ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਟੌਲ ਗੜ੍ਹ;
ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੇਲਾ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਧੋਲਾ ਦੇ ਪਰਗਣੇ
ਦਿਤੇ। ਓਥੇ ਓਥੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਸਦੀ ਹੈ*।

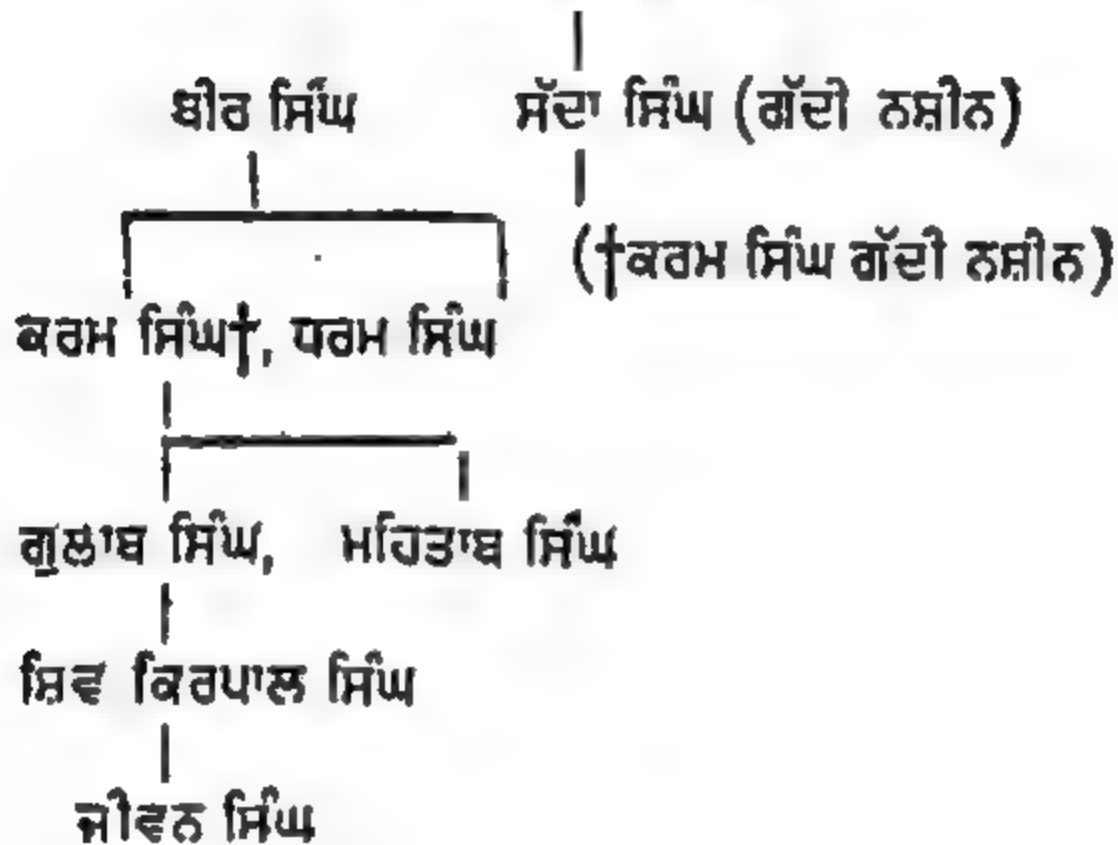
ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲੜਕਾ ਕਿਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ
ਔਲਾਦ ਦੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਦਾ ਦਿਲ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਉਦਾਸ
ਹੋ ਕੇ ਭੀਰਥਾਂ 'ਤੇ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ੧੮੪੩
ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ।

*ਰਾਜ ਮਾਲਜਾ ਪਨਾ ੪੨।

੭. ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ

ਬੰਸਾਵਲੀ

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਪਿੰਡ
 ਪਹੂਵਿੰਡ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ*) ਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ
 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਸਨ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਉਹ
 ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੇ। ਜਦ
 ਕਲਗੀ ਧਰ ਨਾਦੇੜ ਚਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਮਦਮਾ
 ਜਾਹਿਬ (ਤਲਵੰਡੀ) ਟਿਕ ਗਏ। ਓਥੇ ਉਹਨਾਂ ਇਕ ਖੂਹ ਲਵਾ-
 ਇਆ, ਜੋ ਅਜੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਦ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਬਹਾਦਰ'
 ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪਣਾ ਜਥਾ ਲੈ
 ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਸਦਾ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ
 ਲੜਦੇ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਸ ਜਥੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਜੱਥਾ'
 ਤੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਲਕਬ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ
 ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ
 ਫਰਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆ ਟਿਕੇ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਆਦਿ ਗੁਰੂ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਦ
 ਬੀੜ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਉਹ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਪਈ ਸੀ
 ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਉਤਾਰਾ ਕਰਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
 ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਬੀੜਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਇਕ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਇਕ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਇਕ

*ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਿਲਾ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਅਨੰਦਪੁਰ ਸਾਹਿਬ ਭੇਜ ਦਿਤੀ। ਚੌਥੀ ਬੀੜ ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ
ਰੱਖੀ ਗਈ।

੧੭੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ
ਮਿਸਲ ਵਖਰੀ ਬਣ ਗਈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੇਦਾਰ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ
ਬਣਿਆ।

ਆਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਚੌਥੇ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ
ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ
ਨੂੰ ਬਣਾ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਨਾਇਬ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤੀ ਉਹ ਆਪਣੇ
ਪ੍ਰਸਿਧ ਜ਼ਰਨੈਲ ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਿਆ। ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਫ਼ੌਜ ਲੈ
ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼
ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਲੀਲ, ਤਸੀਲ ਕਸੂਰ) ਹਰਿਮੰਦਰ
ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ
ਬੰਝੇ ਜਹੇ ਸਾਥੀਆਂ ਸਣੇ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜ ਕੇ
ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ। ਜਹਾਨ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ
ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਸਰੋਵਰ ਪੂਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਹੁਤ
ਸਾਰੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਢਾਹ ਦਿਤੇ। ਜਦੋਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਦਮਦਮੇ
ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਕੇ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ
ਚੜ੍ਹ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ
ਦੇ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ
ਦਿਨ ਡਕ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ ਹੋ ਗਏ। ੧੧ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੫੭ ਈ.

ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਲੂਵੜ ਕੋਲ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਹੋਈ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿਚ ਜਾ ਖਤਮ ਹੋਈ। ਚਾਟੀ ਵਿੰਡ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ (ਗੁ. ਰਾਮ ਸਰ ਕੋਲ) ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਅਮਾਨ ਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਦੋਹਾਂ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਵਾਰ ਨਾਲ ਸਿਰ ਲੱਥੇ। ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਬਾਰੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਲੱਥਾ ਸਿਰ ਖੱਬੇ ਹੱਥ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਲੜਦੇ ਲੜਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਜਾ ਅਪੜੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਪਿੰਡ ਚਾਟੀਵਿੰਡ ਕੋਲੋਂ ਲੜਦਾ ਧੜ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਪੁੱਜਾ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਰਾਮ ਸਰ ਕੋਲ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸ. ਸੱਦਾ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਦਕੌਰੇ ਕੋਲ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ [੧੭੬੨ ਈ. ?], ਤਾਂ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਸ. ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਜੱਟ [ਪਿੰਡ ਮਰੂਕਾ, ਦਿਲਾ ਲਾਹੌਰ] ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਏਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜਿਆ। ਲਗਭਗ ਹਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਸਲ ਪੰਥ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਰਹੀ। ਜਦ ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ—ਦੋ ਜਥੇ—ਬਣੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬੁਢਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੈਨ ਖਾ

ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ
 ਇਲਾਕੇ ਇਲਾਕੇ ਮਿਸਲ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਨੇ ਦਬਾ ਲਏ;—ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਪੁਰ,
 ਕੇਸਰੀ, ਮਾਜਰਾ, ਟਿਪਲਾ, ਸੁਬਕਾ, ਮਾਜਰੂ, ਤੰਗੋੜ,
 ਤਰਾਵੜੀ, ਜੜੋਲੀ, ਰਣੀਆਂ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ,
 ਆਦਿ ।

ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਕੇਸਰੀ ਪੱਕੀ ਕਰ
 ਲਈ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਪੁਰ ਆਪਣੇ ਭਰੋਂ ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤਾ । ਜਦ
 ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਪੁਰ ਜਾ ਵੱਸਿਆ । ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਮ ਬਾਰਾਂ
 ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਲਾ ਕੇ ਸ. ਰਣ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਓਥੇ ਦਾ ਮੁਖਤਿਆਰ
 ਬਣਾ ਦਿਤਾ ।

ਜਦ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ
 ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਥੱਲੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਨੇ ਜਮਨਾ ਤੋਂ
 ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ
 ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ । ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਕਈ
 ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ; ਉਸਦਾ ਸਭ
 ਤੋਂ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਮਲਾ ੧੭੭੩ ਈ. ਵਾਲਾ ਹੈ* । ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ
 ਫੌਜ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾਪਤੀ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਸੀ । ਜਲਾਲਾ-
 ਬਾਦ (ਗੋਸ ਰਾੜ੍ਹ, ਲੁਹਾਰੀ ਕੋਲ) ਦੇ ਹਾਕਮ ਹਸਨ ਖਾਂ ਨੇ ਇਕ
 ਗ਼ਰੀਬ ਪੰਡਤ ਦੀ ਲੜਕੀ ਖੋਹ ਲਈ । ਉਹ ਪੰਡਤ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
 ੫ ਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਆ ਫ਼ਰਿਯਾਦੀ ਹੋਇਆ । ਓਥੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ

*ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੇਖੋ 'ਸ਼ੀਤਲ ਚੰਗਿਆੜੇ' ਵਿਚ ।

ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਬੱਲੇ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ੧੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੭੩ ਈ. ਨੂੰ ਨਨੌਤਾ ਮਾਰ ਕੇ ਫਿਰ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਾਬਾਦ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਹਸਨ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਸਹੁਰੇ ਤੋਰਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਲੜਕੀ ਦੇ ਸਹੁਰੇ ਉਸਨੂੰ ਅਪਨਾਉਣ ਤੋਂ ਕੁਛ ਝਿਜਕਣ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਰਪਾਨ ਵਿਖਾਈ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਭ ਸ਼ਰਤਾਂ ਮੰਨ ਗਏ।

ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕੀਤਾ। ੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੭੪ ਈ. ਨੂੰ ਅੱਧੀ-ਕੁ ਰਾਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਉਤੇ ਜਾ ਪਏ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟ ਕੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ।

੧੭੮੪ ਈ.* ਵਿਚ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗ-
ਕਰਮ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਗੁਲਾਬ
ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆਂ। ੧੮੦੪ ਈ.
ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲ
ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ। ਅੰਤ ੩
ਮਈ, ੧੮੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਮਾਲਵੇ
ਦੀਆਂ ਸਾਤੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ
ਲੈ ਲਿਆ।

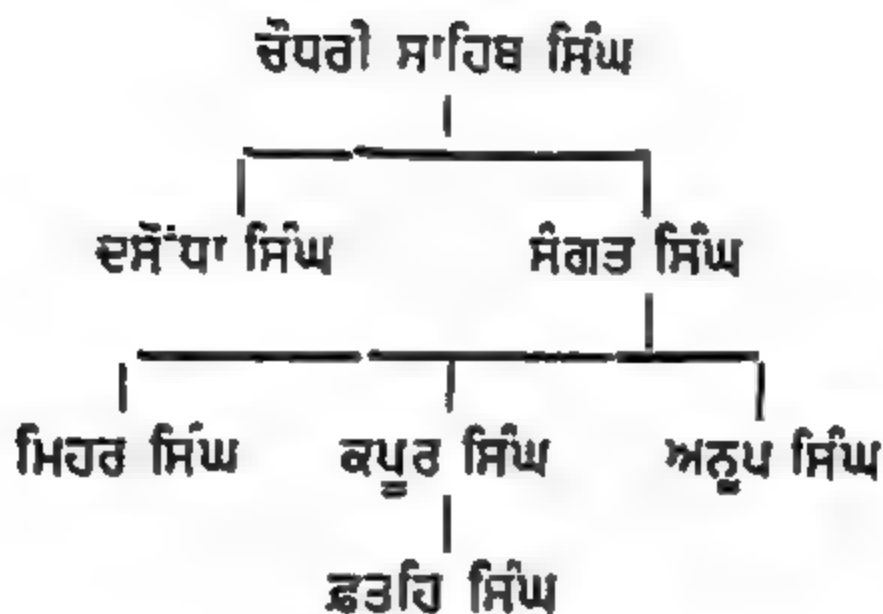
੧੮੪੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੭।

ਸ਼ਿਵਕਿਰਪਾਲ
ਸਿੰਘ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸ਼ਿਵਕਿਰਪਾਲ
ਸਿੰਘ ਬਣਿਆਂ । ਉਸਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ
ਲੜਾਈਆਂ ਤੇ ੧੮੫੭ ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਉਹ ੧੮੭੧ ਈ. ਵਿਚ
ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ.
ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਬਣਿਆਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ
੧੮੯੦ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ
'ਸਤਾਰਾ-ਇ-ਹਿੰਦ' (Star of India) ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ।
ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਪੁਰੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ।

੮. ਮਿਸਲ ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ

ਬੰਸਾਵਲੀ

ਦੇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸ. ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਮਨਸੂਰ,
 ਜ਼ਿਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਗਿੱਲ ਜੱਟ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਦੀਵਾਨ
 ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ
 ਜਥਾ ਦਲ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ
 (ਕੇਸਰੀ ਝੰਡਾ) ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਮਿਸਲ
 ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਸ. ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਨਾਮ ਨਸ਼ਾਨ

ਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਜਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਿਸਲ ਨਾਲ ਰਹੀ। ਜਦ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਬੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ, ਤਾਂ ਏਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ :—ਅੰਬਾਲਾ, ਇਲਾਕੇ ਬੋਹ, ਬਾਬਯਾਲ, ਪੰਜਖੋਰ, ਬਿੜਵਾ, ਸ਼ਾਹਾਬਾਦ, ਲਿਧੜਾਂ, ਸਰ-ਏ-ਲਸਕਰੀ ਖਾਂ, ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲਾ, ਸਾਹਨੇ ਵਾਲ, ਦੌਰਾਹਾ, ਸੌਂਤੀ, ਜ਼ੀਰਾ, ਲੁਧੜ, ਖੇੜੀ, ਇਸਮਾਈਲਾਬਾਦ, ਮਨਸੂਰ ਵਾਲ, ਆਦਿ। ਅੰਬਾਲਾ ਮਿਸਲ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸ. ਦਸੌਂਧਾ ਸਿੰਘ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇ ਇਕ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ (੧੮੨੨ ਬਿ., ਮੁਤਾਬਕ ੧੭੬੫—੬ ਈ.),

ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਭਰੋਂ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ, ਮਿਸਲਦਾਰ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆਂ। ਉਹ ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਪ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਲਾ (ਜ਼ਿਲਾ ਫ਼ੀਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਵਿਚ ਆ ਵੱਸਿਆ, ਜਿੱਥੇ ੧੮੩੧ ਬਿ. (੧੭੭੪) ਈ.) ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸਨ, ਸੌ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਸਰ-ਪ੍ਰਸਤ ਸ. ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ।

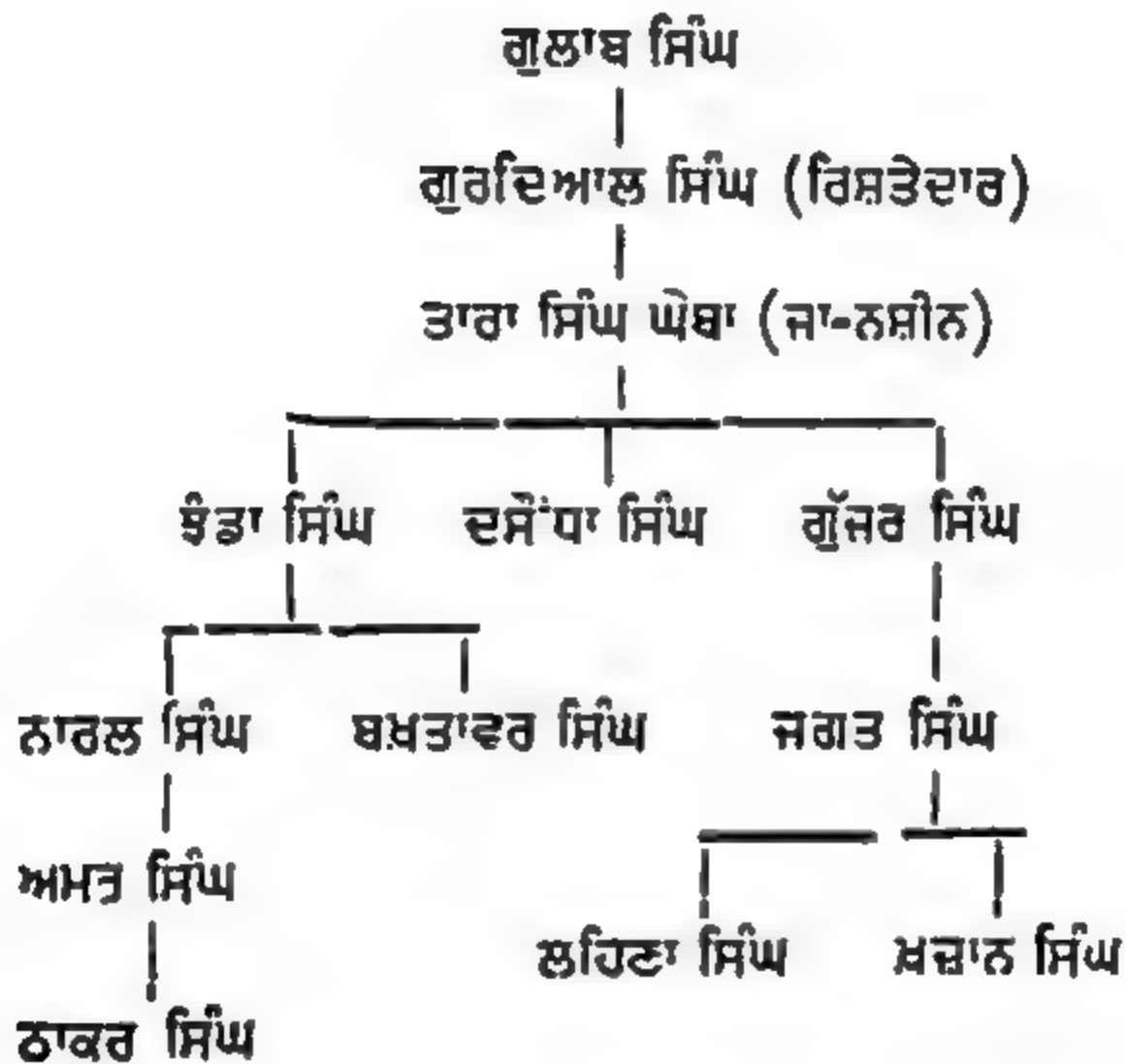
ਜਦ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ (ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ) ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜਵਾਨ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਜਾਗੀਰ ਉਸਨੇ ਸੰਭਾਲੀ। ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਉਹ ਮੁਰੰਡੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਮਰਿਆ। ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਅੰਬਾਲੇ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਹਾਕਮ ਬਣ ਗਿਆ। ਸ.

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ; ਪੰਨਾ ੪੭।

ਦਇਆ ਕੌਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਉੱਤੇ ਉਸਦੀ
 ਸਰਦਾਰਨੀ ਦਇਆ ਕੌਰ ਅੰਬਾਲੇ ਦੀ ਮਾਲਕ
 ਬਣੀ । ੧੮੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ
 ਅੰਬਾਲੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਪਰ ਮਾਲਵੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਖਿਆ ਵਿਚ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਫਿਰ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦਇਆ
 ਕੌਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮਰਨ ਉੱਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
 ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ (੧੮੮੭ ਬਿ., ਮੁਤਾਬਕ ੧੮੩੦ ਈ.) ।

੯. ਮਿਸਲ ਡੱਲੇ ਵਾਲੀਆਂ

ਬੰਸਾਵਲੀ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜਥੇ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ
ਖੱਤਰੀ ਪਿੰਡ ਡੱਲੇਵਾਲ (ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ
ਵਿਚ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ*) ਦਾ ਸੀ, ਉਸਦੇ
ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ, ਜੈਪਾਲ
ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਉਸਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਏ। ਛੋਟੇ
ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਸ. ਹਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੈਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਵੀ
ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ ਸਨ। ਜਦ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿੱਚ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ,
ਤਾਂ ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ,
ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ 'ਮਿਸਲ ਡੱਲੇਵਾਲੀਆਂ'
ਪੈ ਗਿਆ।

ਸ. ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਲਾਨੌਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ
ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ੧੮੧੨ ਬ. (੧੭੫੫ ਈ.) ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ
ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ. ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ
ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਹ
ਵੀ ਇਕ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ
ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ (ਕੋਗੇ ਜੱਟ, ਪਿੰਡ ਤੋੜਾ
ਵਾਲੀ) ਮਿਸਲਦਾਰ ਬਣਿਆ।

੧੭੫੮ ਈ. ਨੂੰ ਉਤਮੁੱਤਾ ਟਾਂਡਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ
ਦੀਵਾਨ ਬਿਸ਼ੇਰ ਦਾਸ ਕਤਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬਾ
ਜਲੰਧਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ਤਿੰਨ

*ਰਉਸਾ-ਇ-ਪੰਜਾਬ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾਂ, ਪੰਨਾ ੨੮੮; ਰਾਜ
ਖ਼ਾਲਸਾ; ਪੰਨਾ ੨੩।

†ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਨਾ ੨੫।

ਲੱਖ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਨੇ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਜਦ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸੂਬਾ ਸਰਹਿੰਦ ਵੰਡਿਆ, ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕੇ ਏਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ

ਵਿਚ ਆ ਗਏ:—ਢੋਆ, ਸਾਰਨ, ਮੁਸਤਫਾਬਾਦ, ਬਿਜ-
ਇਲਾਕੇ ਰਾਲ, ਚਾਪੂਰ, ਧੁਮਸੀ, ਗੜ੍ਹੀ, ਜਾਮਾ ਰਾਈਆਂ, ਹੈਬਤ-
ਪੁਰ, ਖੇੜਾ, ਚੂਨੀਆਂ, ਲਾਡਵਾ, ਇੰਧਰੀ, ਸ਼ਾਮਗੜ੍ਹ,
ਪਹੋਆ, ਕਹੋਦ, ਸਿਕੰਦਰਾ, ਸਿਕਰੀ, ਥਾਨੇਸਰ, ਸਿਆਲਬਾ, ਖੰਨਾ,
ਧਰਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਧਰਮ ਕੋਟ, ਮਾੜੀ, ਤਿਹਾੜਾ, ਕੰਗ,
ਲੋਹੀਆਂ, ਰੋਪੜ, ਅਵਾਨਕੋਟ, ਸੀਸਵਾਲ, ਕੁਰਾਲੀ, ਖਿਜਰਾਬਾਦ,
ਡੇਰਾ, ਟੰਡਵਾਲਾ, ਆਰਨੌਲੀ, ਸਿੱਧੂਵਾਲ, ਬਾਂਗਰ, ਆਮਲੂ, ਕੁਲਰ
ਖੜਿਆਲ, ਅਕਾਲ ਗੜ੍ਹ, ਬਰਾੜਾ।

ਏਸੇ ਸਾਲ [ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ.] ਜਦ ਬੁਢੇ ਦਲ ਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਕਈ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ।

੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ—ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ—ਦੁਆਬਾ ਜਲੰਧਰ ਵਿਚ ਇਸ ਮਿਸਲ ਕੋਲ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਸਨ:—ਰਾਹੌਂ, ਮਹਤਪੁਰ, ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ, ਫਿਲੌਰ, ਸਰਾਏ ਦੱਖਣੀ, ਨਕੋਦਰ ਆਦਿ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ [ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ] ਅੱਠ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ਸਨ।

ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਵਾਰ [੧੭੬੦ ਈ. ਵਿਚ] ਪਟਿਆਲੇ ਨਾਲ ਵੀ ਲੜਿਆ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦਲੇਰ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਰਜਾ ਵਾਸਤੇ ਬੜਾ ਰਹਿਮ ਦਿਲ ਤੇ ਦਾਨੀ

ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ
ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ

ਸੀ । ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ
ਸਦਾ-ਵਰਤ ਲਾਈ ਰਖਦਾ ਸੀ । ੧੮੦੭
ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ
ਰਾਹੋਂ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸਦੇ
ਦੁਆਬਾ ਜ਼ਾਲੰਧਰ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਵਾਰਸਾਂ ਨੂੰ
ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ । ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਲਪੁਰ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਬੱਲੋਕੀ ਮਿਲਿਆ । ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਦੀ ਰਾਣੀ ਰਤਨ ਕੌਰ
ਕੁਛ ਸਮੇਂ ਪਿਛੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਚਲੀ ਗਈ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ
ਨਕਦ ਪੈਨਸ਼ਨ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ ।

•

ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾਸਿੰਘੀਆਂ

(ਪ੍ਰਸਿਧ ਲੀਡਰ)

ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ
ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ
ਸ. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ
ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਏਸ ਜਥੇ ਦਾ ਮੋਢੀ ਸ. ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੱਟ,
ਪਿੰਡ ਨਾਰਲੀ ਦਾ ਸੀ। ਨਾਦਰ ਦੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਸ.
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਦਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ
ਗਿਆ* [੧੭੩੬ ਈ]., ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਸਾਥੀ ਸ.
ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ
ਸਰਦਾਰ ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ
ਰਹੇ। ੧੮੦੩ ਬਿ. [੧੭੪੬ ਈ.] ਵਿਚ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਇਕ

ਰੂਹਾਨ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੮।

ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ*, ਤਾਂ ਸ. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ (ਪਿੰਡ ਪੈਜਗੜ੍ਹ, ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ) ਜਥੇਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਜਦ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਮਿਸਲ ਪੈਜਗੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਸ. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘ ਬੜਾ ਦਲੇਰ ਤੇ ਤਲਵਾਰੀਆ ਸੀ। ਉੜਮੁੜ ਟਾਂਡਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਬਿਸ਼ੰਭਰ ਦਾਸ ਦਾ ਸਿਰ ਏਸੇ ਵੇਦਿਆ ਸੀ†। ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ (੧੭੬੨ ਈ.) ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਕਈ ਫੱਟ ਲੱਗੇ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਸੂਰਮਾ ਅੱਗੇ ਹੋ ਹੋ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਉੱਤੇ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦੇ ਦੋ ਜਥੇ (ਬੁਢਾ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ) ਬਣੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਮਿਸਲ ਬੁਢਾ ਦਲ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਜੈਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਸੂਬਾ ਵੰਡਿਆ, ਤਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕੇ ਏਸ ਮਿਸਲ ਨੇ ਮੱਲ ਲਏ:—ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ, ਧੀਨ, ਗਦੋਲੀ, ਨਾਗਲਾ, ਲਾਲਪੁਰ, ਮੁਸੀਮਵਾਲਾ, ਕਬੂਤਰਖਾਨਾ, ਬਲਚੁਪੁਰ, ਤਲਕੋਰ, ਬਸੂੜ, ਕਾਲਾਵਾਰ, ਕਲਸੀਆ, ਲੀਦਾ, ਸਢੇਰਾ, ਬਿਲਾਸਪੁਰ, ਕੋਟਰੂ, ਮਛਰੋਲੀ, ਮਾਈ ਰਾਜਾ, ਸੈਦੋ, ਖਤਰਾਨੀ, ਰਾਜ ਕੋਰ, ਧਨੌੜਾ, ਰਾਡੋਰ, ਜੈਨਪੁਰ, ਭੇੜੀ, ਛਛਰੋਲੀ, ਚੜ੍ਹਿਕ, ਕੱਟ, ਕਿਨੌੜੀ, ਜਮੀਤ ਗੜ੍ਹ, ਛੱਲੋਂਦੀ,

*ਰ ਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੮।

†ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ' ਪੰਨਾ ੧੬੨।

ਆਦਿ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਇਹ ਇਲਾਕੇ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸਨ:—ਹਰਿਆਨਾ, ਸ਼ਾਮ ਚੌਰਾਸੀ, ਖੁਰਦੀਨ, ਕਨੌੜੀ, ਗਰਜਾ, ਹੁਸ਼ਿਆਰਪੁਰ, ਚਾਰੇ ਬਸੀਆਂ, ਸ਼ੰਮਸਾਬਾਦ, ਬੰਦੇਲੀ, ਬਹਾਦਰਪੁਰ, ਤਲਵਨ, ਆਦਿ।

ਸਰਹਿੰਦ ਛੱਡ ਕੇ ਤਰਨਾ ਦਲ ਤਾਂ ਮਾਝੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ, ਤੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਜਥੇ-ਦਾਰੀ ਥੱਲੇ (ਅੱਧ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ.) ਬੁੜੀਆ ਘਾਟ ਤੋਂ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਟੱਪ ਪਿਆ। ੨੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਜਾ ਲੁਟਿਆ। ਫਿਰ ਸ਼ਾਮਲੀ, ਕੰਦੇਲਾ, ਅੰਬਲੀ, ਮੀਰਾਂ ਪੁਰ, ਦੇਵ ਬੰਦ, ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਨਗਰ, ਜਵਾਲਾ ਪੁਰ, ਕਨਖਲ, ਲੰਦੇਰਾ, ਨਜੀਬਾ-ਬਾਦ, ਨਗੀਨਾ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਚੰਦੌਸੀ, ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ, ਗੜ੍ਹ ਮੁਕਤਸਰ, ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰ ਲੁੱਟ ਲਏ। ਏਸ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਨਜੀਬੁ-ਦੌਲਾ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਸ. ਕਰੌੜਾ ਸਿੰਘ ਗੱਲੀ ਨਾਲ ਸ਼ਹੀਦ

ਹੋ ਗਿਆ*। ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਸਰਹਿੰਦ ਆ ਬੈਠੇ। ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਕਰੌੜਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ (ਧਾਲੀਵਾਲ ਜੱਟ) ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇਸ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਨਾਮਵਰ ਸਰਦਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਛਲੌਦੀ ਬਣਾ ਲਈ†।

੧੭੬੫ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਬੁਢਾ ਦਲ ਨੇ ਨਜੀਬੁਦੌਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜਾ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਅੱਠਵੇਂ

*ਭੰਗੂ, ਪੰਨਾ ੩੯੮।

†ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੨੩।

ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ। ਖਾਸ ਕਰ ਬਟਾਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਲੁੱਟਿਆ।

ਮਈ, ੧੭੬੭ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਜਰਨੇਲ ਜਹਾਨ ਖਾਂ, ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸ਼ਾਮਲੀ ਤੇ ਕੇਰਾਨਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਤੇ ਜਹਾਨ ਖਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਬੜੀ ਸਖਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਚਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ।

ਏਸ (ਨੌਵੇਂ) ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਅਬਦਾਲੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਦੱਕਾਂ ਬੰਨ੍ਹ ਤੁਰਿਆ, ਜੋ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਹਲਮ ਕੰਢੇ ਅਬਦਾਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਫੁਡਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪੱਲਿਓਂ ਖਰਚ ਦੇ ਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਪੁਚਾਈਆਂ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਡਰ ਹੁਣ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਿਲੋਂ ਲਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹਨਾਂ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਕੀਤਾ। ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਭ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਮਲਾ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ੧੭੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਹਮਲਾ—ਸਰਹਿੰਦ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ—ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ

ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਮਨਾਂ ਪਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਮਲੇ ਆਮ ਹੋ ਗਏ* । ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਹਾਹ ਗਿਆ, ਤੇ ਅੰਤ ਉਹਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ 'ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਮੰਨ ਲਿਆ [੧੭੬੮ ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਈ.] । ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਵੰਡ ਲਿਆ । ਇਸਨੂੰ ਪੱਤੀਦਾਰੀ ਆਖਦੇ ਸਨ । ਹਰ ਫਸਲ [ਛੇ ਮਹੀਨੇ] ਪਿੱਛੋਂ ਓਥੇ ਦੇ ਵੱਸਣ ਵਾਲੇ ਦੋ ਤੋਂ ਪੰਜ ਰੁਪੈ ਤਕ ਜੀ-ਪਰਤੀ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇਣ ਤੇ ਇਸ ਬਦਲੇ ਸਿੱਖ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰਨ । ਇਸ ਨੂੰ 'ਰਾਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ । ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਹੱਕ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤਕ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਬਣ ਚੁਕੀ ਸੀ । ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਨ ਖਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਸਨ । ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਧਾਉਣ ਦੀ ਹਵਾਸ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਲੁੱਟ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਮੱਲ ਲੈਂਦੇ । ੧੭੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੀਏ ਨੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ [ਲਲੜੂ, ਭੁੰਨੀ, ਮੁੱਲਾਂ ਪੁਰ ਆਦਿ] ਮੱਲ ਲਏ ।

*ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਹਾਲ ਲਿਖੀਏ, ਤਾਂ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਪੁਸਤਕ ਬਣ ਜਾਵੇਗੀ । ਕੁਝ ਕੁ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਚਿਕਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ।

†ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ?' ਕਾਡ਼ ਛੇਵਾਂ ।

ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਲਚਾ ਸਿੰਘ, ਸੁੱਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿਤਾ। ਘੁੜਾਮ ਕੋਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਪਟਿਆਲੀਏ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਰਾਹੀਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ
ਮਾਰਿਆ

੧੭੭੩ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਪੰਡਤ ਦੀ ਫਰਯਾਦ ਮੰਨ ਕੇ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ। ੧੧ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੭੩ ਈ. ਨੂੰ ਨਨੌਤਾ ਮਾਰ ਕੇ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਜਲਾਲਾਬਾਦ [ਲੁਹਾਰੀ] ਦਾ ਹਾਕਮ ਹਸਨ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਸ ਪੰਡਤ ਦੀ ਲੜਕੀ ਜਾਲਮ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਿਚੋਂ ਛੁੜਾ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾਨ ਦੇ ਕੇ ਸਾਹੁਰੇ ਤੋਰੀ ਗਈ। ਉਦਾਲੇ ਪੁਦਾਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ। ੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੭੪ ਈ. ਨੂੰ ਅੱਧੀ-ਕੁ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਦਰੇ [ਦਿੱਲੀ] ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ। ਉਥੋਂ ਉਹਨਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪੈ ਦਾ ਮਾਲ ਲੁੱਟਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾਂ ਦੇ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਲੁੱਟ ਦਾ ਮਾਲ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਵਾਪਸ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆ ਗਏ।

੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆ, ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਤੇ ਰਾਏ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਬੇਗੀ ਘਾਟ' ਤੋਂ ਜਮਨਾ ਟੱਪੇ [੨੨ ਅਪ੍ਰੈਲ]। ਲਖਨੌਤੀ, ਗੰਗੋਹ, ਅੰਬੇਹਟਾ,

ਨਨੌਤਾ ਆਦਿ ਲੁੱਟ ਕੇ, ਫਿਰ ਉਹ ਦੇਵਬੰਦ 'ਤੇ ਜਾ ਪਏ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਪਰਜਾ ਉੱਤੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਅੱਤਿਆਚਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸੋ ਉਸਨੂੰ ਜਿਉਂਦਾ ਸਾੜਿਆ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ।

ਏਥੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸਿੱਖ ਗੋਸ ਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਵਧੇ। ਉਥੋਂ ਦਾ ਹਾਕਮ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ [੩੧ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੭੦ ਈ.]। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਗੋਸ ਗੜ੍ਹ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਏਥੋਂ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਲ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚਲੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕਸਬਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਦੇ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲੈਂਦੇ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਕੋਲ ਜਾ ਪੁੱਜੇ। ੧੫ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਲੁੱਟੀ ਪਰ ਤੁਰੰਤ ਤੇ ਜੈ ਸਿੰਘ ਪੁਰਾ [ਦਿੱਲੀ] ਲੁੱਟ ਲਏ*। ਏਨੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਆ ਗਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਹਾਰ ਜਿੱਤ ਕਿਸੇ ਧਿਰ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਿੱਖ ਏਥੋਂ ਮੇਰਠ ਨੂੰ ਹੋ ਤੁਰੇ। ੮ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਗੋਸ ਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਜਮਨਾ ਟੱਪ ਕੇ [੨੪ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੭੫ ਈ.] ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਰਤ ਆਏ।

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿੰਸਾ ਦੁੱਖ, ਪੰਨਾ ੬੧।

ਅਬਦੁੱਲ ਅਹਿਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰੋਂ ਅੱਬੁੱਲ
 ਅੱਬੁੱਲ ਕਾਸਮ ਕਾਸਮ ਨੂੰ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਦਾ ਫ਼ੌਜਦਾਰ ਬਣਾ ਕੇ
 (ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੭੫ ਈ.) ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ
 ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੇ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸਿੱਖ
 ਬੁਲਾ ਲਏ। ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਦੇਸੂ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲੀਆ, ਸ.
 ਰਾਏ ਸਿੰਘ, ਸ. ਦੁਲਚਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਫ਼ੌਜ ਲੈ
 ਕੇ ਬੁਢਾਨਾ ਕੋਲ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ। ਅੱਬੁੱਲ ਕਾਸਮ ਨਾਲ
 ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪਾਂ ਹੋਈਆਂ। ਅੰਤ ੧੧ ਮਾਰਚ,
 ੧੭੭੬ ਈ. ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਨਗਰ ਕੋਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ
 ਸ਼ਾਹੀ ਜਰਨੈਲ ਅੱਬੁੱਲ ਕਾਸਮ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸਦੀ ਨਖਸਮੀ
 ਫ਼ੌਜ ਨੱਸ ਗਈ ਤੇ ਡੇਰਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਅਲੀ
 ਗੜ੍ਹ, ਕਾਸ ਗੰਜ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਉਦਾਲਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਜੂਨ ਵਿਚ
 ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਇਹਨਾਂ ਨਿੱਤ ਦਿਆਂ ਹਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਦਿੱਲੀ
 ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ
 ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰੇ [ਜੂਨ, ੧੭੮੧ ਈ.]। ਏਸ ਗੱਲ ਬਾਤ
 ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ, ਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੰਗਾ ਜਮਨਾ ਦੇ
 ਵਿਚਲੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਰਾਖੀ ਮੰਨ ਲਿਆ।
 ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ ਅੱਠਵਾਂ
 ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਲਿਆ ਕਰਨ, ਤੇ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਇਹ
 ਸੁਲ੍ਹਾ ਦੇਰ ਤਕ ਕਾਇਮ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੀ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੭੮੩ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਜਥੇਦਾਰੀ ਥੱਲੇ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਰ ਜਮਨਾ ਟੱਪ ਪਏ। ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ

ਨੂੰ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲੇ ਲਤਾੜ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਗੰਗਾ ਕੰਢੇ ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਨਵਾਬ ਅਵਧ ਨੂੰ ਵੀ ਖਤਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਨਵਾਬ ਤੇ ਉਸਦੇ ਸਾਥੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਛ ਫੌਜਾਂ ਗੰਗਾ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆ ਖਲੀਆਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਗੰਗਾ ਟੱਪਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਤੇ ਉਰਾਰਲਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ*। ਅਲੀ ਗੜ੍ਹ ਤੇ ਬੁਲੰਦ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਲੁੱਟ ਕੇ ਸਿੱਖ ਦਿੱਲੀ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰੇ। ਮਾਰਚ (੧੭੮੩ ਈ.) ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਬਰਾਰੀ ਘਾਟ ਤੋਂ ਜਮਨਾ ਟੱਪ ਕੇ ਮਲਕਾ ਗੰਜ, ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਤੇ ਮੁਗਲਪੁਰਾ (ਦਿੱਲੀ) ਲੁੱਟ ਲਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਹਾਰ ਗਈ, ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਸਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ। ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸਬਜ਼ੀ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਸੀ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ (ਤੇਲੀ ਵਾੜ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ) ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ, ਸੀਸ ਗੰਜ ਬਣਾਏ ਰਕਾਬ ਗੰਜ, ਆਦਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਾਏ ' ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੱਖ, ਆਪਣਾ ਵਕੀਲ (ਲਖਪਤ ਰਾਏ) ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਛੱਡ ਕੇ, ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

*ਕਲਕੱਤਾ ਰੀਵਿਊ. ਸਾਲ ੧੮੭੫, ਪੰਨਾ ੩੯।
ਵਿਲੀਅਮਜ਼ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਿਆਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਤਰਜਮਾ ਇਸ ਵਾਰ ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਫੁਲਵੜੀ ਵਿਚ ?) ਛਾਪਿਆ ਸੀ।

ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਸ. ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਫੇਰ ਜਮਨਾ ਟੱਪ ਪਏ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਸਹਾਰਨਪੁਰ ਤੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਨਗਰ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਲੁੱਟੇ ਤੇ ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਤੋਂ ਰਾਖੀ ਉਗਰਾਹੀ। ਬਰਸਾਤ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ।

ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬੜਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਜ਼ੀਰਾਂ ਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਦੇ ਆਸਰੇ ਜਿਉਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦ ਬਲਵਾਨ ਜਰਨੈਲ ਕੋਈ ਨਾ ਰਹਿ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾ ਲਈ। ਪਹਿਲੀ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੮੪ ਈ. ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੁੱਜੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਾਰੀ ਤਾਕਤ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੭੮੫ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਜੱਤਾ ਸਿੰਘ ਰਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਫੇਰ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹਨਾਂ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚੰਦੌਜੀ ਵਿਚੋਂ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦਾ ਮਾਲ ਜਾ ਲੁੱਟਿਆ। ਜਦ ਨਵਾਬ ਦੀ ਫੌਜ ਟਾਕਰੇ ਵਾਸਤੇ ਆਈ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਗੰਗਾ ਤੋਂ ਉਰਾਰ ਆ ਗਏ। ਦਰਿਆਓਂ ਉਰਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਪਾਰਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼, ਕਈ ਦਿਨ ਗੋਲੇ ਬਰਸਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਏਧਰੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਹ ਗੋਮ ਨਾੜ ਵੱਲ

ਵਧ। ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ (ਸ਼ੁਰੂ. ੧੭੮੫ ਈ.)*
 ਜ਼ਬੀਤਾ ਖਾਂ
 ਮਰਿਆ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਹ ਕਮ ਉਹਦਾ ਪੁੱਤਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਸੀ। ਉਹਨੇ 'ਰਾਖੀ' ਦਾ ਰੁਪਇਆ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ

*ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੧੬।

ਵਦਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ।

੧੧ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੮੫ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਅੰਬਾਜੀ (ਮਰਹੱਟਾ) ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਮਰਹੱਟਾ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਦਜੀ ਸਿੰਧੀਆ ਨੂੰ ਦੇ ਚੁਕਾ ਸੀ । ੩੦ ਮਾਰਚ, ੧੭੮੫ ਈ. ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵੱਲੋਂ ਅੰਬਾਜੀ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ, ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ, ਦੁਲਚਾ ਸਿੰਘ, ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋਸਤੀ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕੀਤਾ । ਇਸਦੀ ਵੱਡੀ ਸ਼ਰਤ ਇਹ ਸੀ, ਕਿ ਸਿੱਖ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦਿਆ ਕਰੇਗੀ ।

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੮੫ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਾ ਧਾਰ ਰਾਉ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੇਥਲ ਨੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ ਮੰਨ ਲਈ । ਫਿਰ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੮੭ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਅੰਬਾਜੀ ਇੰਗਲ ਪਾਨੀ-ਪਤ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਸਿੰਧੀਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਪੂਰ ਵਿਚ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਅੰਬਾਜੀ ਉਸਦਾ ਬੁਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਵਾਪਸ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰੁਹੇਲਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਜਾ ਪਿਆ (ਅਗਸਤ, ੧੭੮੭ ਈ.) । ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਉਸ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਹਾਰ ਗਈ । ਪੰਜ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਕਾਦਰ

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਸਨੂੰ 'ਮੀਰ ਬਖਸ਼ੀ' ਬਣਾ ਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਇਲਾਕਾ ਉਹਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ੮ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਥੋੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਅਲੀਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ੧੫ ਜੁਲਾਈ, ੧੭੮੮

ਈ. ਨੂੰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਨੇ ਫੇਰ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਆ ਕੀਤਾ।
ਨੂੰ ਅੰਨ੍ਹਾ ਕੀਤਾ

ਉਸਨੇ ਮੁਗ਼ਲ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਭੁੱਖੇ ਤਿਹਾਏ ਧੁੱਪੇ ਖਲੇ ਕਰ ਛੱਡੇ। ਏਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ, ਉਹਨੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੀਆਂ ਤੇ ਬੇਗਮਾਂ ਨੰਗੀਆਂ ਕਟਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਨਚਾਈਆਂ ਤੇ ਧੱਕੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਪਤ ਲੁੱਟੀ। ੧੦ ਅਗਸਤ, ੧੭੮੮ ਈ. ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹ ਆਲਮ ਦੱਜੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਕਢ ਦਿਤੀਆਂ। ਦੋ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦਿੱਲੀ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ੧੦ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ

ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਰਾਤੀਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ,
ਕਤਲ ਪਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ੧੯ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ
ਕਾਬੂ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ੪ ਮਾਰਚ, ੧੭੮੯ ਈ. ਨੂੰ

ਸਿੰਧੀਆਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਮਥਰਾ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

੧੭੮੮ ਈ. ਵਚ ਜਾਰਜ ਬਾਮਸ ਨੇ ਜੀਂਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ।

ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸਨ। ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਓਧਰ ਦੇ ਭਗੜਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਨੇ ਕਈ ਵਾਰ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ੧੮੦੯ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਸ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਮੰਨ ਲਏ

ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਗਏ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਜ਼ਬਤ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਾਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਜਾਂਗੀਰ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ*। ਉਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਰਾਣੀਆਂ ਸਨ। ਰਾਮ ਕੌਰ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਤੇ ਰਤਨ ਕੌਰ ਛਲੋਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਜਦ ਸਰਦਾਰਨੀ ਰਤਨ ਕੌਰ ਮਰੀ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ੭੫ ਲੱਖ ਦਾ ਮਾਲ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤਾ।

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੩੩।

ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਅਸਲ ਮੋਢੀ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਲਾਲ
 ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ (ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ) ਦਾ ਸੀ। ਪਿੰਡ
 ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ ਉਸਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ-
 ਵਾਲੀਆ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ। ਉਹ ਰਿਆਸਤ
 ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਬਾਨੀ ਤੇ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਕਲ ਸਾਰੇ ਕਲਾਲ
 ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਮੁੱਦਤ ਤੋਂ ਅਜ ਤਕ ਕਪੂਰਥਲਾ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਲੋਕ
 ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ (ਕਲਾਲ) ਹੀ ਸਮਝਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਪਰ ਛੇ
 ਜੇਹੇ (ਰਾਜਾ ਖੜਕ ਦੇ ਸਮੇਂ) ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ
 ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ
 ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਰਾਜਾ ਸਾਲਬਾਹਿਨ ਦੀ
 ਕੁਲ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਕਲਾਲ
 ਹੋਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਉਂ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ:—

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸ. ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ
 ਨੇ ਪੰਜ ਪਿੰਡ (ਆਹਲੂ, ਹੱਲੋਕੇ, ਸਾਧੋਕੇ, ਤੂਰ
 ਤੇ ਚੱਕ) ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ। ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ
 ਨੇ ਪੱਕੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿੰਡ ਆਹਲੂ ਵਿਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਅਖ-
 ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ।

ਸਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ
 ਕਲਾਲ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।
 ਲੜਕੀ ਦੇ ਮਾਪਿਆਂ ਨੇ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਮੰਨਵਾ
 ਲਈ, ਕਿ ਸਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਅੱਜ ਤੋਂ ਆਪਣੇ
 ਆਪ ਨੂੰ 'ਕਲਾਲ' ਅਖਵਾਏਗਾ ਤੇ ਲੜਕੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ

ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੇਵਲ ਕਲਾਲਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਕਰੇਗਾ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਕਲਾਲ ਸਮਝਣ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗ ਪਏ ।

ਸਧਾਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਗੋਪਾਲ
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ, ਹੇਮੂ, ਸਕੰਦਰ ਤੇ ਚਾਕਾ । ਗੋਪਾਲ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਹਲੂ ਦਾ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾ ਸੰਭਾਲ
ਲਿਆ ਤੇ ਛੋਟੇ ਤਿੰਨੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਵਸੇ ।
ਗੋਪਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ । ਦੇਵਾ
ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ, ਗੁਰਬਖਸ਼
ਸਿੰਘ ਸਦਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਦਰ ਸਿੰਘ ।
ਬਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ
ਬਦਰ ਸਿੰਘ ਹੱਲੋਵਾਲੀਏ ਦੀ ਭੈਣ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ।
ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਘ
ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਇਕ ਜਥੇ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸੀ ।

ਬਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ੧੭੧੮ ।
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ (੧੭੭੫ ਬਿ.) ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਰਦਾਰ ਤੇ
ਸਿੰਘ ਜਨਮਿਆ* । ਉਹ ਅਜੇ ਪੰਜ ਸਾਲ
ਦਾ ਸੀ, ਜਾਂ ਉਸਦਾ ਪਿਤਾ (ਬਦਰ ਸਿੰਘ) ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ
ਗਿਆ [੧੭੨੩ ਈ.] । ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੌਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ,

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੪ । ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੯੦, ਪੰਜਾਬ
ਰਾਜਾ (The Rajas of the Punjab, by Lepel
H. Griffin 1870) ਪੰਨਾ ੪੯੮ ।

ਕਿ ਉਹ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦਾ ਯਤੀਮ ਬੱਚਾ ਇਕ ਦਿਨ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਬਣੇਗਾ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣੇਗਾ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਾਤਾ ਉਸਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ* ਜੀ ਦੇ ਕੋਲ ਚਲੀ ਗਈ । ਪੰਜ-ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੋਤਾਰਾ ਵਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕਰਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਤਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਮਾਮਾ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਉਸ ਨੂੰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਮਾਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀਓਂ ਲੈ ਆਇਆ । ਤੁਰਨ ਲਗਿਆਂ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਢਾਲ, ਤਲਵਾਰ, ਕਮਾਨ, ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਭੱਥਾ ਤੇ ਪੇਸ਼ਾਕ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਬਖਸ਼ੇ । ਦਿੱਲੀਓਂ ਆਉਂਦੇ ਹੋਏ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਰਹੇ । ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ 'ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ' ਦਾ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ । ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ । ਉਸਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੋਦ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਕਿਹਾ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਧਰਮ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ।"

ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ

*ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਮਹਿਲ ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਾਂਹ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਦਿਤੀ ।
ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ ।
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਛੱਡ ਕੇ ਉਸਦੀ
ਮਾਂ ਆਪਣੇ ਭਰਾ—ਬਾਘ ਸਿੰਘ—ਨਾਲ ਹਲ੍ਹੇਵਾਲ ਚਲੀ
ਗਈ ।

੧੭੩੩ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਬਣਿਆਂ,
ਤਾਂ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਥ ਦੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦਾਣਾ ਵੰਡਣ
ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ । ਬੜਾ ਚਿਰ ਉਹ ਨਵਾਬ
ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਥੇ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ਪਿਛੋਂ ੧੭੪੫ ਈ.
ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣਾ ਵਖਰਾ ਜਥਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ।
ਵਖਰਾ ਜਥਾ ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ [੧੭੪੬ ਈ.] ਵਿਚ ਉਹਨੇ
ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਤੇ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਘਾ
ਹੋ ਗਿਆ ।

੨੬ ਮਾਰਚ, ੧੭੪੮ ਈ. [ਵਿਸਾਖੀ
ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਦਾ ਦੇ ਦਿਨ] ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਦੀ ਇਕ
ਜਥੇਬੰਦੀ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਤੇ ਯਾਰਾਂ ਮਿਸਲਾਂ
ਬਣਾਈਆਂ । ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਏਨਾ ਪ੍ਰਸਿਧ
ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਥ
[ਦਲ ਖਾਲਸਾ] ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ । ਯਾਰਾਂ
ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਉਤੇ 'ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ'
ਦੀ ਵਖਰੀ ਮਿਸਲ ਬਣੀ ।

ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਜਥੇ ਦਾ ਬਾਨੀ
ਮਿਸਲ ਦਾ ਮੁਖ ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਹਲ੍ਹੇਵਾਲੀਆ [ਸ. ਜੱਸਾ
ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਮਾ] ਸੀ । ਪਰ ਜਦ ਜਥਿਆ

ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਬਣੀਆਂ, ਤਾਂ ਮਿਸਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ। ਸ. ਬਾਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮੁਲਕ ਵੀ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਬਣਿਆ। 'ਆਹਲੂ-ਵਾੜੀਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਉਸਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡ 'ਆਹਲੂ' ਤੋਂ ਉਸਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਜੁੜ ਗਿਆ ਸੀ।

ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ, ਲੁੱਟਾਂ ਤੇ ਮੱਲਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਸਨ। ਪਰ ਪਸ ਦ ਸਾਂਝੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵੇਲੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਥੱਲੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਸੋ ਪੰਥ ਦੀ ਹਰ ਵੱਡੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਰਿਹਾ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਦਾ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦਾ ਸੀ। ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸਲਾਬਤ ਖ਼ਾਂ ਤੇ ੧੭੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਏ।

੧੭੫੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਲੁਟਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾ ਲੁਟਿਆ। ੧੭੫੭ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਬਾਬਾ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਖੇ ਲਗ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਮੌਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਫੌਜਦਾਰ ਨਾਸਰ ਅਈ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਹਮਲੇ (ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਲੜਾਈ) ਤੋਂ ਮੇਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ, ਦਿਪਾਲਪੁਰਾ ਆਦਿ ਲੁਟੇ ਤੇ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਤੋਂ ਜਗਰਾਉਂ ਤੇ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖ਼ਾ ਖੁਹ ਲਏ। ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਫੌਜ ਉਤੇ ਜਿਹਲਮ ਕੰਢੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਦੱਕ ਫੁੜਾਈਆਂ। ਓਧਰੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਕੇ ਉਹਨੇ ਤਰਨ

ਤਾਰਨ ਤੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਵਿਚਲਾ ਇਛਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ।
ਜਦ ਉਬੇਦ ਖਾਂ ਨੇ ਗੁੱਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ,
ਤਾਂ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ
ਸ. ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਗਿਆ।

੨੨ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੬੧ ਈ. ਨੂੰ ਦੀਵਾਲੀ ਉਤੇ
ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੱਠੇ ਹੋਏ। ਅਕਾਲ ਤਖਤ ਗੁਰਮਤਾ ਪਾਸ
ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਅਰ-
ਦਾਸਾ ਸੋਧ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਸੂਬੇਦਾਰ
ਉਬੇਦ ਖਾਂ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਬੰਦ ਹੋ
ਬੈਠਾ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਤਖਤ ਉਤੇ ਬੈਠਾ
ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਇਆ

ਸ਼ਹਿਰ ਉਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ
ਕਰ ਲਿਆ। ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ
ਨੂੰ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ।
ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸਿੱਖ ਉਸਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਾਹੀ
ਟਕਸਾਲ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਸਿੱਕਾ
ਚਲਾਇਆ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ :—

ਸਿੱਕਾ ਜਦ ਦਰ ਜਹਾਂ ਬਛਵਲ ਅਕਾਲ।

ਮੁਲਕ ਆਹਮਦ ਗ੍ਰਿਫਤ ਜੱਸਾ ਕਲਾਲ।

ਬੜੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਰਖ ਕੇ, ਸਿੰਘ ਛੱਡ
ਕੇ ਜੰਡਿਆਲੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ।

ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ (ਪੰਜ ਫ਼ਰਵਰੀ, ੧੭੬੨
ਈ.) ਸਮੇਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਉਤੇ ਦਲੇ
ਖਾਲਸੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸ਼ਾਮਲ

ਸਨ । ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸਾਰੋ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸੀ । ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ 'ਤੇ ਬਾਈ ਫੱਟ ਲਗੇ* । ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦਾ ਬਦਲਾ ਉਹਨਾਂ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪਿਪਲੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੰਗ (੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੬੨ ਈ.) ਵਿਚ ਲਿਆ । ਓਥੇ ਅਬਦਾਲੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ।

ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਨਾਲ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੇ ਦੋ ਜਥੇ ਬਣਾਏ ਗਏ : ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਦਲ ਤੇ ਤਰਨਾ ਦਲ । ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਬਣਿਆ । ਇਸ ਦਲ ਵਿਚ ਛੇ ਮਿਸਲਾਂ (੧. ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ, ੨, ਸਿੰਘ ਪੁਰੀਆਂ, ੩. ਡੱਲੇਵਾਲੀਆਂ, ੪. ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ, ੫. ਨਸ਼ਾਨਾਂ ਵਾਲੀ, ੩ ੬, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ) ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ ।

ਵੱਡੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ 'ਹਰਿਮੰਦਰ' ਸਾਹਿਬ ਢਾਹ ਦਿਤਾ ਸੀ । ੧੭ ਹਰਿ ਮੰਦਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੬੩ ਈ. (ਕੱਤਕ ਸੁਦੀ ਤੇਰਾਂ) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪੰਥ ਨੇ ਫਿਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ, ਜਿਸਦੀ ਇੱਟ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਖੀ ਤੇ ਚੂਨਾ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਾਇਆ ।

*ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਖਾਏ ਬਾਈ ਘ ਇ ।

ਤੋ ਭੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੜਤੋ ਜਾਇ ।

ਭਾਈ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੰਗੂ (ਪ੍ਰ ਚੀਨ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼) ਪਨਾ ੨੫੪ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ (ਦਸੰਬਰ, ੧੭੬੩ ਈ.) ਦੇ ਅਖੀਰ ਪੰਥ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਛਤਹਿ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਲੀਡਰੀ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ* ਮਿਸਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਸਰਹਿੰਦ ਵੱਲ ਤੁਰੀਆਂ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਖੇੜੀ, ਮੁਰੰਡਾ ਆਦਿ ਛਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਹਿੰਦ ਛਤਹਿ ਨੂੰ ਜਾ ਘੇਰਿਆ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨ ਮਾਂ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣੀ ਚਾਹੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਏਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਨਾ ਫਸੇ। ਅੰਤ ਸਖਤ ਲੜਾਈ* ਵਿਚ (੧੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ.) ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜੈਨ ਮਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਸਾਰੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇੱਟ ਨਾਲ ਇੱਟ ਖੜਕਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਬਵੇਜਾ ਲੱਖ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਹਲੂਵਾਲੀ ਮਿਸਲ ਨੇ ਨਰਾਇਨਗੜ੍ਹ, ਭੜੋਗ, ਬਰਵਾਲੀਆਂ, ਜਗਰਾਉਂ, ਛਤਹਿਗੜ੍ਹ, ਆਦਿ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਏਸ ਕੰਮਾਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ, ਤਰਨਾ ਦਲ ਤਾਂ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਮਾਝੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਆਇਆ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਥੱਲੇ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਪਿਆ (ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ.)। ਸਹਾਰਨਪੁਰ,

*ਬਾਰੂਵੀਂ ਮਿਸਲ 'ਫੂਲਕੀਆਂ' ਦੀ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਬਾਨੀ ਬਾਬਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੀਆ ਸੀ।

†ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ?'

ਸ਼ਾਮਲੀ, ਕੰਦੇਵਾ, ਅੰਬਲੀ, ਮੀਰਾਂਪੁਰ, ਦੇਵਬੰਡ, ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਨਗਰ, ਜਵਾਲਾਪੁਰ, ਕਨਖਲ, ਲੰਢੇਰਾ, ਨਜੀਬਾਬਾਦ, ਨਗੀਨਾ, ਮੁਰਾਦਾਬਾਦ, ਚੰਦੌਸੀ, ਅਨੂਪ ਸ਼ਹਿਰ, ਗੜ੍ਹਮੁਕਤਸ਼ਰ ਆਦਿ ਲੁੱਟ ਕੇ ਸਿੰਘ ਫੇਰ ਸਰਹੰਦ ਆ ਬੈਠੇ ਤੇ ਲੱਗੇ ਗੁਰੂ-ਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਪੁੱਟਣ। ਏਥੇ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਪੋਤਰੇ—ਅਮਰ ਸਿੰਘ—ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ। ਏਸ ਖ਼ੁਮੀ ਵਿਚ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਈਸ਼ੜ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੀ ਭਟ ਕੀਤਾ।

ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਏਥੋਂ ਚੱਲਕੇ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ
ਆ ਬੈਠਾ। ਏਥੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਕਟੜਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਵਸਾਇਆ।

੧੭੬੩ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਬੁੱਢਾ ਦਲ ਨੇ ਫੇਰ ਜਮਨਾ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੫ ਈ. ਵਿਚ ਏਸ ਦਲ ਨੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਥੇਦਾਰੀ ਥੱਲੇ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੀ ਨਜੋਬੁੱਦੌਲਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਟ ਰਾਜਾ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਜੋਬੁੱਦੌਲਾ ਹਾਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਡੱਤਾ ਦੇ ਕੇ ਜਵਾਹਰ ਮੱਲ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਨਜਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ।

ਏਨੇ ਨੂੰ ਅਬਦਾਲੀ ਫੇਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਉਹਦੇ ਟਾਹਰੇ 'ਤੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਮਲਿਆ ਵਿਚ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ।

ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲਿਆਂ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿੱਖ, ਅਬਦਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਤਾਕਤਵਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ।

ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੇ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਇਲਾਕੇ ਮੱਲਣ ਵੱਲ ਲਾ ਦਿਤਾ। ਦੁੱਜੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਂਗ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵੀ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਗਏ। ੧੭੬੯ ਵਿਚ ਕਬਜ਼ੇ ੧੭੬੯ ਈ. ਤਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਸਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਰਾਇਨ ਗੜ੍ਹ, ਭੜੋਗ, ਬਰਵਾਲੀਆ, ਜਗਰਾਉਂ, ਕੋਟ ਈਸਾ ਖਾਂ, ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਈਸ਼ੜ ਆਦਿ ਸਰਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ। ਤਲਵੰਡੀ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਨੂਰ ਮਹਿਲ, ਭੰਗਾ ਬਲਾਚੇਰ, ਹੈਬਤਪੁਰ, ਚੌਲ੍ਹਾ, ਕਾਇਮ ਪੁਰ ਆਦਿ ੧੦ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ। ਸਿਰਹਾਲੀ, ਗੋਇੰਦਵਾਲ, ਫਤਹਿ-ਆਬਾਦ, ਕੋਟ ਮਾਹਮੂਦ ਖਾਂ, ਜਲਾਣਾਬਾਦ, ਵੈਰੋਵਾਲ, ਮਹਿਤਾਬ ਕੋਟ, ਬੁੰਡਾਲਾ, ਸਠਿਆਲਾ, ਬੁਤਾਲਾ ਆਦਿ ਬਾਰੀ ਦੁਆਬ ਵਿਚ।

ਅਬਦਾਲੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਯਤਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਬਿਮਾਸ ਕੋਢੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਹੂਰਾ ਕੋਲ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਹੂਰਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਸ ਵਿਚ ਲੜੇ। ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਹੂਰਾ ਆਪਣੇ ਮਦਦੀ ਸ. ਕਘੋਲ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਏ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ।

੧੭੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਅੱਚਲ
 (ਬਟ ਲੇ ਕੋਲ) ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਆਇਆ।
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜੀਏ ਦੇ
 ਭਰਾਵਾਂ (ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ, ਮਾਲੀ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ, ਜ਼ਖਮੀ
 ਕਰਕੇ ਫੜ ਲਿਆ। ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ
 ਰਾਜਧਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦਪੁਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਗਏ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ
 ਰਾਮਗੜੀਆ ਉਸਨੂੰ ਬੜੇ ਆਦਰ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਆਪਣੇ
 ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦੀ ਉਹਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਵਜੋਂ
 ਘੋੜਾ ਤੇ ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਫਤਹਿਆਬਾਦ
 ਵਿਚ ਪੁੱਚਾ ਦਿਤਾ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦਾ
 ਵੈਰ ਵਧੇਰੇ ਵਧ ਗਿਆ। ਕਨ੍ਹਈਆਂ ਦਾ ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਨਾਲ
 ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬੜਾ ਵਿਰੋਧ ਸੀ। ਸੰ (੧੭੭੬
 ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਦਾ
 ਇਲਾਕਾ ਖੋਹਿਆ ਈ.) ਜੈ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਬਖਸ਼
 ਸਿੰਘ ਕਨ੍ਹਈਏ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ,
 ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਆ, ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਕਟੋਚੀਆ, ਆਦਿ
 ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਰਾਮਗੜੀਆਂ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ
 ਪੁਰਾ, ਕਲਾਨੌਰ ਤੇ ਬਟਾਲਾ ਕੋਲ ਬੜੀਆਂ ਸਖਤ ਲੜਾਈਆਂ
 ਹੋਈਆਂ। ਏਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਰਾਮਗੜੀਏ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਰ ਗਏ।
 ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਹਿਜਰਤ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ
 ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਵੰਡ ਲਿਆ।

ਕਪੂਰਥਲਾ ਰਾਏ ਇਬਰਾਹੀਮ ਭੱਟੀ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਸ

ਤੇ ਉਸਦਾ ਉਦਾਲਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ । ੧੭੭੭
 ਕਪੂਰਥਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਈ. ਵਿਚ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ
 ਇਬਰਾਹੀਮ ਤੋਂ ਕਪੂਰਥਲਾ ਖੋਹ ਲਿਆ
 ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ* । ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ
 ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਛਤਹਿਆਬਾਦ ਸੀ ।

ਅੰਤ ਉਹ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ, ਪੰਥ ਦਾ
 ਜਥੇਦਾਰ, ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸੈਨਾ-
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਪਤੀ, ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
 ੧੭੮੩ ਈ. (੧੮੪੦ ਬਿ:) ਨੂੰ ਸੁਰਗ-
 ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ† । ਉਸਦੀ ਸਮਾਧ ਬਾਬੇ ਅਟੱਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੈ ।
 ਉਹ ਬੜਾ ਖੂਬਸੂਰਤ ਉੱਚਾ ਲੰਮਾ ਜਵਾਨ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਸਰੀਰ ਬੜਾ
 ਵਜ਼ਨੀ ਤੇ ਚਿਹਰਾ ਸਾਹੀ ਰੁਅਬ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀਆਂ ਬਾਹੀਂ
 ਗੋਡਿਆਂ ਤਕ ਲੰਮੀਆਂ ਸਨ । ਉਸਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਵੇਰ ਵੇਲੇ (ਇਕ
 ਡੰਗ ਦੀ) ਇਕ ਸੇਰ ਮੱਖਣ ਤੇ ਅੱਧਾ ਬੱਕਰਾ ਸੀ । ਉਸਨੇ ਬਚਪਨ
 ਗ਼ਰੀਬੀ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ ਸੀ, ਸੋ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੬; ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪੭ ।

†ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੬; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੦੧; ਪੰਜਾਬ
 ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੧੨. ਭਗਵਾਨਦਾਸ (ਰਊਸਾਏ ਬਾ-ਅਖ਼ਤਿਆਰ
 ਵਾ ਨਾਮੀ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਪੰਜਾਬ, ਕਰਨਲ ਚਾਰਲਸ ਫ਼ਰਾਂਬਿਸ਼ ਮੈਲਿਸੀ
 ਦੀ ਕਤਾਬ ਦਾ ਉਰਦੂ ਤਰਜਮਾ, ਉਲਥਾਕਾਰ ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ
 ਚੀਫ਼ ਜੱਜ ਕਪੂਰਥਲਾ, ਛਪੀ ੧੮੯੪ ਈ:), ਪੰਨਾ ੩੯ ।

ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਦਾਤਾ ਬਣ ਕੇ ਰਿਹਾ। ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਰੋਸ਼ਮੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਕਪੜਾ ਇਕ ਵਾਰ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹ ਦੁੱਜੀ ਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹਿਨਦਾ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਪੁਸ਼ਾਕ (ਨਵੀਂ ਹੀ) ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਤਹਿਤਾਂ ਜਾਂ ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਨਵੇਂ ਸੂਰਜ ਨਵੀਂ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਦੁਸ਼ਮਣ ਵਾਸਤੇ ਮੌਤ ਵਰਗਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਪਰਜਾ ਵਾਸਤੇ ਪਿਤਾ ਵਰਗਾ ਦਿਆਲੂ ਸੀ। ਉਹ ਸੁਭਾਂ ਦਾ 'ਨਿਰਭਉ' ਤੇ 'ਨਿਰਵੈਰ' ਸੀ। ਉਸਦੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੌਕਰ ਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਤੀਰ ਤੇ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਪੱਕਾ ਨਸ਼ਾਨਚੀ ਸੀ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਸਦਾ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਲੜਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਕਈ ਹਮਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਤੋਂ ਢੱਕਾਂ ਛੁਡਾਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਖਰਚ ਦੇ ਕੇ ਘਰੇ ਘਰੀ ਪੁਚਾਈਆਂ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹਨੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਦਿਲ ਜਿੱਤ ਲਏ ਸਨ।*

ਸ. ਜੱਨਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਕੇਵਲ ਦੋ ਲੜਕੀਆਂ ਹੀ ਸਨ, ਲੜਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੋ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਉਸਦੇ ਸਕੇ ਤਾਏ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ) ਦਾ ਪੜੋਤਰਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆਂ†।

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨੇ ੩੧੬—੭; ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪੭; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੧੯੩।

†ਵੇਖੋ ਬੰਸਾਵਲੀ।

ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਸ. ਭਾਗ
 ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕਈ
 ਵਾਰ ਉਹ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਇਕੱਲਾ
 ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਕੇ ਦੇ
 ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।
 ਜਦ ਉਹ ਆਪ ਤਖਤ 'ਤੇ ਬੈਠਾ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
 ਬੜੀ ਖੂਬੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਇਆ। ਰਾਮਗੜੀਆਂ ਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਨਾਲ
 ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਲੜਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਮਾਨ ਦਿਆਂ ਹਮਲਿਆਂ
 ਵੇਲੇ ਉਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਰਹਿੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਮਿਸਲਾਂ ਦੀ
 ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ਉਹ ੧੮੦੧ ਈ. (੧੮੫੮ ਬਿ.)
 ਵਿਚ ਕਪੂਰਥਲੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ*। ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ
 ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਿਸਲ ਦਾ ਲੀਡਰ ਬਣਿਆ।

ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮ
 ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੈ। ਉਹ
 ਲਗਭਗ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਸਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ
 ਮਿੱਤਰ ਰਿਹਾ। ੧੮੦੨ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਘਰ ਟਿੱਕਾ
 ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਏਸ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
 ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੇ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਗਿਆ। ਸ. ਫਤਹਿ
 ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫਤਹਿਆਬਾਦ ਵਿਚ ਸੀ। ਸ਼ੇਰੇ

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੭; ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੦੫;
 ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੧੬; ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੬।

ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਬੁਲਾਇਆ । ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ
 ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ।
 ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਭਰੋਂ ਬਣ ਕੇ ਪੱਗਾਂ ਵਟਾਈਆਂ ਤੇ ਇਸ
 ਪੱਗ ਵਟਾਈ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਉਮਰ ਭਰ ਨਿਭ ਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਣ
 ਕੀਤੇ । ਏਥੋਂ ਹੀ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ
 ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਪਿੰਡੀ ਭੱਟੀਆਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ
 ਦਿਤੀ । ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ. ਫਤਹਿ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ ਗਿਆ । ਫਿਰ
 ਧੰਨੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਵੀ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ । ਰਾਹ ਵਿਚ ਚਨਿਓਟ ਆਦਿ ਫਤਹਿ
 ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੋਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੇ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੮੦੨ ਈ.) ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
 ਨੇ ਕਸੂਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਤਹਿ ਹਾਸਲ
 ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਾਮੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਈਨ ਮਨਾਈ । ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਵੀ
 ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੀ ।

੧੮੦੩ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਹਰਿ
 ਫਗਵਾੜੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਦੁਆਰਾ ਗਿਆ । ਓਥੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ-
 ਉਹਨੇ ਫਗਵਾੜਾ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ. ਫਤਹਿ
 ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਦਿਤਾ । ਏਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
 ਕਪੂਰਥਲੇ ਆ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਕਈ ਦਿਨ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ
 ਰਿਹਾ ।

੧੮੦੪ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਵਿਚੋਲਾ ਬਣ ਕੇ
 ਹੁਲਕਰ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾਈ ਸੀ । ਏਸ ਕਾਰਨ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੬ ਈ.,

ਨੂੰ ਮਿੱਤਰਾਚਾਰੀ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਵੀ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ।

੧੮੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਜਦ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਂਭੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਭਗੜਾ ਨਿਬੇੜਨ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸੀ। ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਹਾਕਮ ਕੋਲੋਂ ਕਈ ਪਿੰਡ ਖੋਹ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤੇ। ਫਿਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਦੁੱਜੀ ਮੁਹਿੰਮ (੧੮੦੭ ਈ) ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਰਾਇਣ ਗੜ੍ਹ ਫਤਹਿ ਕਰਕੇ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ।

੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੋਬਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਹ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਗਿਆ ਸੀ*।

ਹੋਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ।

ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਏਜੰਟ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਬੜਾ ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਸੁਭਾ ਦਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਲਾਹੌਰਾਂ ਝੂਠੀਆਂ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਤੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਖਬਰਾਂ ਭੇਜੀਆਂ, ਕਿ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸ.

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੮; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਚ, ਪੰਨਾ ੫੨੬।

ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਡਰ ਕੇ ਕਪੂਰਥਲਿਓਂ ਨੱਸਕੇ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਜਗਰਾਓਂ ਚਲਾ ਗਿਆ (੨੭ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੨੫ ਈ.*)। ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਉਸਦੇ ੪੫੪ ਪਿੰਡ ਸਨ। ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਕੋਲੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਏਜੰਟ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਇਹ ਖਬਰਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਬੜਾ ਹੈਰਾਨ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਵੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਸੋਢੀ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਸੋਢੀ ਨੇ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ, ਕਿ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੱਗ-ਵੱਟ ਭਰੋਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹਵੇ। ਉਸਨੇ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਚੱਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਸੰਭਾਲੇ। ਸਭ ਭੁਲੇਖੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ, ਤਾਂ ੧੮੨੭ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੱਗੋਂ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਵਾਗਤ ਵਾਸਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ, ਚਰਨੀ ਢਹਿ ਪਿਆ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਹੋਝ ਆ ਗਏ। ਉਹਨੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਠਾ ਕੇ ਤਖਤ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਬਿਠਾ ਲਿਆ। ਗੁੱਸਾ ਗਿਲੂਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਹੋਏ ਵਾਲਾ ਹਾਥੀ, ਮੋਤੀ-

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼ ਪੰਨਾ ੫੩੪।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੩੬।

‡ਕਨਿੰਘਮ, ਪੰਨਾ ੧੮੨।

ਮਾਲਾ ਤੇ ਰੇਸਮੀ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿਤਾ । ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਉਸਨੂੰ
ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ।

ਇਹ ਸਾਰੇ ਭੁਲੇਖੇ ਕਾਦਰ ਬਖਸ਼ ਨੇ ਪਾਏ ਸਨ । ਪਰ ਉਹ
ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ । ਸੰ. ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹਦੇ
ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਜੁਰਮਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰਲੀ ਉਮਰ ਸ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਪੂਰਥਲੇ
ਵਿਚ ਅਮਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰੀ । ਉਹ ਅਕਤੂਬਰ,
ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ੧੮੩੭ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ*, ਤਾਂ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਦਾ
ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਤੇ
ਮਗਰਲੇ ਨੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ
ਪ੍ਰਣ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਭੇਟ ਕੀਤਾ । ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਛੋਟਾ
ਭਰੋਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਆਪ ਰਾਜਾ ਬਣਨਾ
ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭਗੜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਾਸਤੇ ਉਹਨੇ ਰਾਜਾ
ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਨ ਦੀ ਗੋਂਦ
ਬਣਾਈ । ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਕੁਛ ਨੌਕਰਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜੇ ਉੱਤੇ
ਕਾਤਲਾਨਾ ਹਮਲਾ ਕਰਾ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਵਿਚ
ਸਫਲ ਨਾ ਹੋਇਆ । ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੋਹਾ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ
ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ । ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹਨੇ ਰਾਜਾ

* ਪੰਜਾਬ; ਰਾਜਾ; ਪੰਨਾ ੫੩੮ ।

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਜੋਂ ਜਾਗੀਰ ਘਟਾ ਦਿਤੀ। ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਖਤ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆ, ਤਾਂ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਆ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਖੁਸ਼ਾਮਦ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ, ਜਾਂ ਘਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਅੱਧਾ ਰਾਜ ਉਸਨੂੰ ਦੁਆਇਆ ਜਾਵੇ। ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਮੁਕੱਦਮੇ ਦਾ ਅਜੇ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਜਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਸਤੀ ਉਲਟ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਡੁੱਬ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ* (੨੮ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੧ ਈ.)।

ਜਦ ੧੮੪੫ ਈ. ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅੰਦਰਖਾਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੋਸਤੀ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਤੇ ਫੌਜੀ ਹਾਲ ਭੇਜਦਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨਾਲ ਜਾ ਮਿਲੀ। ਜਦ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੇਸ਼-ਦਰੋਹ ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਹਾਰ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਉਹ ਇਲਾਕੇ (੫੬੫੦੦੦ ਰੁਪਏ

*ਲੜੀਫ, ਪੰਨਾ ੩-੯; ਮੈਕਗਰੇਗਰ, ਪੰਨਾ ੧੪੬; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਪੰਨਾ ੨੧੫, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਖ਼, ਪੰਨਾ ੫੩੬।

ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦੇ*) ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਏ, ਜੋ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਖੱਬੇ ਹੱਥ (ਦੱਖਣ ਵੱਲ) ਸਨ। ੯ ਮਾਰਚ, ੧੮੪੬ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਸਾਰਾ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਚਲੀ ਗਈ। ਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੂੰ ੪੦੦ ਸਵਾਰ ਤੇ ੫੦੦ ਪੈਦਲ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਸ ਫੌਜ ਦੇ ਖਰਚ ਵਜੋਂ ੧੧੨੮੦੦ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਹੋਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ੪੬੪੬੬੦ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ।

ਸੱਖਾਂ ਦੀ ਦੁੱਜੀ ਲੜਾਈ
ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੂਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਉਹਨੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਅਜੇਹੀ ਆਗਿਆ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਏਸ ਮਦਦ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ 'ਰਾਜਾ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਬਹਾਦੁਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

*ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੪੬।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੪੬।

੧੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੫੨ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ
 ਰਾ. ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ*, ਤਾਂ
 ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲੇ
 ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

੧੮੫੭ ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੇ
 ਭਾਈ ਸ. ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ
 ਗ਼ਦਰ ਦੇ ਇਨਾਮ ਬੜੀ ਮਦਲ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ
 ਸਾਲਾਨਾ ਖ਼ਰਾਜ ੧੩੨੦੦੦ ਰੁਪਏ ਦੀ ਥਾਂ ਘਟਾ ਕੇ ੨੫ ਹਜ਼ਾਰ
 ਸਾਲਾਨਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਰਾਜੇ ਨੂੰ ੧੫ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਖਿਲਅਤ, ਦੋ
 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਫ਼ੌਜ ਵਾਸਤੇ ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀਆਂ ਯੂ. ਪੀ.
 ਵਿਚ ਦੋ ਰਿਆਸਤਾਂ ਬੰਦੀ ਤੇ ਬਠੌਲੀ ਦਿਤੀਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਜੇ
 ਨੂੰ ਯਾਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਦਾ ਹੱਕ ਤੇ "ਫ਼ਰਜ਼ੰਦ ਦਿਲਬੰਦ,
 ਰਾਸਖ਼ ਉਲ ਇਤਕਾਦ, ਰਾਜਾਇ ਰਾਜਗਾਨ, ਰਾਜਾ ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ
 ਬਹਾਦੁਰ" ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਸ: ਬਿਕ੍ਰਮਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯੂ. ਪੀ.
 ਜ਼ਿਲਾ ਭੜਾਇਚ ਵਿਚ ੪੫ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਮਿਲੀ।
 ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ (੧੮੬੨
 ਈ.)।

੧੭ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੬੪ ਈ. ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ
 ਸਤਾਰਾਏ ਹਿੰਦ ਹਿੰਦ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਕਰਕੇ ਕਈ ਰਈਸਾਂ
 ਨੂੰ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤੇ। ਏਥੇ ਰਾ: ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
 'ਸਤਾਰਾ-ਇ-ਹਿੰਦ' (Star of India) ਦਾ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪਨਾ ੫੫੦।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨੇ ੫੭੮-੮੯।

ਖ਼ਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

੧੮੭੦ ਈ. ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਰਾ. ਰਨਧੀਰ ਸਿੰਘ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਟਿੱਕਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਵਲਾਇਤ ਦੀ ਸੈਰ ਵਾਸਤੇ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ।
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਦੋ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੭੦ ਈ. ਅਦਨ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ 'ਤੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਕਪੂਰਥਲੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ ।

ਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਮਾਗੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਪੰਜ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੭੭ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਭਾਂ ਉਹਦਾ ਪੰਜ ਮਾ. ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ । ਉਹਦੀ ਬਾਲ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਕ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਰਿਹਾ । ੧੮੯੦ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੂੰ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ । ੧੯੧੧ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

ਪੰਦਰਾਂ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਗਿਆ । ਪੰਜ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲਾ ਪੈਪਸੂ (ਪਟਿਆਲਾ, ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ) ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਮਰ ਭਰ ਵਾਸਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਜਪਰਮੁੱਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ।

ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵੱਲੋਂ ਮਰਾਹਾਜ਼ਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ (ਅਲਾਉਂਸ) ਦੇ ਲੱਖ, ਸੱਤਰ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪੈ* ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉਤੇ ਉਸਦੇ ਹੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੇ ਗਏ।

ਆਖ਼ਰੀ ਮ. ਸਰ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ ੧੮੪੯ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

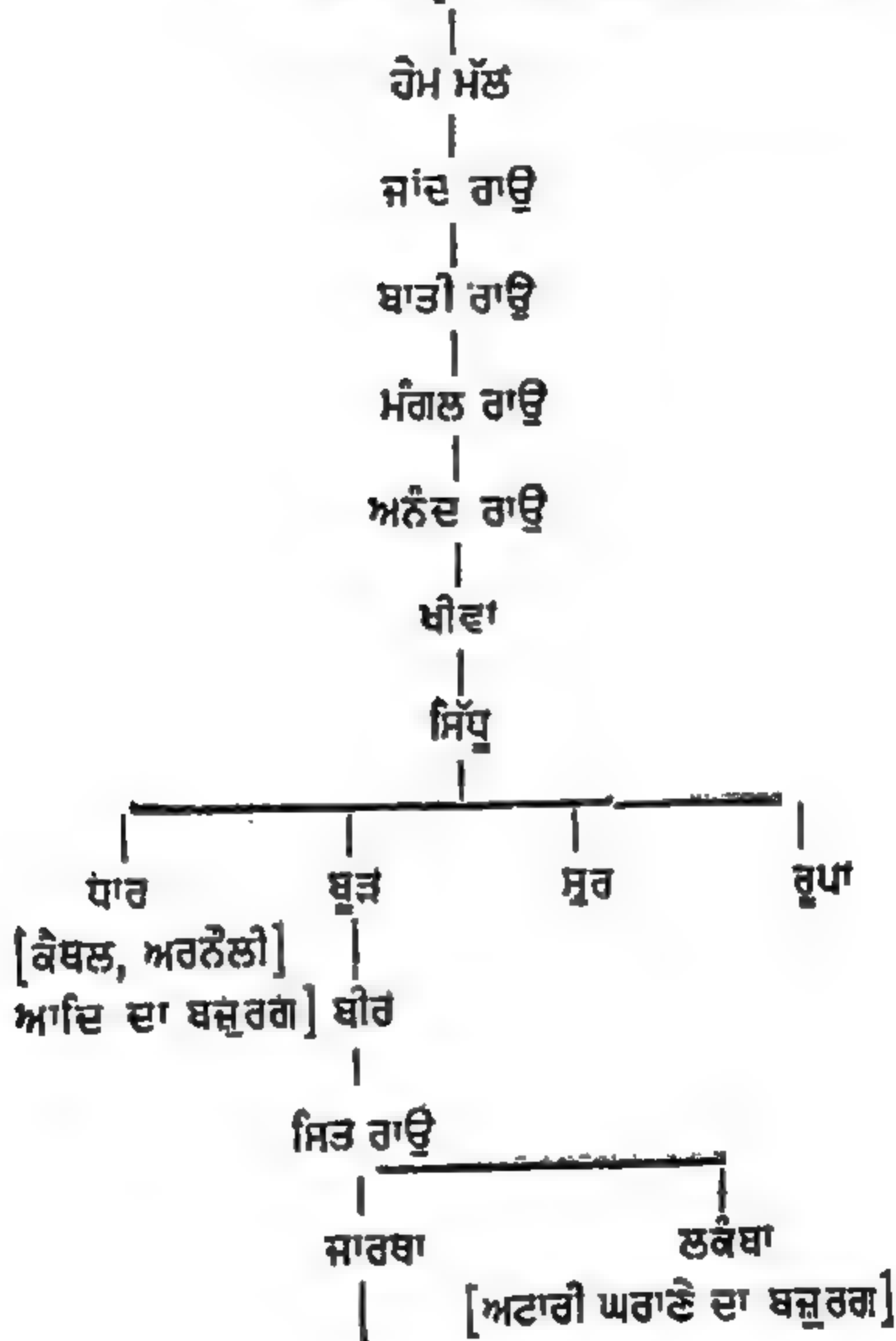
*White Paper on Indian States (by Govt. of India Ministry of States, 1950) PP. 272 & 391.

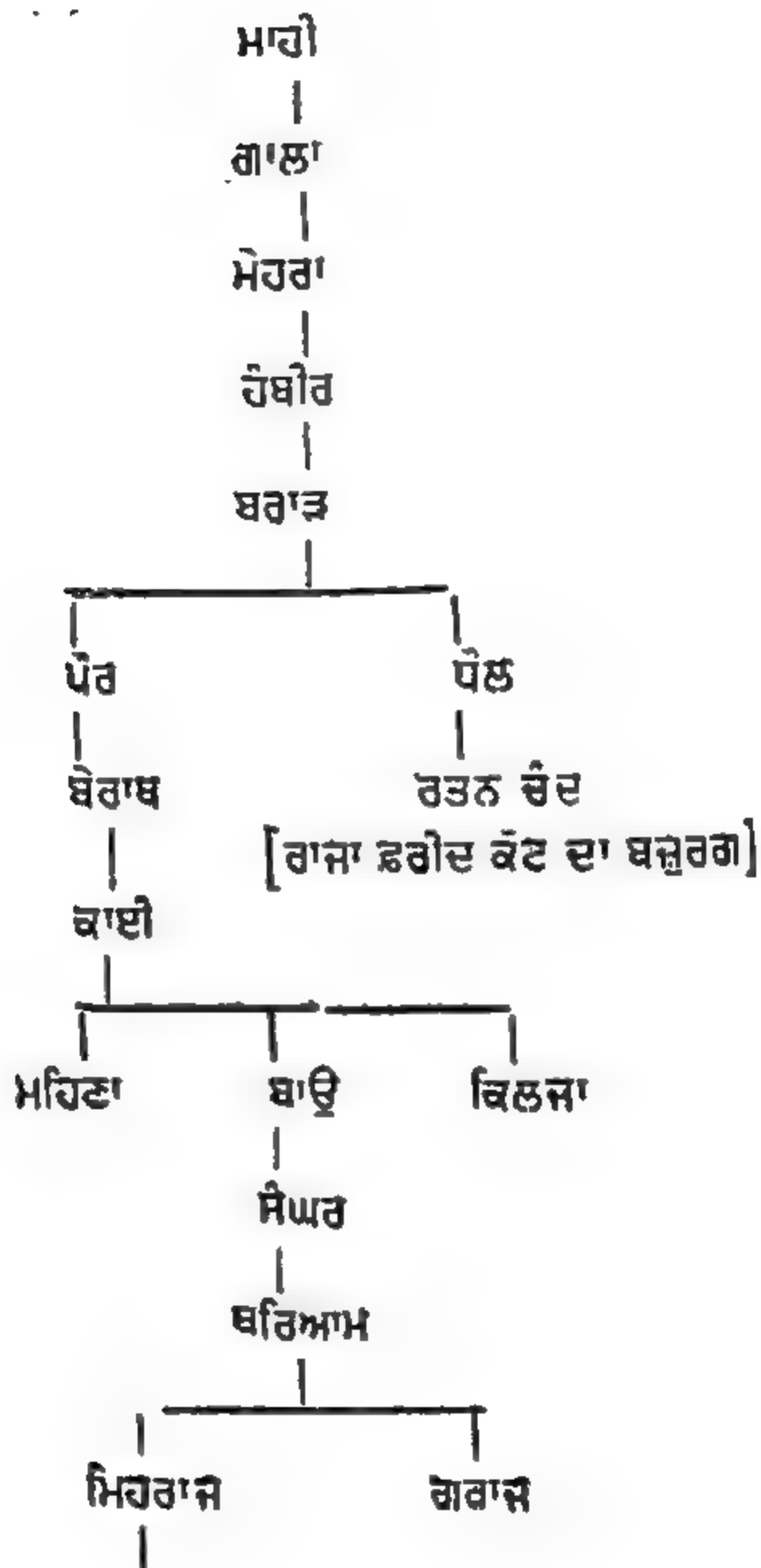
†White Paper on Indian States, [1950], P. 270.

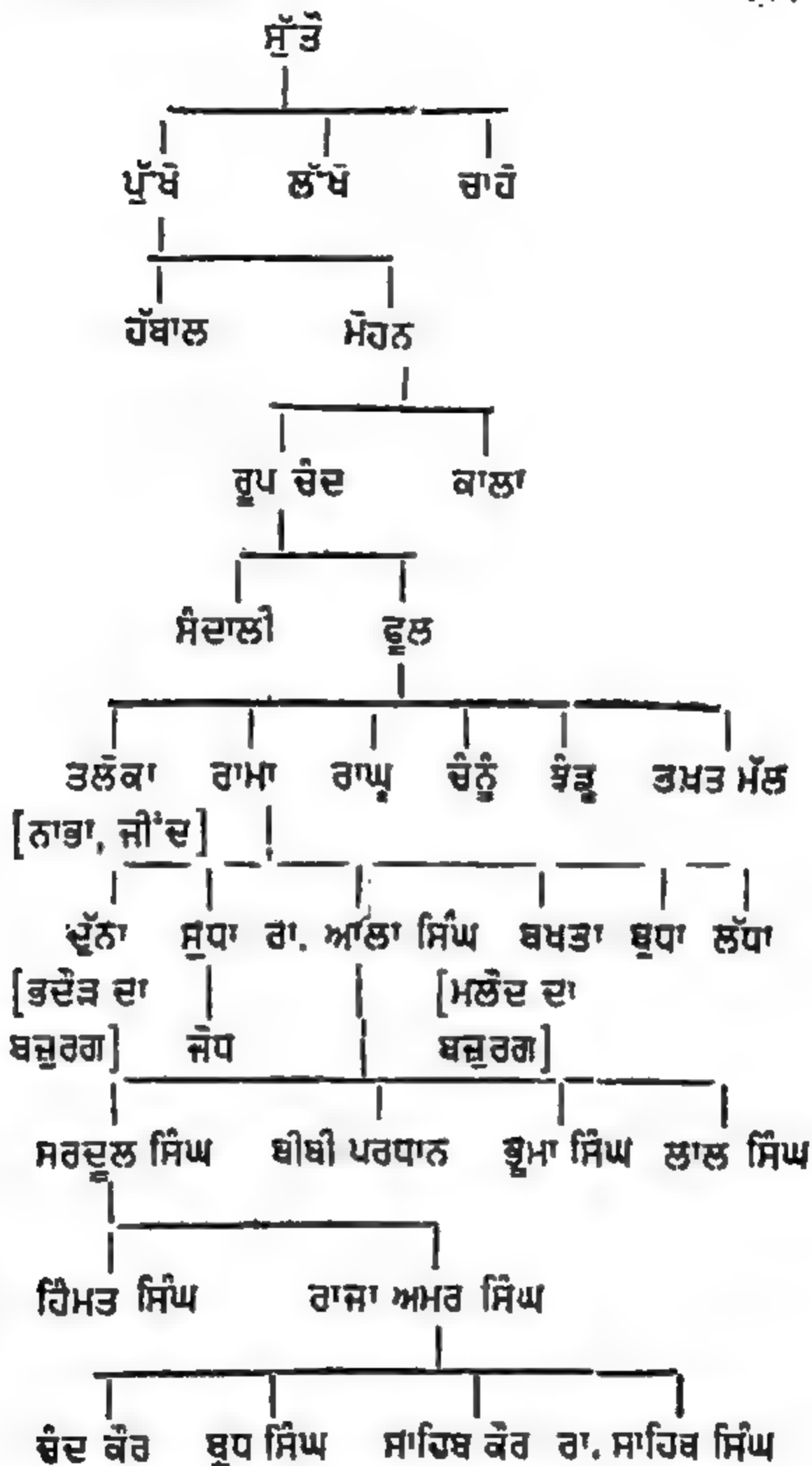
੧੨. ਮਿਸਲ ਫੂਲਕਿਆ

ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ

ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ [ਜਿਸਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਸਾਇਆ]

ਬੰਸਾਵਲੀ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਫਰੀਦ ਕੋਟ, ਭਦੋੜ, ਅਰਨੌਲੀ, ਕੈਥਲ, ਮਲੋਦਾ, ਦਿਆਲਪੁਰਾ, ਬਡਰੁੱਖਾ, ਅਟਾਰੀ, ਆਦਿ ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ ਘਰਾਣੇ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ (ਜਿਸਨੇ ਜੈਸਲਮੇਰ ਵਸਾਇਆ) ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧੂ ਜੱਟ ਬਣ ਗਏ।

ਮੋਹਨ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ : ਰੂਪ ਚੰਦ ਤੇ ਕਾਲਾ। ੧੬੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਮੋਹਨ ਤੇ ਰੂਪ ਚੰਦ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਰੂਪ ਚੰਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪੁੱਤਰ—ਸੰਦਾਲੀ ਤੇ ਫੂਲ— ਅਜੇ ਬਾਲਕ ਸਨ, ਸੋ ਕਾਲਾ (ਸਰਪ੍ਰਸਤ) ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ। ਉਹ ਇਕਵਾਰ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਲੈ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਬਾਲਕਾਂ (ਫੂਲ ਤੇ ਸੰਦਾਲੀ) ਨੇ ਢਿੱਡ ਵਜਾ ਕੇ ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਨੇ 'ਰਾਜ' ਦਾ ਵਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ, 'ਫੂਲ ਬੜਾ ਵਧੇ ਫੁੱਲੇਗਾ'।

ਫੂਲ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਨੱਗਰ 'ਫੂਲ' ਵਸਾਇਆ। ਫੂਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ*। ਉਸਨੇ ਤਾਕਤ ਵਧਾ ਕੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਮੁਸਲਮ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦਿਤੀ। ਇਕੇਰਾਂ ਉਹਨੇ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੭।

ਜਗਰਾਉਂ ਦੇ ਸਾਹੀ ਫੌਜਦਾਰ ਨੂੰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸੂਬੇਦਾਰ ਨੇ ਫੂਲ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੀ ੧੬੫੨ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ* ।

ਫੂਲ ਦੇ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ (ਤਲੋਕਾ ਤੇ ਰਾਮਾ ਪਹਿਲੀ ਇਸਤਰੀ ਮਾਈ 'ਬਾਲੀ' ਵਿਚੋਂ ਤੇ ਛੋਟੇ ਚਾਰੇ ਦੂਜੀ ਇਸਤਰੀ ਮਾਈ 'ਰੱਜੀ') ਵਿਚੋਂ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਤਲੋਕਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ।
 ਤਲੋਕਾ ਉਹਨੇ ਛੋਟੇ ਚੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਗੁਮਟੀ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਰਾਮੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ੧੬੮੦ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਦਾਦੇ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ ਪਿੰਡ 'ਕਾਈ ਰੂਪਾ' ਵਸਾਇਆ। ਕਈਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ 'ਭਾਈ ਰੂਪਾ' ਰੂਪ ਚੰਦ ਨੇ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਕੁਛ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਿੰਡ ਭਾਈ ਰੂਪਾ ਤਲੋਕੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਕੇ ਰਾਮੇ ਨੇ ਪਿੰਡ ਰਾਮਪੁਰਾ ਵਸਾ ਲਿਆ।

ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਬੜਾ ਰਸੂਖ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਸਫ਼ਾਰਸ਼ ਨਾਲ ਗਵਰਨਰ ਸਰ-
 ਰਾਮਾ ਹਿੰਦ ਨੇ ਰਾਮੇ ਨੂੰ ਇਲਾਕਾ ਜੰਗਲ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਚੌਧਰੀ ਰਾਮੇ ਨੇ ਕੋਟ ਈਸਾ ਖਾਂ ਤੇ ਰਾਏ ਕੋਟ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਕਈਵਾਰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਵਸਾ ਲਿਆ। ਤਾਂ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਹਿੱਸਾ ਮੰਗਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਅੰਤ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਹੋ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਪਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮੇ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਹੱਥੋਂ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ੧੭੧੪ ਈ.

*ਲਤੀਫ਼ ਪੰਨ ੩੨੬, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੮।

ਰਾਮਾ ਕਤਲ

ਵਿਚ ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ-ਉਗਰ ਸੈਨ, ਬੀਰੂ
ਆਦਿ-ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਰਾਮੇ ਨੂੰ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਵਿਚ
ਘਰ ਕੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ* ।

ਚੌਧਰੀ ਰਾਮੇ ਦੇ ਛੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ :--ਦੁੱਨਾ, ਸੁੱਧਾ, ਆਲਾ ਸਿੰਘ,
ਬਖਤਾ, ਬੁਧਾ ਤੇ ਲੱਧਾ । ਦੁੱਨੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਭਦੇੜੀਏ ਸਰਦਾਰ
ਸਨ । ਸੁੱਧਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ੧੭੨੯ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ
ਕਰ ਗਏ । ਤੀਸਰਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਸਭ ਤੋਂ
ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਮਵਰ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਉਸਦਾ ਜਨਮ ੧੬੯੫
ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ
ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਖੂਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਕੀਤਾ । ਪਿੰਡ
'ਗੁਮਟੀ' ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਉਗਰ ਸੈਨ, ਬੀਰੂ ਤੇ ਕਮੋਲਾ ਨੂੰ ਘੇਰ
ਲਿਆ । ਉਗਰ ਸੈਨ ਤਾਂ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤੇ ਦੁੱਜੇ
ਦੋਵੇਂ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਗਏ ।

੧੭੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭਦੇੜ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਦੁੱਨਾ
ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਉਜੜਿਆ
ਬਰਨਾਲਾ ਵਸਾਇਆ ਹੋਇਆ ਬਰਨਾਲਾ ਦੁਬਾਰਾ ਵਸਾ ਕੇ
ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ
ਕੋਲ ਸਿਰਫ ੩੦ ਪਿੰਡ ਸਨ† । ੧੭੨੭ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼; ਪੰਨਾ ੧੩, ਲਤੀਫ ਪੰਨਾ ੩੨੬, ਰਾਜ
ਖਾਲਸਾ; ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੧ ।

†ਲਤੀਫ, ਪੰਨਾ, ੩੨੬ ।

‡ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੧੩੪ (ਹਵਾਲਾ ਕਰਮ
ਸਿੰਘ) ।

ਲੋਂਗੋਵਾਲ ਆਦਿ ਹੋਰ ਕਈ ਉਜੜੇ ਹੋਏ ਪਿੰਡ ਦੁਬਾਰਾ ਵਸਾਏ ।
 ਉਸਦੀ ਦਿਨੋਂਦਿਨ ਤਾਕਤ ਵਧਦੀ ਵੇਖਕੇ ਰਾਏਕੋਟ ਦਾ ਰਾਏਕੱਲ੍ਹਾ,
 ਹਲਵਾਰੇ ਦਾ ਦਲੇਲ ਖਾਂ, ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਫਤਹਿ
 ਅਸਦ ਅਲੀ ਦੀ ਖਾਂ, ਮਲਸੀਆਂ ਦਾ ਕੁਤਬਦੀਨ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ
 ਚੜ੍ਹਾਈ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਜਮਾਲ ਖਾਂ, ਜਾਲੰਧਰ ਦਾ ਫੌਜਦਾਰ ਸੱਯਦ
 ਅਸਦ ਅਲੀ ਖਾਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ੧੭੩੧
 ਈ. ਵਿਚ ਬਰਨਾਲੇ 'ਤੇ ਆ ਪਏ । ਸ. ਆਲਾ ਨੇ ਆਪਣੀ
 ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਮਾਝੇ ਦੇ ਸਿਖ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਸੋ ਸਖਤ
 ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਸਦ ਅਲੀ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ
 ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਏ ।
 ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਤੇ ਕਈ
 ਹੋਰ ਪਿੰਡ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ । ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਸਨੇ ਕੁਛ
 ਪਿੰਡ ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਏ ।

੧੭੩੫ ਈ. ਵਿਚ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ
 ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦਲ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਉਤਰਿਆ ।
 ਫੜਿਆ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ
 ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਾਇਆ, ਸਾਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਾਇਆ,
 ਬਸਤਰ ਭੇਟ ਕੀਤੇ ਤੇ ਸਣੇ ਪਰਵਾਰ ਨਵਾਬ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ । ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪੰਥ ਨਾਲ ਉਸਦੀ
 ਪੱਕੀ ਸਾਂਝ ਹੋ ਗਈ ।

ਗਵਰਨਰ ਸਰਹਿੰਦ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਰੁਹੇਲਾ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ

ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਾਏ ਕੋਟ ਦੇ ਰਾਏ ਕੱਲ੍ਹਾ ਨੂੰ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਸਤ ਦਿਤੀ। ਫਿਰ ਧੌਖੇ ਨਾਲ ਅਲੀ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਬਰਨਾਲਾ ਲੁੱਟ ਲਿਆ। ਉਥੇ ਉਹ ਲਗਭਗ ਦੋ ਸਾਲ (੧੭੪੫ ਤੋਂ ੧੭੪੭ ਤਕ*) ਕੈਦ ਰਿਹਾ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪਰਸਾਦ ਲੈ ਜਾਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਅੰਦਰ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਤੇ ਉਸਦੇ ਆਪ ਪਾਲਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੋਸ ਬਦਲ ਕੇ ਸ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ।

ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ ੧੭੪੬ ਈ. ਵਿਚ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ ਬਣਾਇਆ। ੧੭੫੨ ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਜਰਨੈਲ ਸ. ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਕਾਲੇਕਾ ਨੇ ਸਨੌਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਗਣਾ ਸਨੌਰ ਦੇ ੮੪ ਪਿੰਡ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਪਟਿਆਲਾ ਗਏ। ਏਸੇ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਉਥੇ ਕੱਚਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਉਥੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਬਣਾਇਆ। ੧੭੫੪ ਈ. ਵਿਚ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 'ਦਲ ਖਾਲਸਾ' ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਲਾਡਾ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖਾਂ ਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਸਨ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਦਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਪਹਿਲਾ, ਪੰਨਾ ੩੫੧

ਕੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ ।

੧੭੫੭ ਈ. ਵਿਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਨਾਸਰ ਖਾਂ ਕਤਲ
 ਖਾਂ, ਹਿਸਾਰ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਨਾਸਰ ਖਾਂ ਨੂੰ
 ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਇਆ । ਧਰਸੋਲ ਦੇ ਕੋਲ
 ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਸਰ ਖਾਂ
 ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹਦੀ ਫੌਜ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ
 ਗਈ । ਫਿਰ ਸਮਾਣੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਫਰੀਦ ਖਾਂ ਨੂੰ
 ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉਸਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ
 ਸੁਨਾਮ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ । ੧੭੫੮ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਨਾਮ
 ਉੱਤੇ ਵੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ।

ਫਰਵਰੀ, ੧੭੬੨ ਈ. ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ
 ਥੱਲੂਘਾਰਾ ਹੋਇਆ । ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੱਖ
 ਮਾਰੇ ਗਏ । ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਕਿਸੇ
 ਧਿਰ ਦੀ ਵੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ । ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ
 ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਬਰਨਾਲਾ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਫੜਨ ਵਾਸਤੇ ਫੌਜ ਭੇਜੀ । ਉਹ ਆਪ ਹੀ
 ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ
 ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ । ਕਿਉਂਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ
 ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਸੀ । ਅਬਦਾਲੀ
 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਮਲੇ ਸਮੇਂ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ
 ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ ਤੇ ਖਾਨੀਪਤ ਦੀ ਤੀਸਰੀ ਲੜਾਈ (੧੭੬੧)

ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ। ਪਰ ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਹਾਰ ਗਏ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਸਿਰ ਝੁਕਾ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ (ਫੱਤੋ) ਨੇ ਸਾਹ ਵਲੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਕੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੁਡਾ ਲਿਆ।

ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ 'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਕਾ

ਗਵਰਨਰ ਸਰਹਿੰਦ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਕਰ ਦਿਤਾ (੧੭੬੧ ਈ.)। ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਹਾਕਮ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਏਸ ਸੰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਅਬਦਾਲੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿ ਘਲੂਘਾਰੇ ਵਿਚ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ। ਹਾਜ਼ਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਉਹ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿਤਾ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਾਧੂ ਤਾਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਕੇਸ ਕਤਲ ਨਾ ਕਰਾਏ। ਪੰਜ ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਤਾਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਪਾਈ।

੧੮ ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰਹਿੰਦ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨ ਖਾਂ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਫੂਲਕੇ (ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਆਦਿ) ਵੀ ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦਾ ਮੁਲਕ ਮੱਲ ਲਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਰਹਿੰਦ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਸ. ਥੂੜਾ ਸਿੰਘ ਭਾਈਕੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕੇ ਸਰਹਿੰਦ ਲੈ ਲਈ।

ਏਸ ਕੰਮੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਬੁਢਾ ਦਲ ਨੇ ਜਮਨਾ ਪਾਰ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਉਹ ਓਧਰੋਂ ਪਰਤ ਕੇ ਫੇਰ ਸਰਹਿੰਦ ਆਏ, ਤਾਂ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੋਤਰੇ ਅਮਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਿਆ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ ਤੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ।

ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਅੱਠਵੀਂ ਵਾਰ (੧੭੬੪-੫ ਈ.) ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਬੁਲਾ ਕੇ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਖਰਾਜ ਬਦਲੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਸੂਬੇਦਾਰੀ ਦਿਤੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਜਦ ਅਬਦਾਲੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜਿਆ, ਤਾਂ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਨੇ (ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ, ਕਿ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀ ਈਨ ਕਿਉਂ ਮੰਨੀ ਹੈ) ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਨੇ ਵਿਚ ਕਤਲ ਪੈ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਮ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੰਥ ਤੋਂ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ।

੭੦ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ ਮ. ਆਲਾ ਸਿੰਘ ੨੨ ਅਗਸਤ, ੧੭੬੫ ਈ. ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ*।

*ਲੜੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੨੭; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੨੮।

ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ
ਔਲਾਦ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਕੋ
ਸ਼ਾਦੀ ਸੀ, ਰਾਣੀ ਫੱਤੋ । ਉਹਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ
ਪੁੱਤਰ—ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ, ਭੂਮਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ
ਸਿੰਘ—ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ—ਬੀਬੀ ਪਰਧਾਨ—ਹੋਏ । ਭੂਮਾ ਸਿੰਘ
੧੭੪੨ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦੇ ਘਰ ਸਿਰਫ਼
ਇਕ ਲੜਕੀ—ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ—ਹੋਈ, ਜੋ ਫਗਵਾੜੇ ਵਿਆਹੀ
ਗਈ । ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੭੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕੀਤਾ ।
ਉਸਦੇ ਘਰ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ੧੭੫੩
ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ । ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ :
ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ । ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡਾ ਸੀ,
ਪਰ ਉਸਦੀ ਮਾਂ ਵਿਆਹਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਕਰੇਵਾ ਸੀ*), ਸੋ ਰਾਣੀ
ਫੱਤੋ ਨੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ
ਬਣਿਆ

ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ
ਬਣਿਆ

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭੪੬ ਈ.
ਵਿਚ ਹੋਇਆ । ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ
ਵਿਚ ਉਹ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ । ਰਿਆਸਤ ਦੇ
ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ
ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ, ਪਰ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੰਨਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿਤਾ ।
ਉਹ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦਾ
ਦਾਅਵਾ ਸੀ, ਕਿ ਵੱਡਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰਾਜ ਦਾ ਹੱਕ ਮੇਰਾ ਹੈ ।

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੩੨ ।

ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ ਤੇ ਕੈਥਲ ਆਦਿ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਰੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਤੇ 'ਹੇ ਖਲੇ, ਸੋ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਚੁਪ ਕਰ ਗਿਆ। ਕੁਛ ਦਿਨ ਪਾ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਵਾਨੀਗੜ੍ਹ 'ਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਾਣੀ ਛੱਤੋ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿਤਾ।*

ਪਾਇਲ ਹੁਣ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਵਧਾਉਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ। ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਉਸਨੇ ਮਲਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰਗਟਾ ਪਾਇਲ ਖੋਹ ਇਆ (੧੭੬੬ ਈ.)।

ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀ ਨੀਤੀ (ਪਾਲਿਸੀ) ਏਹਾ ਰਹੀ, ਕਿ ਉਹ ਲੋੜ ਪਈ 'ਤੇ ਤਾਂ ਦੁੱਜੀਆਂ ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ਨੂੰ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸੱਦ ਲੈਂਦੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਤਲਿਬ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਨੂੰ ਵੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ੧੭੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਦੀ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਨਾਲ ਕਈ ਲੜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਇਹਨਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਜੀਬੁੱਦੌਲਾ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਦਲ ਖਾਲਸਾ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੨, ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾੜ, ਪਨਾ ੩੩।

ਲੁੱਟ ਲਿਆ।

ਨੌਵੀਂ ਵਾਰ (੧੭੬੭ ਈ.) ਅਬਦਾਲੀ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਬਾਲੇ ਤਕ ਆਇਆ*। ੨੦ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਸਰਹਿੰਦ ਆ ਬੈਠਾ। ਏਥੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਤਾਰਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ 'ਰਾਜਾ-ਇ-ਰਾਜਗਾਨ ਬਹਾਦੁਰ' ਦਾ 'ਰਾਜਾ-ਏ ਰਾਜਗਾਨ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ। ਅੰਬਾਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਅਬਦਾਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਧੀਆਂ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਢੱਕਾਂ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਹੋਰ ਦੇ ਕੇ ਛੁਡਾ ਲਈਆਂ ਤੇ ਪੱਲਿਓਂ ਖਰਚ ਦੇ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਰੋਂ ਘਰੀ ਪੁਚਾਇਆ। ਏਸੇ ਨੌਕੀ ਦਾ ਸਦਕਾ ਲੋਕ ਉਸਨੂੰ 'ਬੰਦੀ ਫੌੜ' ਆਖਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੭੬੭ ਈ.) ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਘੋੜੇ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਕੁਰਾ ਕੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕੋਟਕਪੂਰੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਆਇਆ, ਜਾਂ ਉਸਨੇ ਆਪ ਚੁਰਾ ਲਏ। ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿਤੀ। ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ

*ਇਸਮਾਈਲਾਬਾਦ, ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਵੀਹ ਮੀਲ, ਵੇਖੋ ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆ ?' ਪੰਨਾ ੨੫੦।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਚ, ਪੰਨਾ ੩੩; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੩, ਲੜੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੨੭; ਕਨਿਘਮ (੧੯੧੮), ਪੰਨਾ ੧੧੩; ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਤੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ।

‡ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼; ਪੰਨਾ ੮੯੩; ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਏ, ਪੰਨਾ ੧੬੮।

ਨਕਲ ਕੇ ਲੜਿਆ ਤੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ
ਮਿਰਿਆ ਗਿਆ।

ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
ਲੜਾਈ ੧੭੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਮੱਲ ਲਏ।
ਉਹਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਤਾਂ ਰਾ. ਅਮਰ
ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਉਹਦੇ ਹੱਥੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਇਆ।

ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਨਿੱਤ
ਲੜਾਈ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਲੜਾਈ
ਜਮਾਲ ਖਾਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ
ਕਤਲ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਈਸ ਜਮਾਲ ਖਾਂ
ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ
ਅਤਾਉੱਲਾ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ।

ਬਠਿੰਡੇ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ੧੭੭੦ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਠਿੰਡੇ ਵਿਚ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
ਘੇਰ ਲਿਆ। ਸਾਲ ਭਰ ਘੇਰਾ ਰਿਹਾ। ਤੰਗ
ਆ ਕੇ ਸੁਖਚੈਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ
ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਏਧਰੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਕੁਛ
ਭੱਟੀਆਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਖੋਹ ਲਿਆ।

ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਭੱਟੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਜਾਂ
ਪਿਛੋਂ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ
ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਦਾ
ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ 'ਰਾਜਾ' ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿਤਾ।
ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਸਮਾਣੇ ਆ

ਬੈਠਾ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗਾ ।
 ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ, ਨਵਾਬ ਮਲੇਰ
 ਕੋਟਲਾ, ਨਵਾਬ ਰਾਏ ਕੋਟ. ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਰਾ. ਗਜਪਤ
 ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਭਾਈ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ, ਭਾਈ ਦੇਸੂ
 ਸਿੰਘ, ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਰਾ. ਕੀਰਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਾਹਣ,
 ਆਦਿ ਆ ਗਏ ਤਾਂ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡਰ ਕੇ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ ।
 ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਲਈ ਤੇ ਰਾ. ਅਮਰ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਧਾ ਦਿਤੀ* ।
 ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਸਿੰਘ ਲੌਂਗੋਵਾਲ ਮਰ
 ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ ਤੇ
 ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲਿਆ† ।

ਸਫ਼ੈਦੋਂ ਦਾ ਨਵਾਬ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਮਰ ਗਿਆ
 ਸਫ਼ੈਦੋਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ, ਗੁਲ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਪੋਰਤੀ
 ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਏ । ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਰਾ.
 ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਫ਼ੈਦੋਂ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਗੁਲ ਖ਼ਾਂ
 ਨੂੰ ਸੱਤ ਰੁਪੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਭੱਤਾ ਤੇ ਸੈਫ਼ ਖ਼ਾਂ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਛੋਟਾ
 ਰਸੂਲ ਪੁਰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦੇ ਦਿੱਤਾ‡ ।

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੭੭੪ ਈ.) ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਤਹਿ-

*ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੨੬ ।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੧; ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ,
 ਪੰਨਾ ੨੬ ।

‡ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੨ ।

ਰਹੀਮਦਾਦ ਖਾ
ਕਤਲ

ਆਬਾਦ, ਸਰਸਾ ਤੇ ਰਣੀਆਂ ਮੱਲ ਲਏ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਰਹੀਮਦਾਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਉਸਨੇ ਲਾਲਪੁਰ, ਰੁਹਤਕ, ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਆ ਪਾਇਆ। ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ, ਕੈਥਲੀਏ ਭਾਈ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਆ ਗਏ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਹੀਮਦਾਦ ਖਾਂ ਅੱਖ ਵਿਚ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਮਰ ਗਿਆ (ਸ਼ੁਰੂ ੧੭੭੫ ਈ.*) ਤੇ ਉਸਦੀ ਫੌਜ ਹਾਰ ਕੇ ਨੱਸ ਗਈ। ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਗੋਹਾਨਾ ਤੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਰੁਹਤਕ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਨਜਫ ਅਲੀ ਖਾ
ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ

ਨਜਫ ਅਲੀ ਖਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਫੇਰ ਨਜਫ ਕੁਲੀ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਭੇਜਿਆ। ਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਖਰਾਜ ਦੇਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ ਤੇ ਰੁਹਤਕ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਸਰਸਾ, ਰਣੀਆਂ, ਫਤਹਿਆਬਾਦ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਰਹੇ।

ਮਨੀਮਾਜਰਾ ਤੇ
ਸਮਾਲਬਾ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ
ਮਨੀਮਾਜਰਾ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਗ਼ਰੀਬ ਦਾਸ ਤੋਂ ਖਰਾਜ ਲਿਆ। ਫਿਰ ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਬਾ 'ਤੇ ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਉਹਨੇ ਅੱਗੋਂ ਅਜੇਹਾ ਟਾਕਰਾ

*ਕੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ ਪੰਨੇ ੫੪-੫।

ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੫; ਕੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੫।

ਕੀਤਾ, ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਹਾਰ ਗਈਆਂ। ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਭਾ, ਜੀਂਦ, ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਕੈਥਲੀਏ, ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਲੈ ਕੇ ਸਿਆਲਕਾ 'ਤੇ ਦੋਬਾਰਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ. ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਰ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਤਾਰ ਦਿਤਾ।

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਬਦਲੇ
 ਅਬਦੁਲ ਅਹਿਦ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਨਵਾਬ ਅਬਦੁੱਲ ਅਹਿਦ (ਮਜਦੁੱਦੌਲਾ)
 ਤੇ ਸਾਹਜ਼ਾਦਾ ਫਰਖੰਦਾ ਬਖ਼ਤ ਪੰਜਾਹ
 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਤੇ ਦੋ ਸੌ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ੧੮ ਜੂਨ, ੧੭੭੯ ਈ. ਨੂੰ
 ਦਿੱਲੀਓਂ ਤੁਰੇ। ਜਦ ਨਵਾਬ ਕਰਨਾਲ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ,
 ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਖੌਂਡਾ, ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲਾ ਤੇ
 ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਉਸ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲੇ।

ਇਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ
 ਭੜਕਾਇਆ। ਨਵਾਬ ਥਾਨੇਸਰ ਪੁੱਜਾ, ਤਾਂ ਕੈਥਲ ਵਾਲਾ ਦੇਸੂ
 ਸਿੰਘ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਨਵਾਬ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਰ ਲੱਖ ਖਰਾਜ
 ਤਾਰਨ ਬਦਲੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਤਿਨ ਲੱਖ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ
 ਇਕ ਲੱਖ ਬਦਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ ਵਜੋਂ
 ਦਿਤਾ। ਨਵਾਬ ਏਥੋਂ ਅੱਗੇ ਤੁਰਿਆ, ਤਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਦੀਵਾਨ
 ਨਾ ਨੂੰ ਮੱਲ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੇ ਪੰਜ ਲੱਖ ਤੇ ਫੇਰ ਸੱਤ
 ਲੱਖ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕੀਤਾ, ਜੇ ਨਵਾਬ ਓਥੋਂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ
 ਜਾਵੇ। ਨਵਾਬ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਚੋਰ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਰਾ. ਅਮਰ
 ਸਿੰਘ ਆਪ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਵੇ। ਉਹਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਫ਼ੈਦੋਂ
 (ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ) ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਰਖਵਾਲੇ

ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਿਪਾਹੀ ਜਿਉਂਦੇ ਹੀ ਸਾੜ ਦਿਤੇ ।

ਰਾ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ ।
 ੭ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ।
 ਰਾਜਾ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ: ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋੜਾ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ
 ਲੜੇ, ਪਰ ਹਾਰ ਕੇ ਕਿਝੁ ਬੰਦ ਹੋ ਬੈਠੇ । ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ
 ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ । ਦੋ ਦਿਨ ਸਖ਼ਤ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ।
 ਤਿੱਜੇ ਦਿਨ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਕਿ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਸ.
 ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਸ. ਜੈ ਸਿੰਘ, ਹਕੀਕਤ ਸਿੰਘ
 ਕਨ੍ਹਈਏ, ਆਦਿ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਦੋ ਲੱਖ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ
 ਹਨ । ਨਵਾਬ ਨੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ
 ਸ. ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਡਰਾਇਆ ਤੇ
 ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਉਹ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ । ਏਸ ਖ਼ਬਰ
 ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਨਵਾਬ ੧੪ ਅਕਤੂਬਰ, ੧੭੭੯ ਈ. ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਉਠਾ
 ਕੇ ਵਾਪਸ ਤੁਰ ਪਿਆ । ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸਦੀ
 ਫੌਜ ਲੁੱਟ ਲਈ । ੧੮ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਨੇ ਪਾਨੀਪਤ ਜਾ
 ਸਾਹ ਲਿਆ ।

ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੮੧ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ
 ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ
 ਭੰਗ ਕੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ* । ਉਸ

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ ਪੰਨਾ, ੮੬ ।

†ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨੇ ੮੯-੯੦ ।

‡-ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੩; ਰਨਿੰਘਮ (੧੯੧੮), ਪੰਨਾ
 ੧੧੬; ਲੜੀਫ, ਪੰਨਾ ੨੨੮; ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ,
 ਪੰਨਾ ੩੦ ।

ਬਾਰੇ ਗਿਫ਼ਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜੇ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਲਾਇਕ ਹੁੰਦੇ, ਤਾਂ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਇਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਜਿਹੜੀ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ (ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਤੋਂ ਤੇ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਗ਼ੇਰਮਿੰਟ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੀ।"*

ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ
 ਰਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪੁੱਤਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।
 ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਤ ਸਾਲ
 ਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਦਾਦੀ ਰਾਣੀ ਹੁਕਮਾ ਨੇ ਸੁਨਾਮ ਦੇ ਅਗਰਵਾਲ
 ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮੁਖਤਿਆਰ
 ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਵਜ਼ੀਰ (Regent) ਬਣਾਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਿਆ-
 ਸਤ ਵਿਚ ਥਾਂ ਥਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ (ਜਿਵੇਂ
 ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ, ਕੋਟ ਸਮੀਰ, ਭਿਖੇ)। ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਨੇ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ
 ਤੇ ਚਾਤਰੀ ਨਾਲ ਸਭ ਗੜ੍ਹ ਬੜ ਦਬਾ ਕੇ ਅਮਨ ਬਹਾਲ ਕੀਤਾ।

੧੭੮੩ ਈ. (੧੮੪੦ ਬਿ.) ਵਿਚ
 'ਚਾਲੀਆ' ਕਾਲ ਸਖ਼ਤ ਕਾਲ ਪੈ ਗਿਆ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਜੇ ਤੱਕ
 ਲੋਕ 'ਚਾਲੀਆ' ਨਾਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
 ਇਲਾਕਾ ਉਜੜ ਗਿਆ ਤੇ ਕਈਆਂ ਥਾਂਵਾਂ 'ਤੇ ਫੇਰ ਬਗ਼ਾਵਤ
 ਹੋ ਗਈ। ਮੁਲੇਪੁਰ ਵਿਚ ਸ. ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ।

*ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਾੜ, ਪੰਨਾ ੫੩।

†ਰਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ।

ਦੀਵਾਨ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਕ ਸਿਪਾਹੀ ਕਰਮ ਬੇਗ ਹੱਥੋਂ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਕਰਮ ਬੇਗ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਜ਼ਖਮੀ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ—ਅਨੰਦਪੁਰ—ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਰਾਣੀ ਹੁਕਮਾ ਸੁਰਗਵਾਸ
 ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਰਾਣੀ ਹੁਕਮਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ।
 ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਣੀ ਖੇਮ ਕੋਰ, ਬੀਬੀ ਪਰਧਾਨ, ਬੰਮਣ
 ਸਿੰਘ ਧਾਲੀਵਾਲ, ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੇ ਮਿਲ
 ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਕੈਦ ਕੇ ਜ਼ਖਮੀ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ
 ਕੈਦ ਕਰ ਦਿਤਾ*।

ਇਹ ਖ਼ਬਰਾ ਸੁਣ ਕੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੋਰ ਫਗਵਾੜੇ ਤੋਂ
 ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਆ ਪਹੁੰਚੀ।
 ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੋਰ
 ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਫਰ ਵਜ਼ੀਰ ਉਸਨੇ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਨੂੰ ਕੈਦ 'ਚੋਂ' ਕੱਢ ਕੇ
 ਫੇਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ (ਵਜ਼ੀਰ) ਬਣਾ
 ਦਿਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਲਾਇਕ ਆਦਮੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੀ,
 ਜੋ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਨੇ ਧਾਰਾ ਰਾਉ
 ਮਰਹੱਟਾ ਤੇ ਸ. ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਫਿਰ ਅਮਨ
 ਕਾਇਮ ਕਰ ਲਿਆ।

੧੭੮੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਗ਼ੁਲਾਮ ਕਾਦਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ
 ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮਰਹੱਟੇ
 ਰਾਣੀ ਖਾਂ ਮਰਹੱਟਾ ਜਰਨੈਲ ਰਾਣੀ ਖਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ
 ਤੋਂ ਖ਼ਰਾਜ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ।
 ਪਟਿਆਲਾ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਉਸਨੂੰ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੫੮, ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ,
 ਪੰਨਾ ੩੩।

ਸਾਹਾਬਾਦ ਜਾ ਮਿਲਿਆ । ਰਾਨੀ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਅੱਠ ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਮੰਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਛੇ ਲੱਖ ਦੇਣ ਵਾਸਤੇ ਤਿਆਰ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਰਾਣੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਖਰਾਜ ਤਾਰੇ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਮਰਹੱਟੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀ ਨੀਯਤ ਉੱਤੇ ਕੁਛ ਸ਼ੱਕ ਸੀ । ਉਹਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵੀ ਦਿੱਤਾ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ । ਇਹ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਦੋ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉੱਤੇ ਆ ਬੈਠਾ । ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੇ ਤਬਾਉ ਨਾਲ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਨੇ ਦੇਵੀ ਦਿੱਤੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੱਡ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਖਰਾਜ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਦੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟੀ ਰਖੀ । ਅਖੀਰ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ, ਕਿ ਨਾਨੂੰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਕੌਰ ਮਥਰ ਜਾ ਕੇ ਸਿੰਧੀਆ ਨਾਲ ਖਰਾਜ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ । ਮਰਹੱਟ ਜਰਨੈਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ । ਕਰਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਨੇ ਤਾਂ ਫੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵੀ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਮਥਰਾ ਨੂੰ ਗਏ ।

ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਲਾਇਕ ਬੜਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਹੰਕਾਰੀ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਹ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹੁੱਕਾ ਪੀਂਦਾ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕਰਦਾ । ਉਹਨੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਭਤੀਜੇ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਥਾਪੇ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ
 ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਉਹ ਸਾਰੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ ਤੇ ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸਭ ਜਾਇਦਾਦ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ । ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਨਾਨੂੰ ਮੱਲ ਨੂੰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਖਬਰ ਮਿਲ ਗਈ । ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਹਾਬਾਦ

ਸ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨਿਰਮਲੇ ਕੋਲ, ਫਿਰ ਕੈਥਲ ਦੇ ਇਝਾਕੇ ਵਿਚ ਤੇ
 ਅੰਤ ਅਤਾਉੱਲਾ ਕੋਲ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ
 ਨਾਨੂ ਮੱਲ ਸੁਰਗਵਾਸ ਆ ਗਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਹ ੧੭੯੨ ਈ. ਵਿਚ
 ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ* ।

ਅਹਿਲਕਾਰਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ
 ਕੌਰ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਭੜਕਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ । ਜਦ ਉਹ ਮਥਰਾ ਤੋਂ
 ਵਾਪਸ ਮੂੜੀ, ਤਾਂ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ
 ਬੀਬੀ ਰਾਜਿੰਦਰ ਬੜੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਕੀਤੀ । ਉਹ ਏਸੇ ਗ਼ਮ ਨਾਲ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ (੧੭੯੧ ਈ.) ਸੁਰਗਵਾਸ
 ਹੋ ਗਈ ।

ਫਿਰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸੱਯਦ ਮੀਰ ਇਲਾਹੀ
 ਬਖਸ਼ ਬਣਿਆ । ਉਸਨੂੰ ਸ. ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ
 ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਅਰੋੜੇ ਤੇ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਢਿਲੌਂ ਨੇ ਕਤਲ ਕਰ
 ਕਤਲ ਦਿਤਾ । ਫਿਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਵਜ਼ੀਰ
 ਤੇ ਮੁਖਤਾਰ ਬਣੀ ।

ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
 ਦੀ ਵੱਡੀ ਭੈਣ ਤੇ ਸ. ਜੈਮਲ ਸਿੰਘ ਨਨ੍ਹਈਆ
 ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ (ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ) ਦੀ ਧਰਮਪਤਨੀ ਸੀ। ਉਹ ਬੜੀ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼. ਪੰਨਾ ੭੩; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ; ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ,
 ਪੰਨਾ ੩੯ । ਮਗਰ ਗੁਪਤਾ, [ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨਾ, ੨੪੫] ਨਾਨੂ
 ਮੱਲ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ੨੧ ਨਵੰਬਰ, ੧੭੯੧ ਈ.
 ਦੇਂਦਾ ਹੈ ।

ਲਾਇਕ, ਦੂਰ ਦੀ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸੀ। ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਹ ਮਰਦਾਂ ਵਾਂਗ ਤਲਵਾਰ ਫੜ ਕੇ ਲੜਦੀ ਸੀ।

੧੭੯੫ ਈ. ਵਿਚ ਮਰਹੱਟੇ ਜਰਨੈਲ
ਮਰਹੱਟੇ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨਾਨਾ ਰਾਉ ਤੇ ਮਾਧੋ ਰਾਉ ਫੁਲਕੇ
ਤੋਂ ਹਾਰ ਗਏ ਪਟਿਆਲਾ ਤੋਂ ਖਰਾਜ ਲੈਣ ਦਰਿਆ
ਘਘਰ ਦੇ ਕੰਢੇ 'ਤੇ ਆ ਬੈਠੇ। ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਭਾਈ
ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ, ਸ. ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੈਸਰ,
ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆ, ਸ. ਦੀਪ ਸਿੰਘ, ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਭਦੌੜੀਏ,
ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਆਦਿ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨਾਲ
ਲੜਾਈ ਛੋਹ ਦਿਤੀ*। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਰਾਤ
ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿਤੀ, ਪਰ
ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਤ ਛਾਪਾ ਮਾਰ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ
ਸ਼ਕਸਤ ਦਿਤੀ ਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਬਦਲ
ਦਿਤਾ। ਮਰਹੱਟੇ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਏ।

ਜਾਰਜ ਥਾਮਸ ੧੭੯੧ ਈ. ਵਿਚ
ਜਾਰਜ ਥਾਮਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਇਆ। ੧੭੯੨ ਈ. ਤਕ ਉਹ
ਬੇਗਮ ਸਮਰੂ ਦਾ ਨੌਕਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਆਪਾ
ਖਾਂਡੇ ਰਾਉ ਮਰਹੱਟੇ ਦਾ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਇਲਾਕਾ
ਭੱਜਰ ਥਾਮਸ ਨੂੰ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਦਿਤਾ। ਖਾਂਡੇ ਰਾਉ ਦੇ ਮਰਨ
ਪਿੱਛੋਂ ਥਾਮਸ ਹਾਂਸੀ, ਹਿਸਾਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ
ਰਾਜਾ ਬਣ ਬੈਠਾ ਤੇ ਹਾਂਸੀ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ। ੧੭੯੮

*ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਸਤੇ ਵੇਖੋ 'ਸੀਤਲ
ਪ੍ਰਸੰਗ' ਵਿਚ ਵਾਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ।

ਈ, ਨੂੰ ਉਹਨੇ ਜੀਂਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਮਗਰ ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ
 ਕੌਰ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਸਤ
 ਦਿਤੀ। ਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ ਦੀ ਚੁਕਣਾ ਕਰਕੇ
 ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਕੈਦ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਸਾਹਿਬ
 ਕੌਰ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਪਿਆ। ਉਹ
 ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਭੇਰੀਆਂ (ਅਭੋਵਾਲ) ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਰਾਜੇ
 ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਬੜਾ ਨਿਰਾਦਰੀ ਭਰਿਆ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਏਸੇ
 ਵੇਲੇ ਭੇਰੀਆਂ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਕੋਲ ਫਤਹਿਗੜ੍ਹ ਚਲੀ ਜਾ।
 ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਨੇ ਏਸ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ
 ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਭੈਣ ਨਾਲ ਲੜਨ ਵਾਸਤੇ ਜਾ
 ਪਹੁੰਚਾ। ਭਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਨੇ
 ਸਮਝਾ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ। ਬੀਬੀ ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਭਰਾ
 ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ
 ਨੇ ਭੈਣ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਭਵਾਨੀ ਗੜ੍ਹ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ
 ਦਿਤਾ। ਉਹ ਇਕ ਰਾਤ ਗੱਲੀ ਨਾਲ ਭੇਸ ਬਦਲ ਕੇ ਕੈਦ ਵਿਚੋਂ
 ਨੱਸ ਗਈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਭੇਰੀਆਂ
 ਸਾਹਿਬ ਕੌਰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਵਿਚ ਜਾ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ੧੭੯੯
 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਈ*।

ਏਸੇ ਸਾਲ (੧੭੯੯ ਈ.) ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਥਾਮਸ ਨੇ ਫਿਰ
 ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ
 ਥਾਮਸ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਕੈਥਲ ਆਦਿ ਦਾ
 ਇਲਾਕਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਵਾਪਸ ਹਾਂਸੀ ਚਲਾ ਗਿਆ।

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੮੫; ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿਸਾ ਦੁੱਜਾ,
 ਪੰਨੇ ੪੫-੬।

੧੮੦੧ ਈ. ਵਿਚ ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਕੈਥਲ, ਆਦਿ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਮਰਹੱਟਾ ਜਰਨੈਲ ਪੈਰੋਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਥਾਮਸ ਨੂੰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਹਾਂਸੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਮਰ ਗਿਆ।

ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ੧੫ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੦੩ ਈ. ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲਿਆ। ਸਿੰਧੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ, ਆਗਰਾ, ਗੁੜਗਾਉਂ, ਰੁਹਤਕ, ਸਰਸਾ, ਹਿਸਾਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੱਕ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਅਕਤੂਬਰ, ੧੮੦੪ ਈ. ਨੂੰ ਜਸਵੰਤ ਰਾਉ ਹੁਲਕਰ ਹੁਲਕਰ ਨੇ ਫਿਰ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਮਗਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਜਰਨੈਲ ਆਕਟਰ ਲੌਨੀ ਤੇ ਬਰਨ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਗਿਆ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਫਤਹਿ ਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਜਰਨੈਲ ਲੇਕ ਤੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਹੁਲਕਰ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਵੱਲ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਦੌੜਿਆ। ਉਹ ਪਟਿਆਲੇ, ਨਾਭੇ ਤੇ ਫਿਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ [ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਕੋਲ] ਆਇਆ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਸਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਹਾਂ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਉਸਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ*। ਅਹਿਦਨਾਮਾ ੧੧ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ।

ਹੁਲਕਰ ਦੇ ਮਗਰ ਮਗਰ ਜਰਨੈਲ ਲੇਕ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

*ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ', ਪੰਨਾ ੭੪।

ਪਟਿਆਲੇ ਨੇ ਉਸਦਾ ਬੜਾ ਆਦਰ ਕੀਤਾ ।

ਪਿੰਡ ਦੁਲਾਦੀ ਨਾਭੇ ਦੇ ਅਸਲੋਂ ਨਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਉੱਤੇ
 ਕਬਜ਼ਾ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਸੀ । ਏਹ ਪਿੰਡ ਦੋਹਾਂ
 ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੀ ।
 ਦਾ ਝਗੜਾ ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਨਾਭੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਿਆ
 ਤੇ ਭੰਗਾ ਸਿੰਘ, ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰ, ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ,
 ਪਟਿਆਲੇ ਵੱਲ ਹੋ ਗਏ । ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਰਹੀ ।
 ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਸਰੀਆ ਸ. ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਵਿਚ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਸਾਲਸੀ
 ਵਾਸਤੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ।
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਉਹ ੨੦ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਪਟਿਆਲੇ
 ਜਾ ਪਹੁੰਚਾ [੧੮੦੬ ਈ.] । ਉਹਨੇ ਦੋਹਾਂ
 ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹਕਤਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ
 ਲਏ । ਪਿੰਡ ਦੁਲਾਦੀ ਉਸਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤਾ ਤੇ ਰਾਏ
 ਕੋਟ ਦੇ ੩੧ ਪਿੰਡ [ਕੋਟ ਬਸੀਆਂ, ਤਲਵੰਡੀ ਆਦਿ, ਖੋਹ ਕੇ
 ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ । ਚੁਰੰਜਾ ਪਿੰਡ [ਲੁਧਿਆਣਾ, ਜੰਡਿਆਵਾ, ਕੋਟ,
 ਜਗਰਾਉਂ, ਬਸੀ ਦੇ ਪਰਗਣੇ] ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਨੂੰ ਦਿਤੇ
 ਤੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੇ ੩੨ ਪਿੰਡ ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਲਾਡਵਾ ਨੂੰ
 ਦਿਤੇ ।

੧੮੦੭ ਈ. ਵਿਚ ਰਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ
 ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫਿਰ ਆਸ ਕੌਰ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ । ਦੋਹਾਂ
 ਪਟਿਆਲੇ ਧਿਰਾਂ ਨੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਲਸੀ
 ਵਾਸਤੇ ਬੁਲਾ ਲਿਆ । ਉਹ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ
 ਸਤੰਬਰ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨੇ

ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, —ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਸਾਰੀ
ਰਾ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਦਿਤੀ ਤੇ ਫਾਣੀ: ਆਸ ਕੌਰ ਤੇ
ਟਿੱਕਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ
(ਬਨੂੜ, ਮਨੀ ਮਾਜਰਾ, ਸਨੌਰ, ਸਰਾਲੀ, ਬਸੋਲੀ ਤੇ ਚਨਾਰਬਲ)
ਦੇ ਦਿਤੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਗਏ।

ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੇ ਦੇ ਬਲਵਾਨ
ਗੁਆਂਢੀ ਸਨ: ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼। ਉਹਨਾਂ ਵਾਸਤੇ
ਦੋਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ
ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਜਾਣਾ
ਚੰਗਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸਮਾਣੇ ਵਿਚ ਕੱਠਿਆਂ ਹੋ ਕੇ
ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ, ਭਾਈ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਕੈਥਲ,
ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸ. ਚੈਨ ਸਿੰਘ ਤੇ
ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਵਕੀਲ ਨਾਭੇ ਦਾ ਵਕੀਲ ਸੱਯਦ ਗੁਲਾਮ ਹੁਸੈਨ
ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੇ ਪਹਿਲੀ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੮ ਈ. ਦਿੱਲੀ
ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਦਰਖਾਸਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰੱਖੀ ਵਿਚ ਲੈ
ਲੈਣ। ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੇ ਪੱਕਾ ਫੈਸਲਾ ਨਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਲਾਰਾ ਲਾਈ
ਚਖਿਆ।

ਇਹਖਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ
ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ
ਚਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ
ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ ਤੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਵਟਾ
ਕੇ ਧਰਮ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਬਣਾਇਆ। ੧੮੦੮ ਈ. ਦੀ ਮਾਲਵਾ
ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ੨੪ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ

ਨੂੰ ਲਖਨੌਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦੁਆਇਆ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ, ਉਹਨਾਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਬੇ-ਭਰੋਸਗੀ ਕਰਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨ ਜਾ ਲਈ।

੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੦੯ ਈ. ਨੂੰ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਹੋਈ*, ਜਿਸ ਵਿਚ ਦੋਹਾਂ ਤਾਕਤਾਂ ਦੀ ਹੱਦ ਦਰਿਆ ਸਤਲੁਜ ਮੰਨੀ ਗਈ। ੩ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਮਈ, ੧੮੦੯ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ :—

੧. ਮਾਲਵੇ ਤੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ [Protection] ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੈ। ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਸਰ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਉਹ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ ਹਨ।

੨. ਰੱਖਿਆ-ਅਧੀਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੋਈ ਖਰਾਜ ਜਾਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਕਰੇਗੀ।

੩. ਸਭ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੱਕ ਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਹਾਸਲ ਰਹਿਣਗੇ, ਜੋ ਇਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਨ।

੪. ਜੇ ਰੱਖਿਆਧੀਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਕਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਲੰਘਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਕਿ ਹਰ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਮਦਦ

*ਵੇਖੋ 'ਸਿੱਖਤਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ-ਪੰਜਾਬ', ਪੰਨਾ ੯੫।

ਕਰੇ ਤੇ ਅਨਾਜ ਤੇ ਹੋਰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜੋ ਉਸ ਤੋਂ ਮੰਗੀਆਂ ਜਾਣ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੁਚਾਵੇ ।

੫. ਜੇ ਇਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਜਿੱਤਣ ਵਾਸਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਕੋਈ ਵੇਰੀ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਵੇ, ਤਾਂ ਦੌਸਤੀ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਲਾਭ ਸਦਕਾ, ਹਰ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਸਣੇ, ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਪੂਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਅੱਗਿਆਕਾਰੀ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਵੇਰੀ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦੇਵੇ ।

੬. ਫੌਜ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਵਲਾਇਤੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਸੋਦਾਗਰ ਪੂਰਬੀ ਇਲਾਕੇ 'ਚੋਂ ਲਿਆਉਣ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦੀ ਅੱਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਕਾਤ ਜਾਂ ਮਸੂਲ ਨਾ ਮੰਗੇ ।

੭. ਸਰਹਿੰਦ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਘੋੜੇ ਰਸਾਲੇ ਵਾਸਤੇ ਖਰੀਦੇ ਜਾਣ ਤੇ ਖਰੀਦਣ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰੀ ਸਨਦ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦੀ ਅੱਗਿਆ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਕੋਈ ਸਰਦਾਰ ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਕਾਤ ਜਾਂ ਮਸੂਲ ਨਾ ਮੰਗੇ* ।

ਏਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਰਾਜਿਆਂ ਦਾ ਇਤਹਾਸ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਛਾਉਣੀ ਪਾ ਲਈ ।

ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਸੀ । ੧੮੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ 'ਮਹਾਰਾਜੇ' ਦਾ ਸ਼ਿਤਾਬ ਦੂਸਰੇ ਨੇ ਪਟਿਆਲ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜੇ'

*ਕਨਿੰਘਮ, [੧੮੧੮] ਪੰਨੇ ੩੮੨-੩ ।

ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ* ।

ਮ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦੀ ਰਾਣੀ
 ਆਸ ਕੌਰ ਵਜ਼ੀਰ ਆਸ ਕੌਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਝਗੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ।
 ੧੮੧੨ ਈ, ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ
 ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਰਾਣੀ ਆਸ ਕੌਰ ਦੇ ਸਪੁਰਦ
 ਕਰ ਦਿਤੇ ਤੇ ਮ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੨ ਹਜ਼ਾਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ
 ਪੈਨਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿਤੀ ।

ਮ. ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ੨੬ ਮਾਰਚ ੧੮੧੩
 ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ । ਫਿਰ ਵੱਡਾ
 ਪੁੱਤਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਬਣਿਆ ।
 ਮ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ੧੮੧੪ ਈ, ਦੀ ਗੋਰਖਿਆਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ
 ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ
 ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਬੁਘਾਟ, ਜਗਤ ਗੜ੍ਹ ਅਦਿ
 ਸ਼ਲ੍ਹਾਂ ਪਰਗਨੇ ਦਿਤੇ । ੧੮੨੭ ਈ. ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
 ਨੂੰ ਵੀਹ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਕਰਜ਼ ਦਿਤਾ । ੧੮੮੫ ਈ. ਵਿਚ
 ਲਾਹੌਰ ਦਹਬਾਰ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ, ਤਾਂ
 ਮ. ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ
 ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਯਥਾਸ਼ਕਤ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਪਰ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ
 ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਦਿਨ—੨੩ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੪੫ ਈ.—

*ਪੰਜਾਬ, ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੧੬੮ ।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੧੫੩, ਰਾਜ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ
 ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੫੮ ।

ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ* ।

ਮ: ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ
ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ, ਤੇਈ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ
ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ । ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਹਨੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਲੜਾਈ ਖਤਮ ਹੋਣ
ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ
੩੫੬੧੨ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ
ਦਿਤਾ ।

ਮਾਰਚ, ੧੮੪੭ ਈ. ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ
ਅੰਦਰ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਕਾਇਮ
ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ । ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਪਿੱਛੋਂ ਜੂਨ, ੧੮੪੯ ਈ.
ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਨੌਂ ਰਿਆਸਤਾਂ (ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ, ਨਾਭਾ,
ਫਰੀਦ ਕੋਟ, ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਆਦਿ) ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਦਿਤੀਆਂ ।

੧੮੫੭ ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਪਟਿਆਲਾ
ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ
ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ।
ਇਸ ਦੇ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਵਾਬ ਝੱਜਰ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ
ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ
ਨਾਰਨੌਲ ਇਲਾਕਾ ਨਾਰਨੌਲ ਦਿਤਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ
ਬੇਗਮ ਦਾ 'ਜ਼ੀਨਤ ਮਹਿਲ' ਦਿਤਾ ਤੇ "ਫ਼ਟਜ਼ੇਦਿ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ ਪੰਨਾ ੨੦੧, ਰਾਜਪੁ ਮਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ
ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੬੪, ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੨੮ ।

ਖਾਸ, ਦੌਲਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ੀਆ, ਮਨਸ਼ੁਰੁੱਲ ਜ਼ਮਾਂ,
 ਖ਼ਿਤਾਬ ਅਮੀਰੁੱਲ ਉਮਰਾਂ, ਮਹਾਰਾਜਾਧੀਰਾਜ, ਰਾਜੇਸ਼ੁਰ ਸ੍ਰੀ
 ਮਹਾਰਾਜਾ-ਏ-ਰਾਜਗਾਨ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਬਹਾਦੁਰ ਦਾ
 ਖ਼ਿਤਾਬ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ।

੧੮੬੦ ਈ. ਵਿਚ ਉਸ ਕਰਜ਼ ਬਦਲੇ--ਜੋ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ
 ਕਨੌਦ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਸਿਰ ਸੀ- ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ੯੮
 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਕਨੌਦ
 (ਰਿਆਸਤ ਝੱਜਰ ਵਿਚੋਂ) ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

੧੮-੧੯ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੬੦ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜੈਨਰਲ
 ਲਾਰਡ ਕੈਨਿੰਗ [Canning] ਨੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ,
 ਜਿਸ ਵਿਚ ਮਗਰਲੇ ਦਿਨ (੧੯ ਜਨਵਰੀ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ
 ਦਾ ਧੌਨਵਾਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੂਲ
 ਮੁਤਬੰਨੇ ਦਾ ਹੱਕ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਮੁਤਬੰਨਾ (ਪੁਤਰੇਲਾ) ਬਨਾਉਣ
 ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਨਦ ਉਸਨੂੰ
 ੫ ਮਈ, ੧੮੬੦ ਈ. ਨੂੰ ਮਿਲੀ*। ਪਹਿਲੀ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੬੧
 ਈ. ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ 'ਸਤਾਰਾ-ਏ-ਹਿੰਦ' (Star of
 India) ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦੇਕੇ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ
 ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।
 ੧੩ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੬੨ ਈ. ਦੇ ਦਿਨ ਮਹਾ-
 ਰਾਜਾ ਨਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।
 ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪਾਨੇ ੨੫੪-੫।

ਬਣਿਆਂ । ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਸ
 ਮ: ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ* । ਸੌ ਕੰਮ ਚਲਾਉਣ ਵਾਸਤੇ
 ਤਿੰਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ (ਸ. ਜਗਦੇਵ ਸਿੰਘ, ਬਖਸ਼ੀ ਰਹੀਮ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਉਦੇ
 ਸਿੰਘ) ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਗਈ । ੨੬ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੬੩
 ਈ. ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਉਦੇ ਸਿੰਘ ਮਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਸ. ਬਸਾਵਾ
 ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆਂ । ੧੮੬੬ ਈ. ਵਿਚ ਬਸਾਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਰਹੀਮ ਬਖਸ਼ ਦੋਵੇਂ ਮਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਮੌਲਵੀ
 ਮੁਹੰਮਦ ਹੁਸੈਨ ਤੇ ਸ: ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮੈਂਬਰ ਬਣੇ । ਫਰਵਰੀ,
 ੧੮੭੦ ਈ. ਨੂੰ ਕੌਂਸਲ ਤੋੜ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅਖਤਿਆਰ ਮ. ਮਹਿੰਦਰ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਤੇ ਗਏ । ਉਸਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਵਿਚ 'ਮਹਿੰਦਰਾ
 ਕਾਲਜ' ਬਣਾਇਆ । ਉਹ ੧੮੭੬ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ
 ਗਿਆ ।

ਫਿਰ ਮ. ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ
 ਮ: ਰਾਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਬੈਠਾ, ਜੋ ੨੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਭੋਗ ਕੇ
 ਨਵੰਬਰ, ੧੯੦੦ ਈ: ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ
 ਗਿਆ । ਉਸਦਾ ਨੌਂ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਭੂਪਿੰਦਰ
 ਮ: ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ । ਉਸੇ ਦੇ ਅਹਿਦ
 ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ । ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ
 ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਉਹਨੂੰ 'ਸਰ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ
 ਸਰ ਭੂਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ੧੯੩੮ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ।

*ਮ. ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੫੨ ਈ.

ਦਾ ਸੀ ।

ਫਿਰ ਮੌਜੂਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰ ਯਾਦਵਿੰਦਰੀ
 ਮ: ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ੨੩ ਮਾਰਚ, ੧੯੩੮ ਈ. ਨੂੰ ਗੱਦ
 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ੭ ਜਨਵਰੀ
 ੧੯੧੩ ਈ: ਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ੧੫ ਅਗਸਤ
 ੧੯੪੭ ਈ: ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ
 ਹੋਇਆ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਕਰਕੇ ਲੱਖਾਂ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਪਛਮੀ
 ਪਾਕਿਸਤਾਨ 'ਚੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਰਿਆਸਤ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਵੀ
 ਆਏ। ਮ: ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਹਿਤ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ
 ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਕਦੇ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨੇ ਮੁਲਕ ਛੱਡਣ ਲਗਿਆਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਕਰਕੇ
 ਜ਼ਿੱਥੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਸੀ, ਉਥੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਵੀ
 ਸ਼ਹਿ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਚਾਹੁਣ ਤਾਂ ਵਖਰੀ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ
 ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾ ਲੈਣ। ਕਈ ਰਾਜੇ ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦੇ ਹੱਕ
 ਵਿਚ ਸਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ
 ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ੧੩ ਮਾਰਚ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ
 (Cabinet Mission Plan ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ
 ਹਿੰਦ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਤੇ Constituent
 Assembly) ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਭੇਜੇ।

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਈ ਰਾਜੇ ਫਿਰ
 ਖ਼ੁਦਮੁਖ਼ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹੀਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਮ.
 ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਖ਼ਤ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ।
 ਉਹਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਪਹਿਲੀ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ
 ਹਿੰਦ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਦੀ
 ਅਗਵਾਈ ਵਿਚ ੨੨ ਰਿਆਸਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਕਿ ਸੈਂਕੜੇ ਦੇਸੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਜਾਣ ਵਿਚ ਸ. ਪਟੇਲ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਮਦਦ ਮ. ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਤੇ ਇਹ ਸ਼ੁਭ ਕੰਮ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕਰਨ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਏਸੇ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ।

ਫਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ। ਪੈਪਸੂ (PEPSU, ਪਟਿਆਲਾ, ਈਸਟ ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟਸ ਯੂਨੀਅਨ) ਵਿਚ ੮ ਰਿਆਸਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਈਆਂ। ੫ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ :—

੧. ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਸਰ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਸਰ ਜਗਤਜੀਤ ਸਿੰਘ,
੩. ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ,
੪. ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ,
੫. ਰਾਜਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
੬. ਰਾਜਾ ਨਾਲਾਗੜ੍ਹ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ,
੭. ਨਵਾਬ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ ਇਫਤਖਾਰ ਅਲੀ ਖਾਂ,
੮. ਰਾਜਾ ਕਲਸੀਆ ਕਰਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ।

੧੫ ਜੁਲਾਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ ਪਟਿਆਲਾ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਵਲਭ ਭਾਈ ਪਟੇਲ ਨੇ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਪਰਵਾਨਗੀ ਦਿਤੀ। ੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਪਰਮੁਖ ਨੇ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਇਸ ਯੂਨੀਅਨ

ਦਾ ਰਕਬਾ ੧੦੦੯੯ ਮੁਰਬਾ ਮੀਲ, ਆਬਾਦੀ ੩੪੨੪੦੬੦ ਤੇ ਆਮਦਣ ਪੰਜ ਕਰੋੜ ਸਾਲਾਨਾ ਹੈ* ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰ ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਉਮਰ ਭਰ ਵਾਸਤੇ ਪੈਪਸੂ ਦਾ ਰਾਜਪਰਮੁਖ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ । ਰਾਜਪਰਮੁਖ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਸ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ† ।

ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕਾਂ ਵਾਂਗ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ ਵੀ ਆਪਣੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਮਾਲਕ ਰਹੇਗਾ, ਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਖਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚੋਂ ੧੭ ਲੱਖ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ (ਦਸ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਤਨਖਾਹ ਤੋਂ ਵਖਰੇ) ਭੱਤਾ (ਅਲਾਉਂਸ) ਲਵੇਗਾ‡ ।

ਨੋਟ :--ਹੁਣ ਪੈਪਸੂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਕੇ ਇਕੋ ਸੂਬਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਸਦੇ ਦੋ ਰਿੱਜਿਨ (ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੋਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ) ਹਨ ।

ਹੁਣ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਨਵਾਂ ਸੂਬਾ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਮ 'ਪੰਜਾਬ' ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

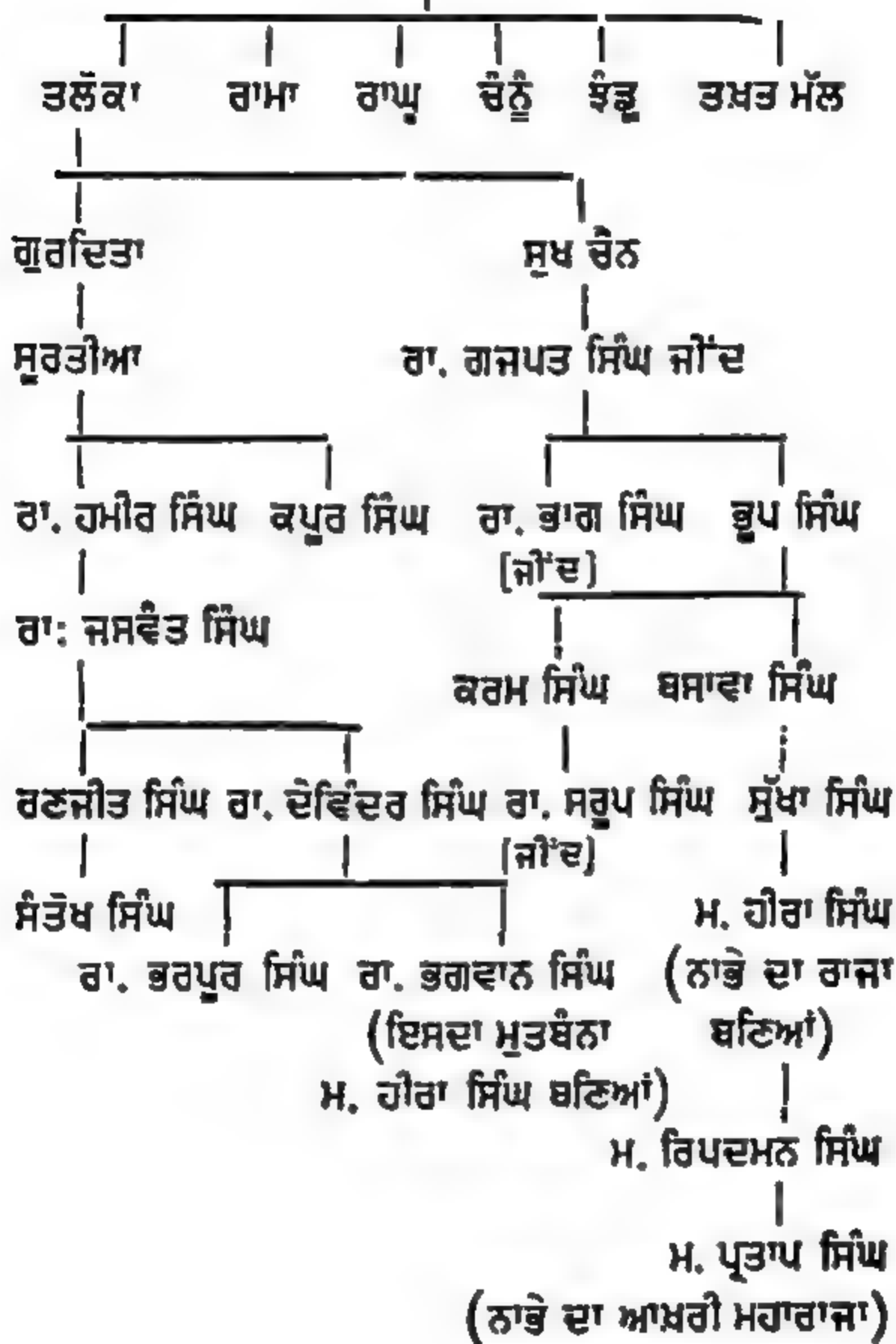
*White Paper on Indian States,
[1950] P. 53.

†White Paper on Indian States,
[1950] P. 270.

‡White Paper on Indian States,
[1950], P. 272 & 391.

ਬੈਸਾਵਲੀ

ફલ

ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਤਲੋਕਾ, ਫੂਲ
ਤਲੋਕਾ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ੧੬੫੨ ਈ. ਵਿਚ ਚੌਧਰੀ ਫੂਲ
ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਤਲੋਕਾ ਚੌਧਰੀ
ਬਣਿਆ। ੧੬੮੭ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ* ।
ਉਸਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: ਗੁਰਦਿਤਾ ਤੇ ਸੁਖਚੈਨ ।
ਗੁਰਦਿਤਾ ਪਹਿਲਾ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦਾ ਤੇ ਦੁੱਜਾ ਰਿਆਸਤ
ਜੀਂਦ ਦਾ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸੀ। ਗੁਰਦਿਤਾ ਵੱਡਾ ਭਰੋਂ ਸਾ,
ਸੋ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਫੂਲ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਨਾਭਾ ਸਭ ਤੋਂ
ਵੱਡਾ ਹੈ। ਤਲੋਕੇ ਦੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ
ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡ ਲਈ। ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਗੁਰਦਿਤਾ ਚੌਧਰੀ
ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।

ਗੁਰਦਿੱਤੇ ਨੇ ਉਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਗਰੂਰ ਵਸਾ ਕੇ
ਆਪਣੀ ਰਾਜਬਾਨੀ ਬਣਾਇਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂ ਬਲ ਨਾਲ
ਇਲਾਕਾ ਵਧਾਇਆ। ਉਸਦੀ ਸੁਖਚੈਨ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲੜਾਈ
ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਧਨੇਲੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਸਦਾ
ਸੂਰਤੀਆ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ--ਸੂਰਤੀਆ--੧੭੫੨ ਈ. ਵਿਚ
ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ
(੧੭੫੪ ਈ, ਵਿਚ) ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ (ਪੋਤਰਾ) ਗੱਦੀ
ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ [ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਪੂਰ

ਪੰਜਾਬ ਰਾਡਾਰ ਪੰਨਾ ੧੭।

ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੯੭।

ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ; ਪੰਨੇ ੯੭-੮।

ਸਿੰਘ) ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ ਵੰਡ ਲਈ। ੧੭੬੬ ਈ.* ਵਿਚ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ
 ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਿਧਵਾ ਰਾਜ ਕੌਰ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਕਰਾ
 ਲਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਜਾਇਦਾਦ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ
 ਲਿਆ। ਏਸ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਰਾਜਾ
 ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੧੭੫੫ ਈ. ਵਿਚ ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਭਾ ਵਸਾਇਆ।
 ਜੈਨ ਖਾਂ ਗਵਰਨਰ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਮਰਨ ਉੱਤੇ ਉਸਨੇ
 ਨਾਭਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਜੀਂਦ
 ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਰਹੀਮ ਦਾਦ ਖਾਂ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ
 (੧੭੭੫ ਈ.), ਤਾਂ ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਰਗਣਾ ਚੌੜੀ ਉੱਤੇ
 ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

੧੭੭੪ ਈ: ਵਿਚ ਰਾ: ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਜੀਂਦ ਦੀ ਲੜਕੀ
 ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਸਾਦੀ ਸ: ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਕੀਏ ਨਾਲ ਹੋਈ।
 ਪਿੰਡ ਬਡਰੁੱਖਾ ਓਦੋਂ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ
 ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਭੇ ਦੀ 'ਬੀੜ' ਸੀ। ਸੁਕਰਚੱਕੀਆਂ ਦੇ ਨੌਕਰ ਉਸ
 ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਘੋੜਿਆਂ ਵਾਸਤੇ ਘਾਹ ਵਢਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਨਾਭੇ ਦੇ
 ਮੁਖਤਿਆਰ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿਤਾ।
 ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਏਸ ਗੱਲ ਦਾ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੯੮।

†ਲੜੀਫ, ਪੰਨਾ ੩੩੨; ਪੰਜਾਬ ਚਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੧੬।

‡ਏਸੇ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੇ ਘਰ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ
 ਹੋਇਆ।

ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ
 ਭੇਜਿਆ, ਕਿ ਮੈਂ ਸਖਤ ਬੀਮਾਰ ਹਾਂ, ਜੋ ਆ ਕੇ ਮਿਲ ਜਾਓ।
 ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਮਿਲਨ ਗਏ,
 ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਕੰਦ ਤਾਂ ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
 ਫੜ ਕ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਨੂੰ
 ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ*। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਪਰਗਣੇ
 ਅਮਲੋਹ ਤੇ ਭਾਦਸੋਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਨੂੰ
 ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਸੰਗਰੂਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ
 ਰਾਣੀ ਦੇਸੋ ਚਾਰ ਮਹੀਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਲੜੀ। ਅੰਤ ਉਹਨੇ
 ਆਪਣੀ ਮਦਦ ਵਾਸਤੇ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਦੋਹਾਂ
 ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤੀ : ਸੰਗਰੂਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ
 ਜੀਂਦ ਕੋਲ ਰਿਹਾ, ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
 ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ ਅਮਲੋਹ, ਭਾਦਸੋਂ ਆਦਿ ਬਾਕੀ ਇਲਾਕੇ
 ਛੱਡ ਦਿਤੇ।

ਦਸੰਬਰ, ੧੭੮੩ ਈ, ਵਿਚ ਰਾ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ
 ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਅੱਠ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ
 ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ
 ਦੀ ਮਤੇਈ ਮਾਂ-ਰਾਣੀ ਦੇਸੋ-ਉਸਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ
 (Regent) ਬਣੀ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੌਤ (੧੭੯੦ ਈ.) ਤਕ
 ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਰਹੀ।

ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਗੰਢਣ ਦੇ ਹੱਕ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾ, ਪੰਨੇ ੩੧੩-੪।

†ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੨; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾ, ਪੰਨਾ ੪੧੯; ਰਾਜ
 ਖ਼ਾਲਸਾ, ਹਿਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੦੦; ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੨।

ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਸੀ। ੧੮੦੬ ਈ. ਦੇ ਸਤਲੁਜ-ਪਾਰ ਹਮਲੇ ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਕੋਟ, ਬਸੀਆਂ, ਤਲਵੰਡੀ ਜਗਰਾਉਂ ਆਦਿ ਪਰਗਣਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ੧੬੬੬੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ੩੧ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਘੁੰਗਰਾਣਾ ਵਿਚੋਂ ੩੩੫੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ ੭ ਪਿੰਡ ਦਿੱਤੇ। ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਤਲੁਜ-ਪਾਰ ਆਖਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਰਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ੧੮੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਚੁੱਖਿਆ ਵਿਚ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਨਾਭਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਉਹਦੇ ਲਾਹੌਰ ਨਾਲੋਂ ਸਾਰੇ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਗਏ।

ਰਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਲੜਾਈ ਝਗੜਾ ਰਿਹਾ। ਅੰਤ ੧੭ ਜੂਨ, ੧੮੩੨ ਈ. ਨੂੰ ਟਿੱਕਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗ-
 ਕੰ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ
 ਤੇ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ
 ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ (੧੮੩੦ ਈ.) ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ੨੨ ਮਈ, ੧੮੪੦ ਈ.* ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ੧੮ ਸਾਲ ਦਾ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਚਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ਏਸੇ ਦੇ ਅਹਿਦ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ (ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ) ਹੋਈ।

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੨; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੫; ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੩੨।

†ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੦੮।

ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ
ਸਤਲੁਜ ਯੁਧ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕਈ

ਵਾਰ ਮੰਗ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕੋਈ
ਮੰਦਦ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਜੋ ੩ ਮਈ, ੧੮੦੬ ਈ. ਦੇ ਐਲਾਨ ਮੁਤਾਬਕ
ਕਹਨੀ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ
(ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਸਾਹਘਾਤ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਸਿੱਖ ਹਾਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਨਾਭੇ
ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰਸਦ ਆਦਿ ਸਾਮਾਨ ਭੇਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ ਤੇ
ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਕ ਵਸੀਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ
ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤੇ। ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ।
ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਤੇ

ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਪੈਨਸ਼ਨ (ਨਾਭੇ ਦੇ
ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚੋਂ) ਦੇ ਕੇ ਮਥਰਾ ਭੇਜ ਦਿਤਾ।
ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਤੇ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿੱਸਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ
ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ੩੫੬੧੨
ਜ਼ਬਤ ਰੁਪਏ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਪਟਿਆਲੇ ਨੂੰ ਤੇ ਏਨਾ ਹੀ

ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ੪੦੬੬੬ ਰੁਪਏ ਦਾ
ਇਲਾਕਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਰਾ.
ਦੇਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਥਰਾ ਤੋਂ ੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੫੫ ਈ. ਨੂੰ
ਲਾਹੌਰ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਉਹ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੬੫ ਈ.
ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਨਵਰੀ, ੧੮੪੭ ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸੱਤਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ

ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ* ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ।
 ਉਸਦੀ ਬਾਲਕ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਰਾਣੀ ਚਾਂਦ ਕੌਰ
 (ਰਾ. ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ) ਨੂੰ ਸਰਪ੍ਰਸਤ
 ਬਣਾ ਕੇ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ (ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ, ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ,
 ਬਹਾਲੀ ਰਾਮ) ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿਤਾ ।

੧੮੫੭ ਈ. ਵਿਚ ਗ਼ਦਰ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ
 ਗ਼ਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੇ ਅਖਤਿਆਰ ਸੌਂਪ ਦਿਤੇ ਗਏ ।
 ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਿਤੋਂ ਵੱਧ ਮਦਦ
 ਕੀਤੀ । ਫੌਜੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਉਹਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਢਾਈ ਲੱਖ
 ਰੁਪਿਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਦਿਤਾ । ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਇਨਾਮ
 ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ੩੦ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਿਲਾ
 ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਖਿਤਾਬ ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੇ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚੋਂ ਤੇ ਇੱਕ
 ਮਿਲੇ ਲੱਖ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਾਵਲ ਤੇ ਕਾਂਟੀ
 ਰਿਆਸਤ ਝੱਜਰ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਿਆ । ਨਾਲ ਹੀ ਉਸਨੂੰ "ਫਰਜ਼ੇਦ
 ਅਰਜਪੇਦ ਪੈਵੇਦਿ ਦੇਲਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ੀਆ, ਬਰਾਤ ਬੰਮ ਸਿਰਮੌਰ,
 ਮਾਲਵੇਂਦਰ ਬਹਾਦਰ ਰਾਜਾ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ" ਦਾ ਖਿਤਾਬ, ੧੧
 ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ
 ਹੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ।

*੧੮੪੦ ਈ. ਵਿਚ ਭਰਪੂਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ੧੮੪੨ ਈ. ਵਿੱਚ
 ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਾਣੀ ਮਾਨ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ । ਪੰਜਾਬ
 ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੬ ।

†ਛੇ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆਂ ਕਰਜ਼ਾ ਰਾਜਾ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੩੬ ।

ਪੰਜ ਮਈ, ੧੮੬੦ ਈ. ਦੀ ਸੰਨਦ ਰਾਹੀਂ ਨਾਭੇ ਨੂੰ ਮੁਤਬੰਨੇ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਸਾਲ ਉਸ ਕਰਜ਼ੇ ਬਦਲੇ—ਜੋ ਨਾਭੇ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਿਤਾ ਸੀ—ਪਰਗਣਾ ਕਨੌਦ (ਰਿਆਸਤ ਝੱਜਰ) ਵਿਚੋਂ ੪੮ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਿਲਿਆ। ਸਤੰਬਰ, ੧੮੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ 'ਸਤਾਹਾ-ਏ-ਹਿੰਦ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਕੋਂਸਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਮਗਰ ਉਹਨੂੰ ਕੋਂਸਲ ਵਿਚ ਕਲਕੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਕਦੇ ਵੀ ਸਮਾਂ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ੯ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੬੩ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ*।

ਉਸਦੇ ਘਰ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ ਛੋਟਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਭਰਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ੧੭ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਅੱਠ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ (੧੮੭੧ ਈ.) ਰਾਜਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਔਲਾਦ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

੧੮੬੦ ਈ. ਵਿਚ ਰਿਆਸਤ ਨੂੰ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਮਿਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸੋ ਬਡਰੁੱਖਾ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਰਾ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਪੀਹੜੀਓਂ; ਭ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਸੀ। ੧੦ ਅਗਸਤ, ੧੮੭੧ ਈ. ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ। ਦੂਸਰੇ ਅਫਗਾਨ-ਯੁੱਧ (੧੮੭੮-੧੮੮੦ ਈ.) ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਵਸਤੇ ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ-ਇ-ਰਾਜਗਾਨ' ਤੇ

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੪; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੪੭੬।

†ਵੇਖੋ ਬੰਸਾਵਲੀ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ।

‘ਮਹਾਰਾਜਾ’ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ ।

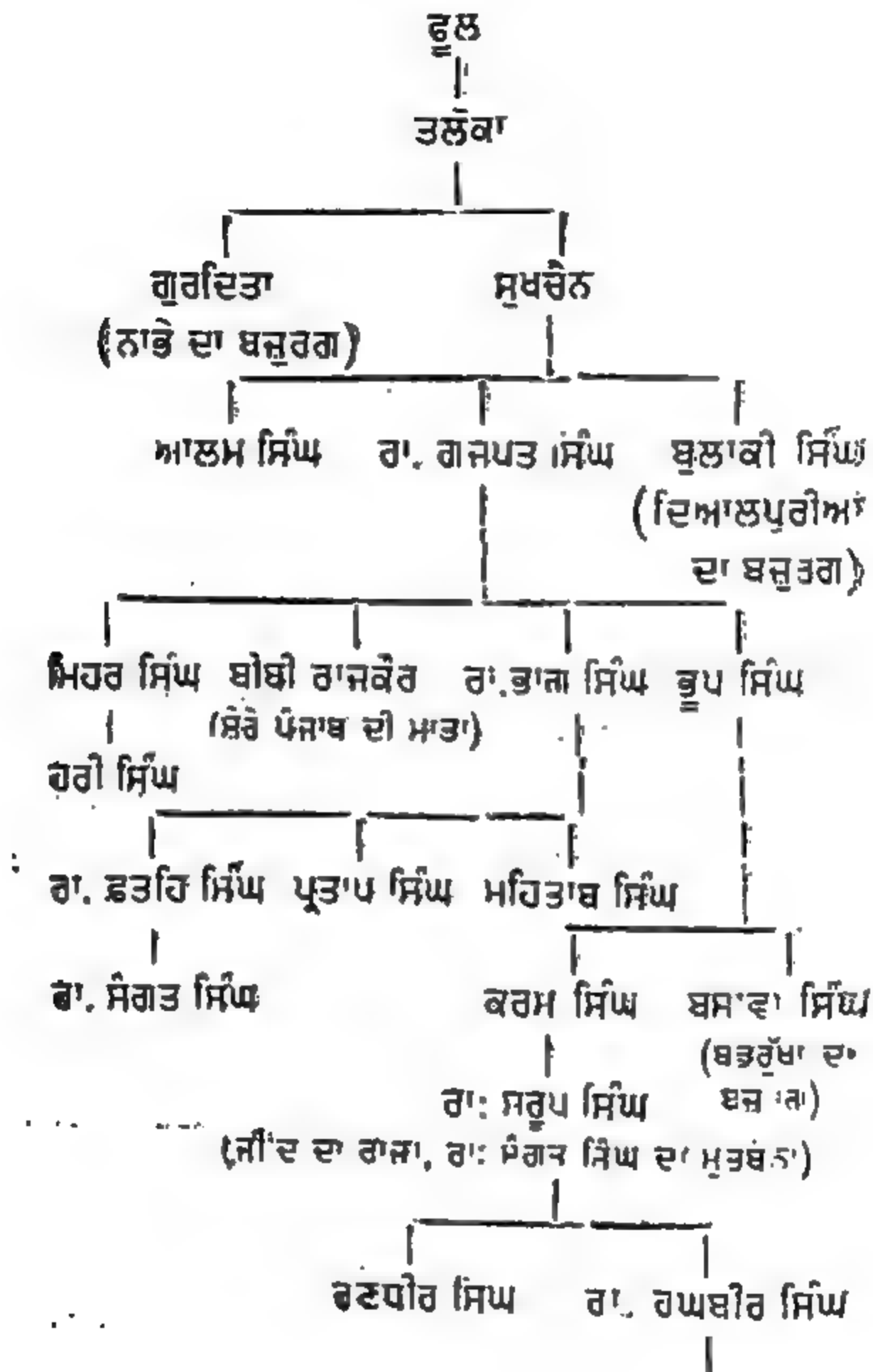
੧੯੧੧ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ,
 ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾ-
 ਮ. ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ । ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ
 ਹਮਦਰਦੀ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਜੁਲਾਈ,
 ੧੯੨੩ ਈ. ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮ. ਰਿਪਦਮਨ ਸਿੰਘ
 ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਤੋਂ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸਦੇ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ
 ਨਾਭੇ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਨਾਭੇ ਦਾ ਆਖਰੀ
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ ।

ਪੰਜ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਮ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ
 ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੮
 ਈ. ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਨਾਭਾ, ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ ।
 ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਖਰਚੇ ਵਾਸਤੇ ਚਾਰ ਲੱਖ, ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਭੱਤਾ
 ਸਲਾਨਾ ਦੇਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ* । ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ,
 ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ
 ਕਾਇਮ ਰਹੇਗਾ ।

† White Paper on Indian States
 (1950), P.P. 272 & 391.

* White Paper on Indian States
 (1950), P. 270.

ਰਿਆਸਤ ਜੀਂਦ

ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ
|
ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ
|
ਮ. ਰਨਬੀਰ ਸਿੰਘ
|
ਮ. ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ
(ਆਖਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ)

ਫੂਲ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਚੌਧਰੀ ਤਲੋਕੇ ਦੇ ਘਰ ਦੋ ਲੜਕੇ
ਫੂਲ ਹੋਏ : ਗੁਰਦਿਤਾ ਤੇ ਸੁਖਚੈਨ। ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਗੁਰਦਿਤੇ ਦੀ
ਔਲਾਦ ਨਾਭੇ ਦਾ ਰਾਜ ਘਰਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਛੋਟੇ ਸੁਖਚੈਨ ਦੀ
ਤਲੋਕਾ ਬੰਸ ਜੀਵ ਦਾ। ਤਲੋਕਾ ੯੭ ਪਿੰਡ ਛੱਡ ਕੇ ੧੬੮੭ ਈ.
ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਗੁਰਦਿਤੇ ਤੇ ਸੁਖਚੈਨ ਨੇ ਉਹ
ਜਾਇਦਾਦ ਅੱਧੋ ਅੱਧ ਕਰ ਲਈ*। ਸੁਖਚੈਨ ਦੇ ਤਿੰਨ
ਸੁਖਚੈਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ: ਆਲਮ ਸਿੰਘ, ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੁਲਾਕੀ
ਸਿੰਘ। ਉਸਨੇ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਬੱਲਾ ਵਾਲੀ ਤੇ
ਬੁਲਾਕੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਸੁਖਚੈਨ ਵਾਲਾ (ਜੋ ਉਸਨੇ ਆਪ ਵਸਾ-
ਇਆ ਸੀ) ਦੇ ਦਿਤੇ। ਆਪ ਉਹ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਪਿੰਡ ਫੂਲ
ਵਿਚ ਰਿਹਾ। ਏਥੇ ਉਹ (ਸੁਖਚੈਨ) ੧੭੫੧ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗ-
ਵਾਸ ਹੋਇਆ†।

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੨੮।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਬ, (ਬੰਸਾਵਲੀ), ਪੰਨਾ ੩੦੬; ਭਗਵਾਨਦਾਸ,
ਪੰਨਾ ੨੫; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੩੦।

ਵੱਡਾ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ੧੭੬੪ ਈ. ਵਿਚ
 ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਔਲਾਦ ਦੇ ਮਰ ਗਿਆ। ਗਜਪਤ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ
 ਕਰਕੇ ਜਾਗੀਰ ਬੱਲਾਂ ਵਾਲੀ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਬੁਲਾਕੀ ਸਿੰਘ ੧੭੮੫ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗ-
 ਬੁਲਾਕੀ ਸਿੰਘ ਵਾਸ ਹੋਇਆ। ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਦਿਆਲਪੁਰੀਏ
 ਸਰਦਾਰ ਹਨ।

ਜੀਂਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਤੇ
 ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਹਿੰਦ ਦੀ ਲੜਾਈ (੧੪
 ਜਨਵਰੀ, ੧੭੬੪ ਈ.) ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਾਮਲ
 ਸੀ। ਜਦ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਜੀਂਦ ਤੇ ਸਫ਼ੈਦੋਂ ਦੇ
 ਪਰਗਣਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
 ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਮਾਲਗੁਜ਼ਾਰ (ਖਰਾਜ ਦੇਣਹਾਰਾ) ਸੀ। ਇਕਵਾਰ ਉਹ
 ਖਰਾਜ ਨਾ ਦੇ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਫੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ
 ਲਿਆ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਮਾਨਤ
 ਵਜੋਂ ਦਿੱਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਰਿਹਾਈ ਪਾਈ। ੧੭੭੨ ਈ. ਵਿਚ ਤਿੰਨ
 ਲੱਖ ਖਰਾਜ ਤਾਰ ਕ ਨਾਲੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ
 ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਫੁੱਡਾ ਲਿਆ ਤੇ ਨਾਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸ਼ਾਹਆਲਮ
 ਸਾਨੀ ਤੋਂ 'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ
 (ਛੇ ਫਰਵਰੀ, ੧੭੭੨ ਈ.)*। ਇਸ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਉਹ ਜੀਂਦ ਦਾ
 ਮੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

*ਲਤੀਫ਼, ਪੰਨਾ ੩੩੦; ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੨੬; ਪੰਜਾਬ
 ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨੇ ੩੧੨—੩।

੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਲੜਕੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸ. ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਸੁਕਰਚੱਤੀਏ ਨਾਲ ਹੋਈ। ਨਾਭੇ ਦੇ ਮੁਖਤਿਆਰ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਨੇ ਬੀੜ ਵਿਚੋਂ ਘਾਹ ਵਢਣ ਤੋਂ ਜਾਵੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਤੋਂ ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਬਹੁ ਨਾ ਲਾ ਕੇ ਸ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਯਾਕੂਬ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਉਸਨੇ ਸੰਗਰੂਰ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਨਾਭੇ ਦਾ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਪਟਿਆਲੇ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰਾ ਕੇ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਸਦਾ ਵਾਸਤੇ ਜੀਂਦ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿਤਾ।

ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜੀਂਦ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜੀਂਦ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾ ਲਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਤਰੁੱਖਾ ਹੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।

੧੭੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਰਹੀਮ ਦਾਦ ਖਾਂ ਨੇ ਜੀਂਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਨਾਭੇ, ਪਟਿਆਲੇ ਆਦਿ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਹੀਮ ਦਾਦ ਖਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਕਸਤ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ। ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਜੀਂਦ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਨਵਾਂ ਇਲਾਕਾ ਮੱਲ ਲਿਆ।

ਜਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸ਼ਾਹੀ ਬੇਗ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਨ ਗਿਆ। ਉਹਨੇ ੮ ਦਸੰਬਰ, ੧੭੮੦ ਈ. ਨੂੰ ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ।
- ਜੂਨ, ੧੭੮੧ ਈ. ਨੂੰ ਰਾ. ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਦਿੱਲੀ ਭੇਜ ਦਿਤਾ

ਗਿਆ। ਉਥੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨਜ਼ਫ ਖਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਲੱਖ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਦੇ ਕੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ੮ ਮਈ ਨੂੰ ਰਿਹਾਈ ਪਾਈ*।

ਰਾ: ਗਜਪਤ ਸਿੰਘ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪਟਿਆਲੇ ਦਾ ਮਦਦਗਾਰ ਰਿਹਾ। ਉਹ ੧੭੮੯ ਈ.† ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਦੁਵਿਚਲਾ ਪੁੱਤਰ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ, ਰਾ: ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂਕਿ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸ. ਮਿਹਰ ਸਿੰਘ ੧੭੮੦ ਈ.‡ ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਠਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ੧੭੯੧ ਈ. ਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ। ਬਾਕੀ ਦੋ—ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭੂਪ ਸਿੰਘ—ਰਹਿ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਵੰਡ ਇਉਂ ਹੋਈ: ਭੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਿੱਜਾ ਹਿੱਸਾ ਦੇ ਕੇ ਬਡਰੁੱਖਾ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਬਾਕੀ ਦੋ ਹਿੱਸੇ—ਜੀਂਦ, ਸਫੈਦੋਂ—ਤੇ 'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲੇ।

ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਥ ਦੇਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਾਮਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਸੰ ੧੮੦੬ ਈ. ਦੀ ਸਤਲੁਜ-ਪਾਰ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣਾ ਖਾਸ ਤੇ ਨਾਲ ਲਗਵੇਂ ੨੪ ਪਿੰਡ (੧੫੩੮੦ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ), ਪਰਗਣਾ ਜੰਡਿਆਲਾ ਵਿਚ ੨੪ ਪਿੰਡ, ਪਰਗਣਾ

*ਗੁਪਤਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨੇ ੧੦੪-੧੧੬।

†ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੨੫; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੩੨੯; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੩।

‡ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੩੧੮; ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ; ਹਿੱਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੩੩।

ਕੋਟ ਵਿਚ ਦੋ ਪਿੰਡ ਤੇ ਪਰਗਣਾ ਜਗਰਾਉਂ ਵਿਚ ਦੋ ਪਿੰਡ ਦਿਤੇ ।
ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਕੁਛ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਵੀ
ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ । ਮਗਰ ਅਫਸੋਸ, ਜਦ ੧੮੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਮਾਲਵੇ
ਦੇ ਰਾਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਗਏ, ਤਾਂ ਰਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ
ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲਾ ਗਿਆ ।

ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ : ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ,
ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ । ਰਾਜਾ ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਵੱਡੇ
ਪੁੱਤਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਕ ਮਾਰ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ
ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਗੱਦੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ । ਪਰ
ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾ
ਮੰਨੀ । ਅਖੀਰ ਉਮਰ ਵਿਚ ਰਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਕਈ ਸਾਲ ਬੀਮਾਰ
ਰਿਹਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਵਾਸਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਰਿਆਸਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਾਣੀ ਸਭਰਾਈ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ
ਦਿਤਾ । ਏਸ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ
ਜੀਂਦ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ੨੩ ਅਗਸਤ, ੧੮੧੪ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਣੀ
ਸਭਰਾਈ ਤੇ ਉਸਦੇ ਦੀਵਾਨ ਜੈਸ਼ੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ ।
ਏਸ ਜੁਰਮ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਫੜ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰ
ਦਿਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਕੈਦ ਵਿਚ ਹੀ ਜੂਨ, ੧੮੧੬ ਈ. ਨੂੰ
ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨੇ ੩੨੨-੩ ।

ਰਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਪੁੱਤਰ ਮਹਿਤਾਬ
 ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ, ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਕੁਛ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ
 ਹੀ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਪਿੱਛੇ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਹੀ
 ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਸੋ ਰਾਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ
 ਗਿਆ। ੧੮੧੯ ਈ. ਵਿਚ ਰਾ. ਭਾਗ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ
 ਗਿਆ,* ਤਾਂ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ।

ਰਾਜਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਅਮਨ ਦਾ
 ਰਾ. ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਰਾਜ ਕਰਕੇ ੩ ਫਰਵਰੀ, ੧੮੨੨ ਈ. ਨੂੰ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ੩੦ ਜੁਲਾਈ,
 ਰਾ. ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ੧੮੨੨ ਈ. ਨੂੰ ਉਸਦੇ ੧੧ ਸਾਲ ਦੇ ਪੁੱਤਰ
 ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ।
 ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ
 ਰਾ. ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ੧੮੨੬ ਈ. ਤੇ ੧੮੨੭ ਈ. ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ
 ਲਾਹੌਰ ਗਿਆ ਤੇ ਦੁਆਬਾ ਜਾਲੰਧਰ ਵਿਚ ਜਾਗੀਰ ਪ੍ਰਪਤ ਕੀਤੀ।
 ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਏਸ ਗਾਲੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਖਤ ਤਾੜਨਾ
 ਕੀਤੀ ਤੇ ਅੱਗੇ ਵਾਸਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾ ਦਿਤਾ, ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ
 ਰੱਖਿਆਧੀਨ ਕੋਈ ਰਈਸ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਹੁਕਮਰਾਨ ਤੋਂ ਕੋਈ
 ਜਾਗੀਰ ਜਾਂ ਤੁਹਫਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ
 ਸੰਬੰਧ ਰੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੩ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੩੪ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ

*-ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੨੫੪; ਡਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੨੫।

ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ । ਉਸਦੀ ਕੋਈ ਔਲਾਦ
 ਰਾ: ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਸੋ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਸਰਦਾਰ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ
 ਰ ਜਾ ਬਣਿਆ* ।

ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਸੀ, ਕਿ ਸਾਰੇ
 ਰਿਆਸਤ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਵੇ, ਪਰ ਦੁੱਜੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ (ਨਾਭਾ,
 ਪਟਿਆਲਾ ਆਦਿ) ਦੇ ਰੋਲਾ ਪਾਉਣ 'ਤੇ ਕੁਛ ਇਲਾਕਾ ਕਾਇਮ
 ਰਖ ਕੇ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ । ੧੦ ਜਨਵਰੀ,
 ੧੮੩੭ ਈ. ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ-ਜੇਨਰਲ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਕਿ ਸਰੂਪ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਓਨਾ ਇਲਾਕਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿੰਨਾ ਰਾ. ਗਜਪਤ
 ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੋਲ ਸੀ । ਸੋ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵੰਡ ਇਉਂ ਹੋਈ:—ਜੀਂਦ ਤੇ
 ਸਫ਼ੈਦੋਂ ਦੇ ੩੨੨ ਪਿੰਡ (੨੩੬੦੦੦ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ) ਸਰੂਪ
 ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਗਏ; ਅਮਲੋਹ, ਤਲਵੰਡੀ ਆਦਿ [੬ ਹਜ਼ਾਰ
 ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ] ਮ: ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕੀਤੇ ਗਏ; ਬਸੀਆਂ,
 ਲੁਧਿਆਣਾ, ਮੋਰੜਾ, ਜੰਡਿਆਲਾ, ਦਿਆਲਪੁਰਾ ਆਦਿ ੧੪੬
 ਪਿੰਡ [੧੮੨੦੦੦ ਰੁਪੈ ਦੇ] ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਆਪ ਜ਼ਬਤ
 ਲਏ । ਇਹ ਵੰਡ ਕਰਕੇ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੩੭
 ਸੰਗਰੂਰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਈ: ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ
 ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ । ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਉਸਨੇ
 ਜੀਂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਸੰਗਰੂਰ ਨੂੰ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਣਾਇਆ ।

*ਵੇਖੋ ਬੰਸਾਵਲੀ ।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾ, ਪੰਨੇ ੩੭੭—੮ ।

ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਸਤਲੁਜ ਯੁੱਧ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਤੇ ਚਾਰ
 ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਇਨਾਮ
 ਗ਼ਦਰ ਵਜੋਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤਾ। ੧੮੫੭ ਈ. ਦੇ ਗ਼ਦਰ
 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਵਿਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ
 ਦਾਦਰੀ ਕੀਤੀ। ਉਹ ਆਪ ਫ਼ੌਜ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ
 ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਸੇਵਾ
 ਬਦਲੇ ਦਾਦਰੀ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (੫੭੫ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ, ੧੦੩੦੦੦
 ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ), ਪਰਗਣਾ ਕੁਲਾਰਾਂ ਦੇ ੧੩ ਪਿੰਡ
 (੧੩੮੧੩ ਰੁਪੈ ਸਾਲਾਨਾ ਦੇ) ਤੇ "ਫ਼ਰਜ਼ੰਦ
 ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਲਬੰਦ, ਰਾਮਿਖ ਉਲ ਇਤਕਾਦਿ ਦੌਲਤੇ
 ਇੰਗਲਿਸ਼ੀਆ, ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ
 ਵਾਲੀਏ ਜੀਂਦ" ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ਪੰਜ ਮਾਰਚ, ੧੮੬੨
 ਈ. ਦੀ ਸਨਦ ਰਾਹੀਂ ਮੁਤਬੰਨਾ (ਪੁਤਰੇਲਾ) ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ
 ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਸਤੰਬਰ, ੧੮੬੩ ਈ. ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ-ਜੈਨਰਲ
 ਨੇ ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਸਤਾਰਾ-ਏ-ਹਿੰਦ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ।
 ੨੬ ਜਨਵਰੀ, ੧੮੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ ੧੮੪੮
 ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਸੌ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਰਘਬੀਰ
 ਸਿੰਘ ੩੧ ਮਾਰਚ, ੧੮੬੪ ਈ. ਨੂੰ ਗੱਦੀ
 ਰਾ. ਰਘਬੀਰ ਸਿੰਘ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਸਨੇ ਦੂਜਰੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ-ਯੁੱਧ
 ਸਮੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ

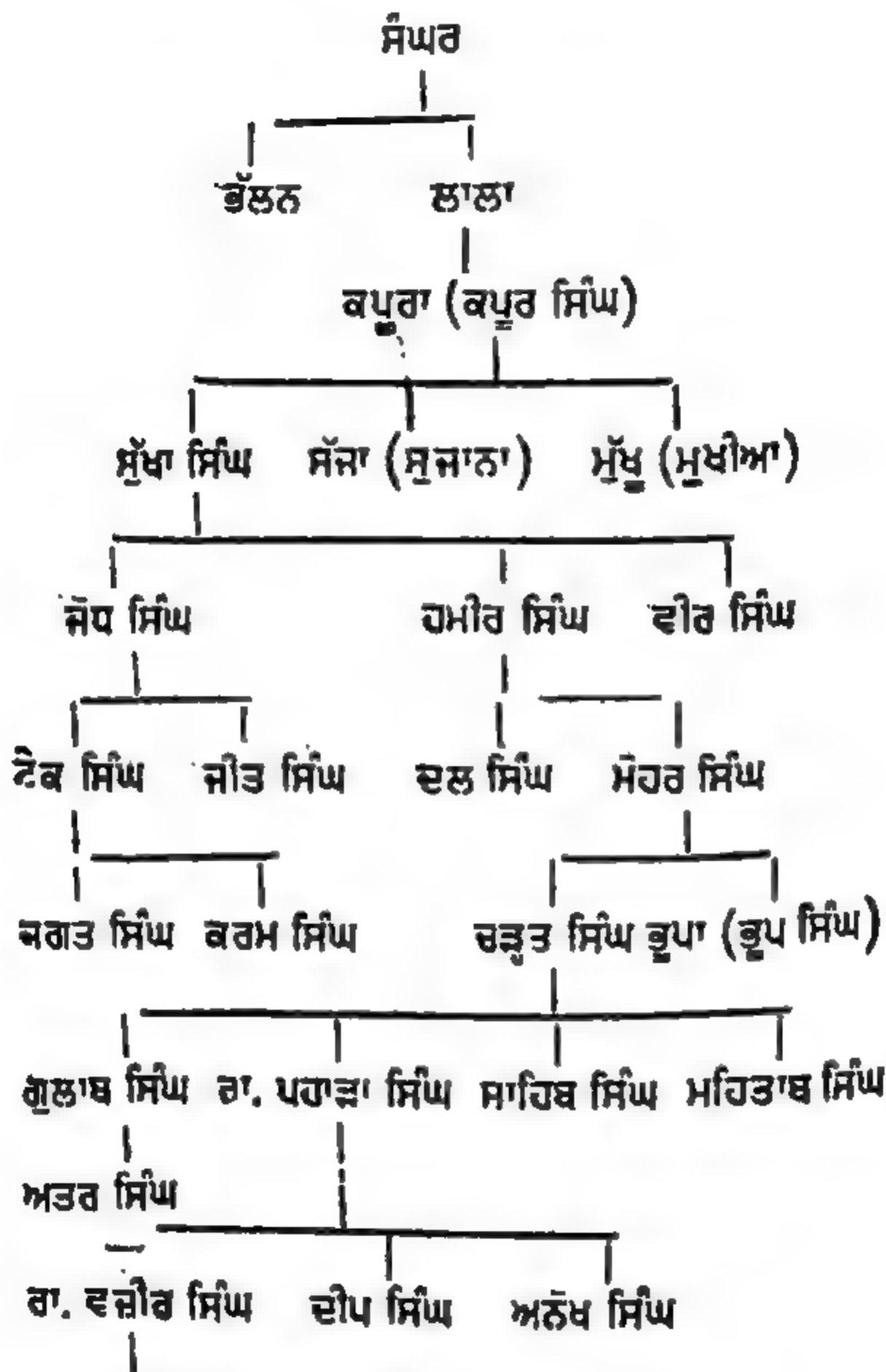
ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ 'ਹਾਜ਼ਾ-ਇ-ਰਾਜਗਾਨ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ।

ਰਾਜਾ ਚਘਬੀਰ ਸਿੰਘ ੧੯੮੭ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਸੋ ਪੋਤਰਾ ਰਨਬੀਰ ਮ: ਰਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ੧੯੧੧ ਈ. ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲੋਂ ਉਸਨੂੰ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ।

੧੯੪੮ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਨਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮ: ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਾਜਬੀਰ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ਇਹ ਜੀਂਦ ਦਾ ਆਖਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੈ। ਪਰ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਇਸਨੇ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ੨੦ ਅਗਸਤ, ੧੯੪੮ ਈ: ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀਂਦ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ੩੨੮੧੦੦ ਰੁਪੈ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਹੈ* ਦੁੱਜੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣਗੇ।

*White Paper on Indian States (1950),
P. 272.

ਰਿਆਸਤ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ

ਰਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ

|

ਰਾਜਾ ਬਿਕਰਮਾ ਸਿੰਘ

|

ਰਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਕੇਵਰ ਗਜ਼ਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

|

ਮ. ਬਿਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ (ਮੁਤਬੰਨਾ)

|

ਰਾ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

[ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ]

ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਬੰਸਾਵਲੀ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਕਿ
 ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਸੱਤਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ
 ਜੈਸਲ ਸਿੱਧੂ 'ਸਿੱਧੂ' ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਔਲਾਦ 'ਸਿੱਧੂ ਜੱਟ'
 ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜਾ ਜੈਸਲ 'ਭੱਟੀ ਰਾਜਪੂਤ' ਸੀ।
 ਬਰਾੜ ਸਿੱਧੂ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੇ ਨੌਵੀਂ ਪੀੜ੍ਹੀ
 'ਬਰਾੜ' ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ 'ਸਿੱਧੂ ਬਰਾੜ ਜੱਟ'
 ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੁਢ ਬਝਾ। ਬਰਾੜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਦੋ ਹੋਏ: ਪੌਰ ਤੇ ਧੌਲ।
 ਵੱਡੇ 'ਪੌਰ' ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ 'ਫੂਲ' ਹੋਇਆ, ਜਿਸਦੇ ਪੁੱਤ
 ਪੋਤਰੇ ਨਾਭਾ, ਪਟਿਆਲਾ, ਜੀਂਦ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣੇ।
 ਛੋਟੇ 'ਧੌਲ' ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹਨ।

ਧੌਲ ਦੀ ਔਲਾਦ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗੇ ਨਾਮਵਰ 'ਸੰਘਰ' ਸੰਘਰ ਹੋਇਆ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਾਨੀਪਤ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹ ਬਾਬਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਭਲਨ ਬਾਬਰ ਨੇ ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਭੱਲਨ ਨੂੰ ਬਰਾੜਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਅਕਬਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭੱਲਨ ਤੇ ਮਨਸੂਰ ਖਾਂ ਭੱਟੀ ਵਿਚ ਚੌਧਰ ਬਦਲੇ ਝਗੜਾ ਪੈ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਅਕਬਰ ਨੇ ਇਲਾਕਾ ਅੱਧੋ ਅੱਧ ਕਰਕੇ ਦੋਵੇਂ ਚੌਧਰੀ ਬਣਾ ਦਿਤੇ। ਭੱਲਨ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ, ਫਰੀਦ ਕੋਟ, ਮਾੜੀ, ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਮੁਕਤਸਰ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਸਨ*। ਉਹ ੧੬੪੩ ਈ. ਵਿਚ ਲਾਵਲਦ ਮਰਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰੋਂ ਲਾਲਾ 'ਲਾਲਾ' ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ। ਵੀਹ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ 'ਕਪੂਰਾ' ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ।

ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਜਨਮ ੧੬੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਹੋਇਆ। ਕਪੂਰਾ ਚੌਧਰੀ ਬਣ ਕੇ ਉਹਨੇ ਉਦਾਲੇ ਦੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਕਾ ਵਧਾ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਵਸਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਕਤਸਰ ਨੂੰ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਕੋਲ ਠਹਿਰੇ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਕਰਨ ਬਦਲੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੰਗਿਆ। ਕਪੂਰੇ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, "ਮਹਾਰਾਜ! ਮੈਂ

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੬੦੧।

ਤਾਂ ਤੁਰਕਾ ਦਾ ਨੰਕਰ ਹਾਂ। ਜੇ ਖੁੱਲ੍ਹ-ਖੁੱਲ੍ਹ ਤੁਹਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ,
ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦੇਣਗੇ।”

ਈਸੇ ਖਾਂ ਨਾਲ ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਸਦਾ ਲੜਾਈ ਭਗੜਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਖਾਂ ਨੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲਈ। ੧੭੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਈਸੇ ਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਕਪੂਰੇ ਨੂੰ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਬੁਲਾ ਕੇ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਿਆ* ।

ਕਪੂਰੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ: ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ, ਕਪੂਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸੱਜਾ (ਸੁਜਾਨਾ), ਮੁੱਖੂ (ਮੁਖੀਆ)। ਉਹਨਾਂ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਈਸੇ ਖਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕੋਟ ਈਸੇ ਖਾਂ ਲੁੱਟ ਲਿਆਂ। ਕਪੂਰੇ ਦੇ ਥਾਂ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆਂ। ਉਹਨੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਿੰਡ ਖੋਹ ਕੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਏ। ਸੁਜਾਨਾ ਤਾਂ ੧੭੧੦ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮੁੱਖੂ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਰੋੜੀ ਤੇ ਮੱਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਔਲਾਦ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ੧੭੩੧ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ† ।

ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਹੋਏ: ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੀਰ ਸਿੰਘ। ਉਹਨਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਵੰਡ ਕਰ ਲਈ: ਕੋਟ ਕਪੂਰਾ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੇ, ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੇ ਮਾੜੀ

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੰਸਾ ਦੁੱਜਾ, ਪੰਨਾ ੧੭੧; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੬੦੩ ।

†ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੧੦੦; ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੬੦੩ ।

ਪਰਗਣਾ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ੧੭੬੭
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਈ. ਵਿਚ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੀਤ
 ਸਿੰਘ ਪਟਿਆਲੇ ਵਾਲੇ ਰਾ. ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਲੜ
 ਕੇ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਫਿਰ ਉਸਦੀ ਥਾਂ ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ
 ਬਣਿਆ।

ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ
 ਟੇਕ ਸਿੰਘ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ੧੮੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਤ
 ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਟੇਕ ਸਿੰਘ
 ਜਿਉਂਦੇ ਨੂੰ ਸਾੜ ਦਿਤਾ।

ਫਿਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ—ਦੋਹਾਂ
 ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਭਰਾਵਾਂ—ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੋ ਪਿਆ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਲਾਹੌਰ ਦਰਦਾਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਮੰਗੀ। ੧੮੦੭ ਈ.
 ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਮੁਹਕਮ ਚੰਦ ਨੇ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ 'ਤੇ ਕੇਬਚਾ ਕਰ
 ਲਿਆ, ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਯੁੱਧ ਤਕ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ
 ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਛ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ
 ਘਰ ਇਕੋ ਲੜਕੀ ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਮ. ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ
 ਨਾਲ ਹੋਈ*। ੧੮੨੫ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।
 ਉਸਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਔਲਾਦ ਹੈ,

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਰ, ਪੰਨਾ ੬੬; ਰਾਜ ਮਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂਜਾ,
 ਪੰਨਾ ੧੭੪।

ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ
 ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਵਿਚ ਕਿਲ੍ਹਾ
 ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ।
 ਉਸਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਵਿਧੁੱਧ ਥਗਾਵਤ ਕਰ
 ਦਿਤੀ। ਸ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੁਡੀਕੇ, ਮਲੋਹ, ਆਦਿ ਤਿੰਨ ਪਿੰਡ
 ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਬਾਕੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਵਾਰਸ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ
 ਨੂੰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ। ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਔਲਾਦ ਉਹਨਾਂ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਹੈ।

੧੮੭੨ ਈ. ਹਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ,
 ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨੀ—ਤੇਜੀ—ਘਰ ਪਾ ਲਈ। ਉਸ
 ਵਿਚੋਂ ਭੂਪਾ (ਭੂਪ ਸਿੰਘ) ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ। ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਵੱਡੇ
 ਪੁੱਤਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ ਭੂਪੇ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਸੀ।
 ਏਸ ਦੁਖੋਂ ਇਚ ਦਿਨ—ਜਦ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭੂਪਾ ਬਾਹਰ ਗਏ
 ਹੋਏ ਸਨ—ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ 'ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ
 ਤੇਜੀ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਕਿਲ੍ਹੇ
 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ, ਮਗਰ ਕਾਮਯਾਬ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਉਲਟਾ ਚੜ੍ਹਤ
 ਸਿੰਘ ਨੇ ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਪਿੰਡ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲਾ ਵਿਚ
 ਕੇਂਦ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਸ. ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਘੋਬਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ
 ਦਿਤਾ ਪਰ ਉਹ ਦੁਬਾਰਾ ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ ਨਾ ਲੇ ਸਕਿਆ। ਅੰਤ ਉਹ
 ਏਧਰ ਉਧਰ ਭਟਕਦਾ ੧੭੯੮ ਈ. ਵਿਚ ਮਰ ਗਿਆ*।

*ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨਾ ੬ ੮; ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ

੧੮੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਦਲ ਸਿੰਘ (ਮੋਹਰ ਸਿੰਘ ਦ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਵੱਡਾ ਭਰੋਂ) ਨੇ ਰਾਤ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਫਰੀਦ ਕੋਟ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਨਸਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੋਕੇ—ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ—ਲੈ ਗਈ। ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸਦੇ ਭਰੋਂ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਕ ਰਾਤ ਹਮਲਾ ਕਰ ਕੇ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਤਾਂ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੱਤਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਮਾਮਾ ਫੌਜਾ ਸਿੰਘ ਕਾਰ ਮੁਖਤਿਆਰ ਬਣਿਆ।

੧੮੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜ ਪਿੰਡ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਵਾਸਤੇ ਦਿਤੇ। ਪਰ ੧੮੦੯ ਈ. ਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਅਨਸਾਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਉਹ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫਰੀਦਕੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਦੇ ਕੇ ਬਾਕੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਵਿਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ੧੫ ਨਵੰਬਰ, ੧੮੨੬ ਈ. ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਫਿਰਦੇ ਗੁਲਾਬਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਮਾਰ ਦਿਤਾ, ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਅਗਸਤ, ੧੮੨੭ ਈ. ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ

ਵੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆਂ। ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਾਇਦਾਦ
ਵਾਸਤੇ ਝਗੜਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਉਹ
੧੮੩੧ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਧਵਾ ਤੇ
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਪੁਨਰ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲਿਆ।

ਸਤਲੁਜ ਯੁਧ ਤੇ
ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਸਤਲੁਜ ਯੁਧ ਵਿਚ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਨੇ
ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਰਾਸ਼ਨ
ਪੁਚਾਇਆ, ਆਦਮੀ ਦਿਤੇ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ

ਲੌੜੀਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੱਸਣ ਤੇ ਖਾਲਸਾ
ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਤ ਪੁਚਾਉਣ ਦੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਸਿੱਖ ਸੂਹੇ ਖਾਲਸਾ
ਫੌਜਾਂ ਵਿਚ ਫਿਰ ਕੇ ਹਾਲ ਮਾਲੂਮ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਹ ਅਗੂ ਅੰਗਰੇਜ਼
ਅਫਸਰਾਂ ਤਕ ਸਭ ਖਬਰਾਂ ਪੁਚਾਉਂਦਾ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ
ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਹਾਰ ਕੇ ਜਦ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਨੱਸ ਗਈਆਂ
ਸਨ ਤੇ ਦੁੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਵਿਸਾਹਘਾਤ
ਕਰਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਨਸਾ ਲੈ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਏਸੇ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ
ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਾਲ ਦੱਸ ਕੇ, ਮੁੜ ਕੇ ਮੈਦਾਨ 'ਤੇ
ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਾਇਆ ਸੀ*। ਕਰਨਲ ਮੈਕਸਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, "ਜਦ
ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਡੇ ਸਿਰ ਭੀੜ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ,
ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚੰਗੇ ਮਿੱਤਰ ਵੀ ਬਹਾਨੇ ਭਾਲ ਰਹੇ ਸਨ,
ਉਦੋਂ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ 'ਤੇ ਉਸਨੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀ ਸੇਵਾ
ਕੀਤੀ‡।

*ਰਾਜ ਖਾਲਸਾ, ਹਿੱਸਾ ਦੂੱਜਾ, ਪਨਾ ੧੭੬।

‡Colonel Mackson to Govt. 27-7-1846

ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਟ ਕਪੂਰੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ (ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਮਾਡਹਿਤ ਸੀ) ਤੇ ਨਾਭੇ ਦੇ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ੩੫੬੧੨ ਰੁਪੇ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਮਿਲਿਆ। ੪ ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ ਉਸਨੂੰ 'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਅਪ੍ਰੈਲ, ੧੮੪੬ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਲੜਕਾ ਰਾ. ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅਨੇਖ ਸਿੰਘ ੧੮੪੫ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ "ਬਰਾੜ ਬੰਸ ਰਾਜਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ" ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਮਿਲਿਆ। ੧੧ ਮਾਰਚ, ੧੮੬੨ ਈ. ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਉਹ ੧੮੭੫ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ।

ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਬਿਕਰਮਾ ਸਿੰਘ ਰਾ. ਬਿਕਰਮਾ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਮਦ ਗੁਰੂ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਟੀਕਾ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹ ੧੬ ਦਸੰਬਰ, ੧੮੮੮ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ।

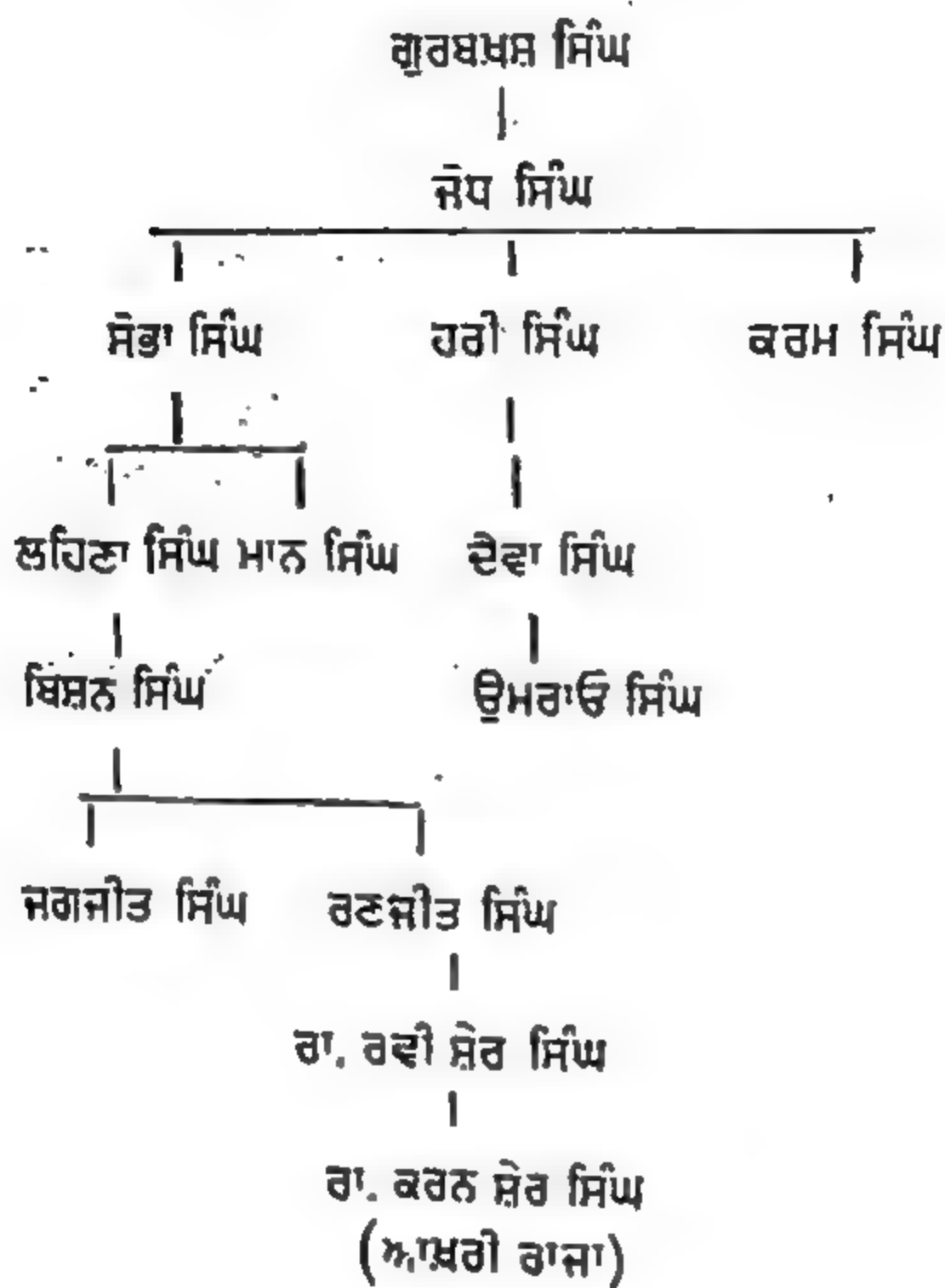
ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਬਲਬੀਰਸਿੰਘ ਰਾ. ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ। ਉਹ ੧੯੦੬ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸੋ

ਪੁਤਰੇਲਾ (ਮੁਤਬੰਨਾ) ਬ੍ਰਿਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ੧੫
 ਮ. ਬ੍ਰਿਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰਚ, ੧੯੦੬ ਈ. ਨੂੰ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ।
 ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ (੧੯੧੪-੧੮)
 ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ ਚਾਤੀ
 ਤੌਰ 'ਤੇ 'ਮਹਾਰਾਜਾ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ
 ਬ੍ਰਿਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ੧੯੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗ-
 ਰਾ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ
 ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆ। ਇਹ
 ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਹੈ।

ਪੰਜ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ
 ਪੈਪਸੂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਾਸਤੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਤੇ ੨੦ ਅਗਸਤ
 ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਈ।
 ਰਾਜਾ ਫ਼ਰੀਦ ਕੋਟ ਦੇ ਖ਼ਰਚਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ
 ੩੮੧੪੦੦ ਰੁਪਏ ਨੀਯਤ ਹੋਇਆ ਹੈ*। ਉਸਦੀ ਨਿੱਜੀ ਜਾਇਦਾਦ ਉੱਤੇ ਵੀ ਉਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਹੇਗਾ।

*White paper on Indian States (1950)
 P. 272.

ਰਿਆਸਤ ਕਲ ਸੀਆ

ਰਿਆਸਤ ਕਲਸੀਆ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸ.
 ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ . ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਪਿੰਡ ਕਲਸੀਆਂ, ਪਰਗਣਾ
 ਪੱਟੀ, ਜ਼ਿਲਾ ਲਾਹੌਰ (ਹੁਣ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ)
 ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਮਿਸਲ ਕਰੋੜਾ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ, ਸ.
 ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਏਥੀ ਸੀ। ਸਰਹਿੰਦ ਛਤਿਹ ਕਰਕੇ ਜਦ ਸਿੱਖ
 ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਮੁਲਕ ਮੱਲਿਆ, ਤਾਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੱਸੀ,
 ਛਛਰੌਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਪਰਗਣੇ ਮੱਲ ਲਏ। ਉਹ ੧੭੭੪ ਈ. ਵਿਚ
 ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ
 ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਾਲਕ ਬਣਿਆ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ
 ਇਲਾਕਾ ਹੋਰ ਵਧਾਇਆ। ੧੮੦੭ ਈ. ਨੂੰ
 ਨਰਾਇਨਗੜ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਮ. ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ
 ਸਾਥ ਦਿਤਾ*। ਇਸ ਸੇਵਾ ਬਦਲੇ ਉਸਨੂੰ ਬਾਦਲਾ ਖੇੜੀ ਤੇ ਸ਼ਾਮ
 ਚਪਾਲ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਮਿਲੇ†। ੧੮੧੮ ਈ. ਵਿਚ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ
 ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਛਤਿਹ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨਾਲ ਸੀ।
 ਮੁਲਤਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫੌਜਦਾਰ ਉਸੇ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ।
 ਏਸ ਸਾਲ ਉਹ-੬੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ‡ ਭੋਗ ਕੇ-ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ
 ਹੀ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ. ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸੋਭਾ
 ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਸੀ, ਜੋ ਜਾਗੀਰ ਦਾ ਮਾਲਕ
 ਬਣਿਆ। ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ

*ਭਗਵਾਨ ਦਾਸ, ਪੰਨਾ ੧੧੨।

†ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨੇ ੭੫-੬, ਫੁਟਨੋਟ।

‡ਜਨਮ ੧੭੫੧ ਈ. ਪੰਜਾਬ ਰਾਜਾਜ਼, ਪੰਨੇ ੭੫-੬, ਫੁਟਨੋਟ।

ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਸਨ । ਹਰੀ ਸਿੰਘ ੧੮੧੬ ਈ. ਵਿਚ, ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਦੇਵਾ ਸਿੰਘ ੧੮੩੭ ਈ. ਵਿਚ ਤੇ ਪੋਤਰਾ ਉਮਰਾਉ ਸਿੰਘ ੧੮੪੪ ਈ. ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਏ ।

ਸ. ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਿਹਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਤਰਫ਼-ਦਾਰ ਰਿਹਾ । ਗ਼ਦਰ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਤੇ ਉਹਦੇ ਪੁੱਤਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ । ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ੧੮੫੮ ਈ.

ਵਿਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦਾ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਾਲਕ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਬਣਿਆ ।

ਉਹ ੧੮੬੯ ਈ. ਵਿਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ । ਫਿਰ ਉਸਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਪੁੱਤਰ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਾਪਿਆ ਗਿਆ । ਉਹ ੧੮੮੩ ਈ.

ਵਿਚ ਪ੍ਰਲੋਕ ਸਿਧਾਰ ਗਿਆ । ਉਸਦਾ ਚਾਰ ਸਾਲਾ ਪੁੱਤਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ।

ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ (੧੮੮੬ ਈ. ਵਿਚ) ਉਹ ਵੀ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਛੋਟਾ ਭਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬਿਠ ਗਿਆ ।

ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਉਸਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ ।

ਜੁਲਾਈ ੧੯੦੮ ਈ. ਵਿਚ ਉਹ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਬਾਲਕ ਪੁੱਤਰ ਰਵੀਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਗੱਦੀ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ।

ਸ. ਰਵੀਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਹਿਲੇ ਸੰਸਾਰ ਯੁੱਧ
ਰਾ. ਰਵੀਸ਼ੇਰ (੧੯੧੪—੧੮) ਵਿਚ ਅੱਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਮਦਦ
ਕੀਤੀ, ਸੋ ੧੯੧੬ ਈ. ਵਿੱਚ ਉਸਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ
'ਰਾਜੇ' ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦਿਤਾ ਗਿਆ।

ਰਾਜਾ ਰਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ੪ ਜਨਵਰੀ, ੧੯੪੭ ਈ. ਨੂੰ ਸੁਰਗ-
ਵਾਸ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਕਰਨ ਸ਼ੇਰ
ਰਾ. ਕਰਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜਾ ਬਣਿਆਂ। ਇਹ ਰਿਆਸਤ
ਸਿੰਘ ਕਲਸੀਆਂ ਦਾ ਆਖਰੀ ਰਾਜਾ ਹੈ।

ਪੰਜ ਮਈ, ੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਕਰਨ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ
ਯਾਦਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ, ਤੇ ੨੦ ਅਗਸਤ,
੧੯੪੮ ਈ. ਨੂੰ ਕਲਸੀਆਂ ਰਿਆਸਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ
ਗਈ। ਕਲਸੀਆਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ੬੫ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਭੱਤਾ ਦਿੱਤਾ
ਗਿਆ*।

ਸਮਾਪਤ

ਲੁਧਿਆਣਾ]
੧੦-੧-੫੨ ਈ.]

[ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ
["ਸੀਤਲ"

*White Paper on Indian States (1950),
P. 272.

ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' (ਰਚਿਤ)

ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ

ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ਦੋ ਰੁਪੇ

੧. ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ	੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ	੩. ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ
੪. ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ	੫. ਸੀਤਲ ਟਰੇਗਾਂ	੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ
੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼	੮. ਸੀਤਲ ਤਰਾਨੇ	੯. ਸੀਤਲ ਵਾਰਾਂ
੧੦. ਸੀਤਲ ਤਾਂਘਾਂ	੧੧. ਸੀਤਲ ਵਲਵਲੇ	੧੨. ਸੀਤਲ ਚੰਗਿਆੜੇ
੧੩. ਸੀਤਲ ਚਮਕਾਂ	੧੪. ਸੀਤਲ ਰਮਜਾਂ	੧੫. ਸੀਤਲ ਉਮੰਗਾਂ
੧੬. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆਰੇ	੧੭. ਸੀਤਲ ਮੁਨਾਰੇ	੧੮. ਸੀਤਲ ਸੁਗਾਤਾਂ
- ਕਵਿਤਾ : ੧੯. ਵਹਿੰਦੇ ਹੰਝੂ ੨) ੨੦. ਸੱਜਰੇ ਹੰਝੂ) ੨੧. ਦਿਲ ਦਰਿਆ ੨)
- ਗੀਤ : ੨੨. ਕੇਸਰੀ ਦੁਪੱਟਾ ੨॥) ੨੩. ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ੨॥)
- ਇਤਿਹਾਸ : ੨੪. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰੂ (ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ)
੨੫. ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ੨)	੨੬. ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ੭॥)
੨੭. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ੩।)	੨੮. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ ? ੫।
੨੯. ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ੪)	੩੦. ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ੪)
੩੧. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ ? ੫)	੩੨. ਦੁਖੀਏ ਮਾਂ ਪੁੱਤ ੪)
੩੩. ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ ੩)	੩੪. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ੭॥)

- ਨਾਵਲ : ੩੫. ਈਰੋਗਿਲ ਨਹਿਰ ਤਕ ੬) ੩੬. ਸੁੰਢਾ ਆਹਲਣਾ
੩੭. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ ੪॥) ੩੮. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ ੪॥) ੩੯. ਵਿਗੋਗਣ ੩।)
੪੦. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ ੪) ੪੧. ਬਦਲਾ ੨॥) ੪੨. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ੪॥)
੪੩. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ ੬॥) ੪੪. ਜੁੱਗ ਬਦਲ ਗਿਆ ੪੫. ਕਾਲੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ੭)
੪੬. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੈਸਾ ੩।) ੪੭. ਤੂਤਾਂ ਵਾਲਾ ਖੁਹ ੬) ੪੮. ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ੪॥)
੪੯. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ ੩) ੫੦. ਧਰਤੀ ਦੀ ਬੇਟੀ ੩) ੫੧. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ੨॥)
੫੨. ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ੨॥) ੫੩. ਹਿਮਾਲੀਆ ਦੇ ਰਾਖੇ ੧॥)
੫੪. ਸੁਰਗ ਸਵੇਰਾ ੧॥) ੫੫. ਸੱਭੇ ਸਾਂਝੀਵਾਲ ਸਦਾਇਨ ੧॥)
- ਕਹਾਣੀਆਂ : ੫੬. ਕਦਰਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ੨॥) ੫੭. ਅੰਤਰਜਾਮੀ ੧॥)
੫੮. ਲਾਜ, ਫਿਲਸੀ, ੧) ੫੯. ਸੰਤ ਲਾਧੋ ਰੇ, ਨਾਟਕ, ੧॥)

ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ 'ਮਤਵਾਲਾ' (ਰਚਿਤ)

੬੦. ਚੂੜੇ ਵਾਲੀ ਬਾਂਹ (ਗੀਤ) ੨॥) ੬੧. ਤੇਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਰੀਸਾਂ (ਗੀਤ) ੨॥)
੬੨. ਐਕਟਰੈੱਸ ਦੀ ਮੌਤ (ਨਾਵਲ) ੪॥)

ਖਤਾ :— ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ
ਸੀਤਲ ਭਵਨ, ਮਾਡਲ ਗਰਾਮ, ਲੁਧਿਆਣਾ- ੨

ਗਿਆਨੀ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ 'ਸੀਤਲ' (ਰਚਿਤ)

ਢਾਡੀ ਵਾਰਾਂ ਧਰ ਇਕ ਦਾ ਮੁੱਲ ੧॥॥

੧. ਸੀਤਲ ਕਿਰਣਾਂ, ੨. ਸੀਤਲ ਸੁਨੇਹੇ, ੩. ਸੀਤਲ ਹੰਝੂ,
੪. ਸੀਤਲ ਹੁਲਾਰੇ, ੫. ਸੀਤਲ ਤਰੰਗਾਂ, ੬. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਸੰਗ;
੭. ਸੀਤਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ੮. ਸੀਤਲ ਤਰਾਨੇ, ੯. ਸੀਤਲ ਵਾਰਾਂ,
੧੦. ਸੀਤਲ ਤਾਂਘਾਂ, ੧੧. ਸੀਤਲ ਵਲਵਲੇ, ੧੨. ਸੀਤਲ ਚੰਗਿਆੜੇ
੧੩. ਸੀਤਲ ਚਮਕਾਂ, ੧੪. ਸੀਤਲ ਰਮਣਾਂ, ੧੫. ਸੀਤਲ ਉਮੰਗਾਂ,
੧੬. ਸੀਤਲ ਅੰਗਿਆਰੇ, ੧੭. ਸੀਤਲ ਮੁਨਾਰੇ, ੧੮. ਸੀਤਲ ਸੁਗਾਤਾਂ
ਕਵਿਤਾ:— ੧੯. ਵਹਿੰਦੇ ਹੋ (੧॥), ੨੦. ਸੱਜਰੇ ਹੰਝੂ (੧॥),
੨੧. ਦਿਲ ਦਰਿਆ, ੧॥, ੨੨. ਕੋਸਰੀ ਦੁਪੱਟਾ, ਗੀਤ ੨॥),
੨੩. ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ (੨॥)

ਇਤਿਹਾਸ:— ੨੪. ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੁਰ (ਦਸ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ)
੨੫. ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ੩॥) ੨੬. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਬਣਿਆਂ ? ੪॥),
੨੭. ਸਿੱਖ ਮਿਸਲਾਂ ੩॥) ੨੮. ਸਿੱਖਰਾਜ ਤੇ ਸ਼ੇਰਪੰਜਾਬ, ੩॥),
੨੯. ਸਿੱਖਰਾਜ ਕਿਵੇਂ ਗਿਆ? ੪॥), ੩੦. ਦੁਖੀਏ ਮਾਂਪੁੱਤ ੩॥),
੩੧. ਸਰਦਾਰ ਘਰਾਣੇ ੨॥) ੩੨. ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਉਜਾੜਾ ੩॥)
ਨਾਵਲ:— ੩੩. ਮੁੱਲ ਦਾ ਮਾਸ, ੩॥), ੩੪. ਪਤਵੰਤੇ ਕਾਤਲ ੩॥)
੩੫. ਅੰਨ੍ਹੀ ਸੁੰਦਰਤਾ, ੩॥), ੩੬. ਦੀਵੇ ਦੀ ਲੋ, ੩॥)
੩੭. ਵਿਜੇਗਣ, ੩॥), ੩੮. ਜੰਗ ਜਾਂ ਅਮਨ, ੬॥)
੩੯. ਬਦਲਾ, ੨॥) ੪੦. ਕਾਲੇ ਪ੍ਰਫਾਵੇਂ),
੪੧. ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੇਵਤੇ ੩॥), ੪੨. ਪ੍ਰੀਤ ਕਿ ਰੂਪ ੧)
੪੩. ਫੋਲਾਦੀ ਰੂਪਾਂ ੧), ੪੪. ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦਾਂ ੧)
੪੫. ਮ. ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ੧) ੪੬. ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਪੇਸਾ ੧)
੪੭. ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ ੧॥), ੪੮. ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ੧)
੪੯. ਸਾਂਝੀ ਵਾਹੀ ਦੇ ਲਾਭ ੧॥)

ਕਹਾਣੀਆਂ:— ੫੦. ਕਦਰਾਂ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ੨॥)
੫੧. ਅੰਤਰਜਾਮੀ ੧॥), ੫੨. ਲਾਜ, ਫਿਲਮੀ ਭਰਾਮਾ ॥॥
ਸੀਤਲ ਪੁਸਤਕ ਭੰਡਾਰ, ਰਬੀ ਮਹੱਲਾ, ਲੁਧਿਆਣਾ